

В. Василенко

**Риторична
культура
професійного
мовлення**

Курс лекцій

Міністерство освіти і науки України
Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

В.Василенко

**Риторична культура
професійного мовлення
Курс лекцій**

Навчальний посібник
для здобувачів гуманітарних факультетів
закладів вищої освіти

Суми
2023

УДК 808.5 (075.8)

B19

Друкується згідно з рішеннями вчених рад Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол №3 від 28.03.2023 р.), Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол №3 від 15.03.2023 р.)

Рецензенти:

Герман В.В. – доцент кафедри української мови та літератури факультету іноземної та слов'янської філології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, кандидат філологічних наук, доцент

Перцева В.А. – доцент кафедри українознавства факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат філологічних наук, доцент

Василенко В. Риторична культура професійного мовлення. Курс лекцій. Навчальний посібник для здобувачів гуманітарних факультетів закладів вищої освіти. Суми: Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ, 2023. 377 с.

У навчальному посібнику висвітлено основоположні поняття і категорії риторичної культури професійного мовлення. Лекційним змістом книга забезпечує ефективну технологію здобування знань, розвиває креативні здібності і навички самостійної роботи відповідно до пріоритетів сучасної системи навчання.

Для магістрантів і студентів гуманітарних факультетів закладів вищої освіти, юристів-практиків – усіх, хто прагне ефективної мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

УДК 808.5 (075.8)

B19

© Василенко В., 2023

© Сумська філія ХНУВС, 2023

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Програма курсу «Риторична культура професійного мовлення»	7
Структурно-логічна схема лекцій, включених до навчального посібника «Риторична культура професійного мовлення»	18
Використана і рекомендована література.....	21
Теоретичні основи курсу	26
Лекція 1. Вступ. Теоретичні засади риторики.....	26
Лекція 2. Історія риторики.....	59
Лекція 3. Розвиток ораторського мистецтва в Україні	132
Лекція 4. Види красномовства.....	152
Лекція 5. Академічне красномовство.....	180
Лекція 6. Лекція як основний жанр академічного красномовства	226
Лекція 7. Логічна та психологічна культура оратора.....	252
Лекція 8. Мовленнєва культура оратора	275
Лекція 9. Риторика діалогічного мовлення (еристика). Полемічна майстерність оратора	298
Лекція 10. Невербальна культура оратора.....	310
Лекція 11. Зовнішня культура оратора.....	322
Тестові завдання	331
Тематика студентських наукових праць	341
Тлумачний словник термінів та основних понять курсу «Риторична культура професійного мовлення»	342

ПЕРЕДМОВА

Система вищої освіти повинна забезпечувати фундаментальну наукову, загальнокультурну, практичну підготовку фахівців, які визначають темпи і рівень науково-технічного та соціального прогресу, сприяють формуванню інтелектуального потенціалу нації. Вища освіта перебуває на етапі реорганізації, реформування, що передбачає виведення української вищої школи на світовий рівень. Тому чільне місце належить проблемі підготовки висококваліфікованих кадрів, які б майстерно володіли ораторським мистецтвом. Якісної риторичної компетентності вимагають освітянська, юридична, управлінська, дипломатична, політична та інші галузі.

Настав час відродження національної культурної спадщини, у тому числі й риторичної, виникла потреба в особистостях, які вміють самотійно мислити й переконувати живим словом. З найдавніших часів основоположними дисциплінами в освітніх закладах були філософія, логіка і риторика, оскільки саме ці науки формують духовний світ молоді. Риторика ж завжди мала статус дисципліни, знанням якої визначається найвищий ступінь освіченості людини.

Формуванню наукового світогляду сприяє академічне красномовство, зокрема красномовство вищої школи. Його види характеризуються високим рівнем науковості, аргументацією, змістовністю, бездоганною логічністю, інформативністю, точністю мислення, пізнавальною спрямованістю, логічною культурою. Риторична культура професійного мовлення є активним засобом громадського виховання, розвитку творчого мислення, засобом естетичного впливу на слухачів.

Пропонований навчальний посібник покликаний скерувати розвиток мисленнєво-мовленнєвої діяльності та пріоритетних духовних цінностей – інтелектуальну самотійність, оперативність мислення, вміння переконувати і спростовувати думки опонента тощо. Крім того, сформовані риторичні вміння допоможуть уникати комунікативних девіацій і непорозумінь, ефективно користуватися мовними ресурсами.

Структурна організація посібника (програма «Риторична культура професійного мовлення», структура програми навчальної дисципліни, теоретичні основи (тексти лекцій), тлумачний словник термінів та основних понять курсу тощо) дозволила охопити всі вагомі аспекти риторичної культури професійного мовлення.

ПРОГРАМА КУРСУ

«РИТОРИЧНА КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ»

для студентів гуманітарних факультетів

У кінцевому результаті студенти повинні знати:

- теоретичні засади риторики;
- історію ораторського мистецтва;
- роди й жанри красномовства;
- історію, основні риси, жанри академічного красномовства;
- структуру наукової лекції (доповіді, повідомлення, огляду тощо);
- логічні та психологічні засади ораторського виступу;
- ознаки мовної культури оратора;
- виражальні засоби риторики;
- ознаки невербальної та зовнішньої культур оратора;
- критерії оцінювання ораторського виступу.

Студенти повинні вміти:

- виробити індивідуальний образ оратора, власний ораторський стиль;
- вести розгорнутий монолог з фахової проблематики (лекція, доповідь, повідомлення, огляд, усна анотація чи рецензія, виступ на семінарському занятті тощо);
- вести ефективну, конструктивну бесіду на будь-яку тему;
- володіти полемічним мистецтвом, естетичною культурою діалогу та полілогу;
- враховувати особливості аудиторії під час підготовки до виступу, встановлювати й підтримувати контакт з аудиторією під час виступу, активізувати увагу слухачів;
- дотримуватися послідовності основних етапів підготовки до виступу;
- володіти культурою мислення;

- дотримуватися культури мовлення, застосовувати виражальні засоби риторики, виробляти мовленнєвий артистизм та енергетику мовлення;
- застосовувати невербальні засади спілкування;
- дбати про зовнішню культуру та володіти етикою оратора;
- оцінювати ораторські виступи, здійснювати риторичний аналіз текстів різних типів.

ВСТУП

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РИТОРИКИ

Риторика як лінгвістична наука, теорія ораторського мистецтва, теорія красномовства, мистецтво впливового слова. Риторика як навчальна дисципліна на гуманітарних факультетах. Риторика як систематична і синтетична наука. Зв'язок з іншими науками: філософією, логікою, психологією, культурою мови, лінгвостилістикою, літературознавством, етикою, сценічною майстерністю тощо.

Риторична особистість фахівця. Риторика як наука фахового успіху. Риторичний ідеал.

Основні поняття класичної риторики (мистецтва переконувати): логос, етос, пафос, топос. Основоположні розділи класичної риторики: інвенція, диспозиція, елокуція, елоквенція, меморія, акція.

Закони риторики: концептуальний, моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, ефективної комунікації, системно-аналітичний.

ІСТОРІЯ РИТОРИКИ

Сила живого слова в міфології (слов'янській, індійській, єгипетській, грецькій).

Ораторське мистецтво давнього світу. Основні риси риторики Давнього Сходу, Давньої Месопотамії, Давнього Єгипту, Давньої Індії, Давнього Ірану, Давнього Китаю.

Ораторське мистецтво античності. Виникнення і розвиток риторики в Давній Греції. Родоначальники риторики: Протагор, Горгій. Риторичний

ідеал софістів. Сократ, Платон, Демосфен – творці теорії красномовства. «Риторика» Аристотеля. Римський період розвитку красномовства: Цицерон («Про оратора», «Три трактати про ораторське мистецтво»), Квінтіліан («Настанова оратору»), Сенека та ін.

Біблійне ораторське мистецтво. Красномовство в Старому й Новому Завітах: пророки Мойсей, Ісайа, Єремія. Повчання Ісуса Христа. Проповіді Ездри та Неємії. Слово апостолів. Риторичні жанри біблійного красномовства. Прийоми біблійних ораторів.

Ораторське мистецтво Середньовіччя. Християнська риторика – гомілетика. Християнські гомілії. Послання Климента, проповіді Орігена та Тертуліана. Патристика (Августин Аврелій та Єронім). Казуїстика (Григорій Двоєслов). Візантійська теорія риторики (Г.Неокесарійський, Г.Тарсійський, А.Александрійський, К.Єрусалимський, В.Великий, Г.Богослов, Г.Ніський, І.Золотовустий, Фотій, М.Хоніат, М.Пселл та ін.). Три типи проповідей (екзегетика, напучення, богословська).

Розвиток риторики в Європі Нового часу. Гуманізм, індивідуалізм. Дипломатичне та епідектичне красномовство. Розвиток військового академічного та судового красномовства. Г.Фосс («Риторичний коментар, або Настанова ораторам», Г.Пічем («Сад красномовства»), Ф.Меланхтон («Риторика»). Єзуїтський стиль. Неориторика (Р.Барт, Х.Перельман, К.Варга).

РОЗВИТОК ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ

Розвиток давньоукраїнського красномовства (Київська Русь). «Ізборник» Святослава, «Повість временних літ» Нестора, «Слово про Закон та Благодать» Іларіона, «Послання до пресвітера Фоми» К.Смолятича, «Слово» К.Туровського, «Повчання» В.Мономаха, «Слово про Ігорів похід». Дидактичний та панегіричний піджанри риторики. Жанр «слова» та його функції і літературі київського часу. Риторична природа жанру «житія».

Українське красномовство XIII-XVIII ст. Полемічна література (І.Вишенський, Г.Смотрицький, М.Смотрицький, Л.Зизаній, Л.Баранович,

Й.Галятовський та ін.). Братські школи (П.Могила). Східнослов'янські ритори (С.Яворський, Є.Славинецький, Д.Ростовський, Є.Премудрий). Київська школа риторики. Роль Києво-Могилянської академії у формуванні національної риторики. І.Галятовський («Ключ розуміння»), Ф.Прокопович («Епінікон», «Слово про владу й честь царську», «Духовний регламент»), М.Ломоносов («Краткое руководство к красноречию»).

Риторика за часів панування Російської та Австро-Угорської імперії. Церковне та політичне красномовство (Г.Яхимович, М.Грушевський, Д.Донцов), академічне красномовство (М.Максимович, В.Антонович, М.Драгоманов, І.Франко, С.Єфремов), судове красномовство (М.Корабчевський, М.Криленко, Р.Руденко та ін.).

Риторика в радянські часи. Використання здобутків риторики партійними пропагандистами. Дисиденти і риторика. Занепад риторики, лінгвоцид української мови.

Риторика незалежної України. Українське духовне відродження. Політичне красномовство. Оновлення древньої церковної гомілетики. Інтерес до риторики в сьогоденнішньому українському суспільстві. Поняття про риторичний ідеал.

ВИДИ КРАСНОМОВСТВА

Політичне красномовство. Жанри політичного красномовства: політичні промови, доповідь, виступ, інформація, огляд, бесіда. Парламентська, мітингова та воєнна політичні промови.

Судове (юридичне) красномовство. Жанри судового красномовства: прокурорська (звинувачувальна) та адвокатська (захисна) промови. Судові дебати; репліка.

Церковне красномовство. Жанри церковного красномовства: проповіді (проповідь-повчання, проповідь-слово, проповідь-повчання, бесіда-тлумачення Святого Письма), бесіди, напучення та ін. Проповідь як катехізація. Структура проповіді: епіграф (із Писання), вступ (зацікавлення,

опис, оповідь); основна частина (міркування); повчальна частина; закінчення-підсумок; заклик.

Суспільно-побутове красномовство. Жанри суспільно-побутового красномовства: урочиста промова, ювілейна промова, застільне слово (тост), поминальне (надгробне) слово. Імпровізаційно-емоційне начало і гумор у суспільно-побутовому красномовстві.

Дипломатичне красномовство. Жанри дипломатичного красномовства: промови на міжнародних і міждержавних конференціях, зборах, засіданнях, зустрічах; промови під час дипломатичних актів (угод, контрактів, комюніке); промови під час візитів, прийомів, прощань, нагород тощо); дипломатичне листування.

Діалогічне красномовство (еристика). Жанри еристики: дискусія, полеміка, диспут, дебати, суперечка.

АКАДЕМІЧНЕ КРАСНОМОВСТВО

(публічне ораторське мистецтво)

Історія академічного красномовства.

Античне академічне красномовство: Платон і Аристотель.

Просвітницька діяльність Ярослава Мудрого, князя Володимира як основа українського академічного красномовства.

Лекція як форма академічного красномовства в середньовічних університетах (Оксфордський, Паризький та Празький). Схоластичний характер викладання в середні віки. Наука і красномовство в епоху Відродження: Леонардо да Вінчі, М.Коперник, І.Кеплер, Г.Галілей, Р.Декарт, І.Ньютон, Г.Лейбніц, Парацельс. Я.А.Коменський і нові методи викладання у вищій школі («Велика дидактика»). Діяльність Острозької школи і Києво-Могилянської академії – час зародження академічного красномовства в Україні (Ф.Прокопович, І.Галятовський). Наукова полеміка. Розвиток академічної риторики в Київському, Львівському, Харківському університетах. М.Костомаров, М.Максимович, В.Єрмаков, П.Алексєєв, К.Кеслер, А.Кистяковський, А.Ковалевський – видатні лектори Київського

університету. К.Зеленський – видатний професор Рішельєвського ліцею в Одесі. Вклад М.Драгоманова, В.Антоновича, І.Франка, М.Єфремова в українське академічне красномовство. Друга половина XIX ст. – занепад академічної риторики. Вплив педагогічної та риторичної спадщини А.Макаренка, В.Сухомлинського, І.Огієнка, Г.Ващенко, С.Іванової, Є.Ножина на формування академічного красномовства вчителя, лектора. Лекційна пропаганда, заідеологізованість академічного красномовства 60-80-х рр. XX ст. Відродження українського академічного ораторського мистецтва після проголошення незалежності України.

Основні риси академічного красномовства: змістовність, високий рівень науковості, аргументація, бездоганна логічність, доступність викладу, точність мислення, ерудиція, яскравість, емоційність, інформаційність, пізнавальна спрямованість, наочність.

Види академічного красномовства:

- власне академічне (наукова доповідь, наукове повідомлення, реферат, огляд, полеміка);
- красномовство вищої школи (лекція, виступ на семінарському занятті, дискусія);
- шкільне красномовство (шкільна лекція, розповідь, опис, бесіда).

Жанри академічного красномовства:

- наукова лекція;
- наукова доповідь;
- наукове повідомлення;
- науковий огляд;
- реферат;
- усна рецензія;
- усна анотація;
- виступ на семінарському занятті;
- обговорення;
- бесіда, дискусія, диспут, полеміка;

- захист реферату, курсової, дипломної, магістерської робіт.

ЛЕКЦІЯ ЯК ОСНОВНИЙ ЖАНР АКАДЕМІЧНОГО КРАСНОМОВСТВА

Різновиди лекцій:

- власне наукові (науково-теоретичні);
- науково-методичні (навчальні – настановчі, оглядові, спеціального курсу);
- науково-популярні (лекція-огляд, лекція-показ, лекція-репортаж, лекція-бесіда, лекція-інструктаж, лекція-інформація, лекція-підсумок, лекція-спогад тощо).

Підготовка до лекції.

Лекція як дослідження, ґрунтовне вивчення питання.

Вибір теми. Настанова на загальну мету. Новизна, актуальність теми, конфлікт. Урахування інтересів аудиторії.

Складання плану (простого, складного, цитатного).

Збирання, нагромадження інформаційних матеріалів – виписки, анотації, тези, конспект (**інвенція**).

Систематичний та алфавітний каталоги як джерела інформації; бібліографічний опис літератури (повний та скорочений). Обмірковування, структурування, підготовка коментарів, власних думок, пов'язаних із темою (**диспозиція**).

Словесне оформлення думки, формулювання вступу, основної частини і висновків, остаточна редакція тексту (**елокуція**).

Запам'ятовування тексту, обдумування невербальних засобів впливу на аудиторію, надання лекції індивідуального ораторського стилю (**меморія**).

Структура лекції. Вступ (тема, тези). Завдання вступу: викликати інтерес до теми, встановити контакт, підготувати слухачів до сприймання теми, обґрунтувати постановку питання. Основна частина (основний зміст, розгортання висунутих тез). Завдання основної частини: послідовно пояснити висунуті положення, підвищити інтерес до теми, підкреслити

значення сказаного, висунути завдання. Висновки (узагальнення, формулювання суті висловленого в лекції, вказівки і побажання щодо подальшого опрацювання теми). Когезія. Ретроспекція. Проспекція.

ЛОГІЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОРАТОРА

Логічні та психологічні засади промови. Вибір системи цінностей – аксіології. Прийоми аргументації. Вмотивована аргументація (факти, дослідження, закони, теорії). Аналогічна аргументація. Прямі та опосередковані аргументи (аргументи до подій, місця, обставин, ситуації, публіки, особи, авторитету, часу, протилежного тощо).

Застосування логічних доказів (авторитетні посилення, статистика, приклади). Застосування індукції (рух думки від конкретного до загального) та дедукції (рух думки від загального до конкретного), поєднання індуктивного й дедуктивного методів. Елементи сюжетності, інтрига в побудові виступу. Логічна побудова виступу: закони тотожності, протиріччя, виключеного третього, достатньої підстави. Логічні помилки (підміна тези, недоведена основа доказу, визначення невідомого через інше невідоме, подання визначення через заперечення, «коло» в доказі, неврахування полісемії слова, об'єднання неспіввідносних понять, тавтологія, поспішні висновки та ін.).

Психологічна налаштованість аудиторії, її бажання та інтереси. Оцінювання аудиторії (ступінь однорідності, соціально-демографічний склад, освіта, належність до певної професії, вік, стать, настрої). Здатність оратора до емпатії (розуміння психічного стану й почуттів іншої людини).

Взаємодія оратора і слухачів. Принципи комунікативної співпраці.

Прийоми збудження уваги слухачів: звертання, співпереживання (інтелектуальне та емоційне), розгляд парадоксальної ситуації, апеляція до інтересів аудиторії, прийом співучасті, звернення до авторитетів чи відомих джерел, гумористичне зауваження, емоційна розрядка, питання до аудиторії, прихований чи відвертий діалог.

МОВЛЕННЄВА КУЛЬТУРА ОРАТОРА

Комунікативні ознаки мовної культури. **Правильність мовлення** як володіння орфоепічними, орфографічними, граматичними, лексичними, стилістичними нормами мови. **Логічність мовлення** як забезпечення смислових зв'язків між словами й реченнями, смислова завершеність тексту. **Точність мовлення** як уміння вибрати адекватне мовне вираження дійсності відповідно до стилю й жанру. **Ясність мовлення** як доступність і зрозумілість змісту і форми висловленого. **Чистота мовлення** як відсутність позалітературних елементів (діалектизмів, просторічних слів, жаргонізмів, канцеляризмів, вульгаризмів, слів-паразитів тощо). **Виразність мовлення** як показник індивідуального стилю мовця, яка досягається засобами стилістики та поезики. **Багатство мовлення** як використання всього різноманіття мовних засобів, синонімії, фразеології, тропіки, стилістичних фігур тощо. **Доречність мовлення** як умілий добір мовних засобів відповідно до мети та ситуації спілкування. Сильова, контекстуальна, ситуативна, особистісно-психологічна види доречності. **Доступність мовлення** як здатність даної форми мови бути зрозумілою комунікантам, полегшувати сприйняття інформації. **Емоційність мовлення** як комунікативна якість, що забезпечується виражальними засобами. **Естетичність мовлення** як оптимальне мовне оформлення змісту, гармонія та цілісність тексту, якість його зовнішнього оформлення в писемній формі й виконання в усній.

Мовленнєвий артистизм. Мовне самовдосконалення оратора. Мовленнєвий самоаналіз.

Найпоширеніші мовні помилки: неправильна вимова звуків, помилковий наголос, неправильне вживання слів за семантикою, тавтологія, плеоназм, суржик, слова-паразити, невміння враховувати стилістичне забарвлення слова, какологія – сполучення уламків стійких словосполучень у новий, неправильний зворот, порушення граматичних норм тощо.

Виразальні засоби риторики. Тропи (епітет, символ, синекдоха, порівняння, метафора, літота, перифраз, евфемізм, амфіболія, метонімія, алегорія, гіпербола, парадокс). Дотеп, гумор, іронія. Риторичні фігури

(запитання, звертання, твердження). Період як засіб ритмізації мовлення. Синтаксичні фігури (полісиндетон, асиндетон, паралелізм, хіазм, симплока, зевгма). Стилїстичні фігури (антитеза, іронія, каламбур, парадокс, епістрофа, діафора, анафора, епіфора, анадиплосис, інверсія, обрив, апосіопеза, еліпс, паралепсис, алюзія, ремінісценція, аномінація, градація).

РИТОРИКА ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ (ЕРИСТИКА)

ПОЛЕМІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ОРАТОРА

Поняття про еристику. Суть понять «суперечка», «полеміка», «диспут», «дискусія», «дебати». Порядок і правила ведення **полеміки**. Полемічні прийоми. Особливості переконливого полемічного виступу. Основні вимоги до культури **суперечки** (повага до опонента, витримка, вмотивована аргументація, об'єктивна оцінка). Доказовість і переконливість як основні ознаки суперечки. Зосереджена і безформна, проста і складна види суперечок. Види суперечок відповідно до мети: суперечка для перевірки істини, суперечка-переконання, суперечка-перемога, суперечка-спорт, суперечка-гра. Стратегія і тактика суперечки.

НЕВЕРБАЛЬНА КУЛЬТУРА ОРАТОРА

Поняття про невербальну комунікацію. Класифікація невербальних засобів спілкування (кінесика, паралінгвістика, екстралінгвістика, візуальний контакт, проксеміка). Культура жестикуляції, міміки, рухів тіла, пози оратора (кінетика). Енергетика мовлення оратора: темп, гучність, висота й сила голосу, артикуляція, інтонаційна виразність, паузи. Значення візуального контакту в спілкуванні. Дистанція між співрозмовниками, територіальні зони (проксеміка).

ЗОВНІШНЯ КУЛЬТУРА ОРАТОРА

Образ (імідж, шарм) оратора як сукупність його індивідуальних рис. Зовнішній вигляд оратора (простота і скромність одягу, охайність рук, стан взуття, зачіска, хода тощо). Культура поведінки оратора. Щирість і повага до слухачів. Вихід до слухачів. Подолання «ораторського страху».

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ОРАТОРСЬКОГО ВИСТУПУ

(риторичний аналіз)

1. Науковий рівень виступу.
2. Актуальність обраної теми.
3. Дотримання законів риторики: концептуального, моделювання аудиторії, стратегічного, тактичного, мовленнєвого, ефективної комунікації, системно-аналітичного.
4. Дотримання принципів змістовності, ерудованості, послідовності, аргументованості, несуперечності, доказовості, доступності, наочності.
5. Дотримання композиції виступу.
6. Культура мислення оратора: застосування логічних доказів, індукції, дедукції, елементи сюжетності, інтрига в побудові виступу, гнучкість мислення.
7. Психологічний стан оратора: упевненість-непевненість, утомлябельність, зібраність-розгубленість, зосередженість-розсіяність тощо.
8. Взаємодія оратора і слухачів: уміння утримувати увагу слухачів, використання прийомів актуалізації уваги слухачів, майстерність застосування прийомів емоційної розрядки.
9. Культура мовлення оратора: володіння комунікативними якостями мовлення (логічність, точність, ясність, чистота, виразність, багатство, доречність, доступність, емоційність, естетичність, мовлення); мовленнєвий артистизм; мовленнєві помилки; енергетика мовлення (темп, гучність, висота й сила голосу, артикуляція, інтонаційна виразність, паузи).
10. Невербальна культура оратора: естетичність (доцільність, різноманітність, природність) жестикуляції, міміки, рухів тіла, пози; візуальний контакт з аудиторією.
11. Зовнішня культура оратора: відповідність зовнішнього вигляду ситуації спілкування (одяг, взуття, зачіска, аксесуари, макіяж тощо); щирість і повага до слухачів; культура поведінки.

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНА СХЕМА ЛЕКЦІЙ, ВКЛЮЧЕНИХ ДО НАВЧАЛЬНОГО ПОСІБНИКА «РИТОРИЧНА КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ»

№ п/п	Тема та зміст лекції
1.	1. ВСТУП. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РИТОРИКИ 1. 1 Риторика як наука і навчальна дисципліна 1. 1. 1 Риторика як лінгвістична наука, теорія ораторського мистецтва, теорія красномовства, мистецтво впливового слова, навчальна дисципліна 1. 1. 2 Предмет загальної риторики та риторики дискурсу 1. 1. 3 Зв'язок риторики з іншими науками 1. 2 Риторична особистість 1. 2. 1 Риторика як наука фахового успіху 1. 2. 2 Образ оратора 1. 2. 3 Риторичний ідеал 1. 3 Основи класичної риторики 1. 3. 1 Основні поняття мистецтва переконувати 1. 3. 2 Основоположні розділи класичної риторики 1. 4 Закони риторики
2.	2. ІСТОРІЯ РИТОРИКИ 2.1 Сила живого слова в міфології 2.2 Ораторське мистецтво давнього світу 2.2.1. Основні риси риторики Давнього Сходу 2.2.2. Риторика Давньої Месопотамії 2.2.3. Риторика Давнього Єгипту 2.2.4. Риторика Давньої Індії 2.2.5. Риторика Давнього Ірану 2.2.6. Риторика Давнього Китаю 2.3 Біблійне ораторське мистецтво 2.3.1. Красномовство в Старому Завіті. Проповіді Ездри та Неємії. Риторичні жанри біблійного красномовства 2.3.2. Красномовство в Новому Завіті. Повчання Ісуса Христа. Слово апостолів. Прийоми біблійних ораторів 2.4 Ораторське мистецтво античності 2. 4.1 Виникнення і розвиток риторики в Давній Греції 2.4.2 Родоначалники риторики: Горгій, Корак, Тісій 2.4.3 Риторичний ідеал софістів. Протагор 2.4.4 Демосфен, Сократ, Платон, Ісократ – творці теорії красномовства 2.4.5 “Риторика” Аристотеля 2. 4. 6 Римський період в історії красномовства: Цицерон, Квінтіліан, Тацит 2. 5 Ораторське мистецтво Середньовіччя 2. 5. 1 Християнська риторика – гомілетика. Послання Климента, проповіді Тертуліана, Літаній 2.5.2 Християнські гомілії. Аврелій Августин 2.5.3 Візантійська теорія риторики. Три типи проповідей 2.6 Розвиток риторики в Європі Нового часу 2. 6. 1 Гуманізм. Поняття «studia humanitatis» 2. 6. 2 Розвиток академічного красномовства: Ф.Бекон, Б. Паскаль,

	А. Шопенгауер 2. 6. 3 Неориторика. Х. Перельман, Р. Барт
3.	3. РОЗВИТОК ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ 3.1 Розвиток давньоукраїнського красномовства (Київська Русь) 3.2 Українське красномовство XIII-XVIII ст. 3. 3 Риторика за часів панування Російської та Австро-Угорської імперій
4.	4. ВИДИ КРАСНОМОВСТВА 4. 1 Ретроспектива основних видів, родів і жанрів красномовства 4. 2 Публічне ораторство. Класифікація 4. 2. 1 Академічне красномовство 4. 2. 2 Політичне красномовство 4. 2. 3 Судове (юридичне) красномовство 4. 2. 4 Церковне красномовство 4. 2. 5 Суспільно-побутове красномовство 4. 2. 6 Дипломатичне красномовство 4. 2. 7 Діалогічне красномовство
5.	5. АКАДЕМІЧНЕ КРАСНОМОВСТВО 5. 1 Історія академічного красномовства 5. 1. 1 Античне академічне красномовство: Платон і Аристотель 5. 1. 2 Розвиток академічної риторики доби Київської Русі 5. 1. 3 Розвиток академічної риторики в Україні 5. 2 Основні риси академічного красномовства 5. 3 Види та жанри академічного красномовства
6.	6. ЛЕКЦІЯ ЯК ОСНОВНИЙ ЖАНР АКАДЕМІЧНОГО КРАСНОМОВСТВА 6. 1 Завдання лекції, її різновиди 6.2 Підготовка до лекції 6.2.1 Лекція як дослідження 6.2.2 Вибір теми 6.2.3 Складання плану 6.2.4 Збирання, нагромадження інформаційних матеріалів (інвенція) 6.2.5 Обмірковування, структурування, підготовка коментарів (диспозиція) 6.2.6 Запис промови 6.2.6 Елокуція 6.2.7 Меморія 6.3. Структура лекції 3.3.1. Вступ 3.3.2. Основна частина 3.3.3. Висновки
7.	7. ЛОГІЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОРАТОРА 7. 1 Логічні та психологічні засади промови. Аксіологія 7. 1. 1 Застосування логічних доказів 7. 1. 2 Логічна побудова виступу 7. 1. 3 Логічні помилки 7. 1. 4 Психологічна налаштованість аудиторії, її бажання та інтереси 7. 2 Взаємодія оратора і слухачів. Принципи комунікативної співпраці
8.	8. МОВЛЕННЄВА КУЛЬТУРА ОРАТОРА 8. 1 Комунікативні ознаки мовної культури 8. 2 Мовне самовдосконалення. Мовленнєвий самоаналіз 8.3 Найпоширеніші мовні помилки

	8.4 Виразальні засоби риторики 8. 4. 1 Синтаксичні фігури 8. 4. 2 Риторичні фігури 8. 4. 3 Стилїстичні фігури
9.	9. РИТОРИКА ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ (ЕРИСТИКА). ПОЛЕМІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ОРАТОРА 9. 1 Поняття про еристику. Суть понять "суперечка", "полеміка", "диспут", "дискусія" 9. 2 Порядок і правила ведення полеміки. Полемічні прийоми. Особливості переконливого полемічного виступу 9.3 Основні вимоги до культури суперечки. Види суперечок
10	10. НЕВЕРБАЛЬНА КУЛЬТУРА ОРАТОРА 10. 1 Поняття про невербальну комунікацію. Класифікація невербальних засобів спілкування 10. 2. Культура жестикуляції, міміки, пантоміміки, рухів тіла, пози оратора 10. 3 Енергетика мовлення оратора 10. 4 Значення візуального контакту у спілкуванні 10. 5 Дистанція між співрозмовниками, територіальні зони (проксемика)
11	11. ЗОВНІШНЯ КУЛЬТУРА ОРАТОРА 11.1 Образ оратора як сукупність його індивідуальних рис 11.2 Зовнішній вигляд оратора 11. 3 Подолання «ораторського страху»

ВИКОРИСТАНА І РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти

1. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2704-19>.
2. Деякі питання документування управлінської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF>.
3. ДСТУ 4163-2003. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів. К.: Держспоживстандарт, 2003. 21 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0055609-03#Text>
4. Про затвердження Інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 № 348. (редакція від 12.02.1016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-97-%D0%BF>.
6. Про затвердження Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.10.2016 № 736. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/736-2016-%D0%BF>.
7. Питання системи обліку публічної інформації : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2011 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1277-2011-%D0%BF>.
8. Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях: наказ Міністерства юстиції

України від 18.06.2015 № 1000/5. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15>.

Основна література

1. Андреева Т. Українська мова (за професійним спрямуванням) : навч. посіб. Київ, 2012. 253 с. URL: <http://bit.ly/2lR1oYO>
2. Василенко В.А. Мовна норма як лінгвістичний механізм. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції*: Зб. матер. IX Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 травня 2016 року м. Суми). Суми: Видавничий дім «Ельдорадо», 2016. С.208-210.
 URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/8231/Aktualni%20problemy%20pravovoi%20>
3. Василенко В.А. Мовне виховання поліцейського: риторичний підхід. Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків : ХНУВС, 2021. С.125-127. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2508>
4. Василенко В.А. Термінологія в сучасній правотворчості. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Філологія». Збірник наукових праць. Випуск 43. Том 1. Міжнародний гуманітарний університет. 2019. Вид.-во «Гельветика». Одеса. С. 143-146. URL: http://vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v43/part_1/36.pdf
5. Василенко В.А. Стилїстична нейтралїзація сучасної термінолєксії. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.) / редкол.: В. В. Сокурєнко (голова), Д. В. Швець (заст. голови), О. М. Бандурка та ін. ; упоряд. В. А. Грєченко ; МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків: ХНУВС, 2021. С. 165-168.
 URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10218>
6. Василенко В.А. Білінгвізм як чинник для успішної інтеграції в міжнародний освітній простір. Сучасні проблеми правового, економічного та

соціального розвитку держави : тези доп. Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Харків, 30 листоп. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків, 2018. 362 с. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/7957/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%20%2030.11.2018.pd>

7.Методологія дисертаційного дослідження. Мовні особливості наукового стилю: навч. посіб. / [упоряд. Чорний І. В., Перцева В. А., Голопич І. М.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Фак. №2, Каф. українознавства. Харків: ХНУВС, 2019. 272 с. URL:<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6485>

8.Українська мова професійного спрямування (Мовні норми): навч. посіб. / уклад. Н. І. Єльнікова, І. М. Голопич, Д. В. Полтавська; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2019. 182 с. URL:<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6524>

9.Українська мова для юристів / Зайцева І.В., Калита О.П., Скуратівська Г.В., Павлова А.К.: Видавничо-інформаційний центр НУДПСУ, 2018. 430 с. URL:http://www.dut.edu.ua/uploads/l_1805_49979488.pdf

10.Семенов О.М., Рудь О.М. Культура фахової мови: навч. посіб. Суми: СОІППО, 2014. 260 с. URL: <http://pedmaster.ucoz.ua>

Додаткова література

1.Василенко В.А., Василенко М.Є. Адаптація методології комунікативістики до потреб інформаційного права: теоретична платформа. Юридичний науковий електронний журнал. № 3 від 30 червня 2020 р. С. 196-199. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2020/49.pdf

2.Василенко В.А., Даниленко А.В. Комунікативна компетентність поліцейського як об'єкт кроснаукового дослідження. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: науково-практична конференція (15 травня 2020 року м. Харків) / Харк. націон. Ун-т внутр. справ. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ,

2020.C.115-118.

URL:<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/8794/Aktualni%20problemy%20suchasnoi%20nauky%20v%20doslidzhenn>

3.Василенко В.А., Даниленко А.В. Формування лінгвальної культури у юридичній діяльності. *Донецький юридичний інститут МВС України: освітні традиції, перевірені часом*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 28 квітня 2021 року). Донецький юридичний інституту МВС України. К.: ТОВ «Компанія ВАІТЕ», 2021. С. 83-87. URL: <http://29yjmo6.257.cz/bitstream/123456789/13065/1/60-%D1%80%D1%96%D1%87%D1%87%D1%8F%20%D0%94%D0%AE%D0%86.pdf>

4.Василенко В.А., Черненко Я.О. Жаргон як один із соціолектів у мовній картині світу курсантів. Іншомовна підготовка працівників ОВС та фахівців із права [Текст] : тези доп. Х Міжвузівської наук.-практич. Інтернет конф. (Київ, 30 квіт. 2020 р.) / [ред. кол. : В.В. Черней, С.С. Чернявський, І.Г. Галдецька та ін.]. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С.20- 22. URL: <https://all.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/ZBIRNYK-inshomovna-pidhotovka-pravookhoronnykh-orhaniv-ta-fakhivtsiv-z-prava2020.pdf>

5.Греченко В. А. Історія та культура України [:підручник] / В. А. Греченко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2017. 440 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1854>

6.Про затвердження Інструкції з організації контролю за виконанням документів у системі МВС України: наказ МВС України від 23.04.2012 № 350. *Офіційний вісник України*. 2012. № 42. Ст. 169. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0805-12#Text>

7.Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції: наказ МВС України від 06 .11.2015 № 1376. *Офіційний вісник України*. 2015. № 99. Ст. 201. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15#Text>

8. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: постанова Кабінету міністрів України від 28.12.2011 № 1363. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-%D0%BF>

Словники й довідники

1. Академічний тлумачний словник української мови (1970 – 1980). Онлайнова допомога. URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>
2. Культура мови на щодень. URL: <http://kultura-movy.wikidot.com/about>
3. Культура слова: мовностилістичні поради. URL: <http://ponomariv-kultura-slova.wikidot.com/>
4. Нові й актуалізовані слова та значення. URL: http://www.burago.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=95%3A-20022010&catid=19%3A2010-12-26-14-16-12&Itemid=21&lang=uk.
5. Російсько-український словник. URL: http://znannia.com.ua/product/rosiiskoukransk_slovnik_u_4h_t_t_4 Мова ділових паперів. URL: <http://bpapers.iatp.org.ua/7chapter-Style>
6. Сайт Олександра Авраменка. URL: <http://авраменко.укр/>
7. Словник дієслівного керування. URL: http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/new_books/Documents/kolibaba-fursa-slovyk-dijeslovnogo-keruvannja.pdf
8. Сто експрес-уроків української. URL: <http://xn--80aafnzkiym.xn--j1amh/7/9/314-100-ekspres-urokv-ukraiinskoii.html>.
9. Уроки державної мови. URL: <http://mova.kreschatic.kiev.ua/index.php>.
10. Урядовий портал: Узагальнені форми і зразки документів, інструкції з діловодства відповідних установ. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category>.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ «РИТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ»

ЛЕКЦІЯ 1. ВСТУП. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РИТОРИКИ

1. 1 Риторика як наука і навчальна дисципліна

1. 1. 1 Риторика як лінгвістична наука, теорія ораторського мистецтва, теорія красномовства, мистецтво впливового слова, навчальна дисципліна

У багатьох вищих навчальних закладах, старших класах гімназій, ліцеїв вводиться курс риторики. Можна сказати, що викладання риторики в Україні не починається, а відновлюється, тому що з давніх часів в українській освітній системі риторика була однією з основних гуманітарних дисциплін.

Лекцію розпочнемо з осмислення терміна «риторика», який, як відомо, ніколи в історії не відзначався однозначним тлумаченням. Витоки його різних інтерпретацій сягають глибокої давнини, коли чітко визначилися два підходи до сприйняття риторики: з одного боку, Платон, Сократ, Аристотель, Цицерон, які розвивали концепцію змістової риторики, де одним із головних компонентів була ідея (Логос), а з другого, — школа Квінтіліана, яка розглядала риторику як мистецтво прикрашання мовлення.

Термін «**риторика**» походить від давньогрецького слова « $\rho\eta\tau\omega\rho$ » («оратор») і означає теорію ораторського мистецтва, науку красномовства. Близьким за значенням до нього є латинське слово «*oratoria*». Ці терміни пов'язують із публічними виступами, живим словом. Ще в давнину люди, які майстерно володіли мистецтвом красномовства (ритори, оратори), відігравали значну роль у суспільному житті.

Упродовж історичного розвитку значення терміна «риторика» дещо розширилось. На сьогоднішній день серед науковців не існує єдності щодо витлумачення цього терміна, навіть у визначенні риторики як науки. Більше того, у деяких фахівців викликає сумнів навіть те, чи можна риторику

взагалі вважати наукою. У Стародавній Греції, де саме й остаточно сформувалась ця сфера діяльності, риторика вважалась скоріше мистецтвом.

Серед розмаїття визначень риторики можна виділити дві головні традиції, що мають дуже давню історію.

Перша традиція найбільш яскраво репрезентована у творчості давньогрецького філософа Аристотеля (IV ст. до н. е.). У її межах риторика визначається як **«мистецтво переконання»**. Відповідно до цієї традиції головне завдання оратора — переконання аудиторії.

Друга традиція найбільш яскраво репрезентована у творчості давньоримського ритора Квінтіліана (I ст. н. е.). У її межах риторика визначається як **«мистецтво говорити витончено»**. Відповідно до цієї традиції завдання оратора — краса, вишуканість, витонченість виразу думки. Переконання ж виступає як можлива, але далеко не головна мета оратора.

Кожна з цих традицій, без сумніву, містить у собі раціональне зерно. Разом з тим наголос лише на одному аспекті ораторської діяльності призводить до втрати цілісності у розумінні предмета й завдань риторики.

З одного боку, категорія переконання є, дійсно, однією з головних у риториці. Сфери, у яких одна людина намагається переконати інших людей, досить різноманітні: наука, політика, мистецтво, реклама, повсякденне спілкування тощо. Ми намагаємося зробити так, щоб інші люди прийняли наші ідеї, товари чи послуги, наші уявлення про життя, зрештою — нас самих.

Переконання може бути спрямованим не тільки на інших людей, але й на саму людину. Коли ми замислюємося над певними вчинками, плануємо своє майбутнє, ми зважуємо різні варіанти й намагаємося прийняти найбільш оптимальний. Цей вибір залежить від тих обґрунтувань, що людина наводить для себе (або може навести) на користь тієї чи іншої позиції. Найбільш яскраво зазначені моменти виявляються тоді, коли людина дає відповіді на запитання, наприклад: «Чи варто йти сьогодні на лекції?», «Чи надягти сьогодні цю яскраву сукню?», «Чи взяти з собою парасольку?» тощо.

У всіх вищезазначених випадках провідну роль відіграє переконання, на чому власне і наполягав Аристотель, коли визначав риторику.

З іншого боку, у тих самих сферах не менш важливі позиції іноді займає повідомлення, інформування інших про щось. І тоді на перше місце виходить витонченість у виразі думки, на чому наполягав у свій час Квінтіліан. Маються на увазі випадки, коли завдання оратора полягає в тому, щоб привернути увагу слухачів до чогось нового, цікавого; зробити так, щоб інші люди запам'ятали ораторську промову.

Таким чином, можна зафіксувати дві головні мети оратора, між якими простягається поле риторики. Це переконання та інформування в процесі публічного виступу.

На сьогоднішній день очевидно, що сферою інтересу риторики є спілкування, комунікація. Інколи її навіть визначають як теорію та майстерність ефективного (цілеспрямованого, впливового, гармонійного) мовлення. Однак слід зазначити, що спілкування — це надзвичайно складний і багатогранний феномен, який вивчає багато наук, зокрема лінгвістика, психологія, філософія тощо. Тому в такий спосіб специфіка риторики не прояснюється. Завдання дисципліни мають вузький характер. Спробуємо визначити особливості риторики через встановлення її предмета. Предмет риторики — це публічний виступ у процесі комунікації.

Багато людей можуть навести приклади не тільки успішних промов, але й таких виступів, що завершувалися повним провалом. Виникають закономірні запитання: чи можливо передбачити результат публічного виступу? Чи може звичайна людина навчитися виголошувати промови? Чи подібне вміння — це виключно природне обдарування?

Для відповіді на ці та інші запитання, що пов'язані з мистецтвом публічних виступів, потрібно звернутися до надбань риторики, які були накопичені протягом майже 3 тис. років. Саме висвітленню прийомів успішного виступу оратора перед аудиторією присвячено цей посібник.

Таким чином, **риторика - це наука про способи підготовки та виголошення ораторської промови з метою певного впливу на аудиторію.**

Відмітною рисою публічного виступу оратора є однобічний вплив на слухачів. Оратор, звичайно, повинен враховувати «фактор» аудиторії. Однак активна протидія слухачів не передбачається, на відміну, наприклад, від суперечки. Успіх ораторської промови визначається тим, чи вдалося йому досягти своєї мети під час впливу на аудиторію.

Вплив — це дія на стан, думки, почуття і вчинки іншої людини за допомогою вербальних і невербальних засобів, у результаті якої відбуваються зміни в поглядах чи поведінці.

Психологічний вплив має багато різноманітних форм: маніпулювання, навіювання, переконання, примус тощо. Стосовно ораторської діяльності доцільно говорити про переконання, тому інші види залишимо поза увагою.

У сучасній літературі досить популярним терміном для позначення подібних процесів є також термін «презентація». У багатьох моментах його визначення збігається з тим, що в риториці мається на увазі під публічним виступом. Наприклад: «публічна презентація — це персональне чи опосередковане через ЗМІ подання проектів, товарів, програм з метою здійснити на слухачів переконуючий вплив і спонукати їх до дій, які прямо чи опосередковано вигідні тому, хто виступає, або тим, від кого він виступає».

Таке визначення презентації свідчить про певну тотожність термінів «публічний виступ», «презентація», «ораторська промова». Будь-який виступ перед аудиторією не позбавлений якихось інформативних частин, однак успішність презентації, як підкреслюється у визначенні, у багатьох випадках залежить не стільки від інформування слухачів, скільки від спрямованості на виклик бажаної для оратора реакції.

Проте обмеження риторики виключно категорією переконання призводить до її звуження, що не є виправданим в аналізі сучасних комунікативних ситуацій. Тому більш доцільно користуватися терміном «успіх

публічного виступу», який далі може конкретизуватися залежно від мети оратора (переконати чи інформувати).

Фактори, від яких залежить успіх публічного виступу, представляють у вигляді так званого риторичного трикутника: **Оратор - Аудиторія – Промова.**

Оратор - це людина, яка впливає на інших людей таким чином, щоб вони прийняли певні твердження або виконали певні дії. **Аудиторія** – це група людей, у думках чи поведінці яких мають відбутися зміни, до яких прагне оратор. **Промова** — це мовленнєве повідомлення, з яким оратор звертається до аудиторії.

1. 1. 2 Предмет загальної риторики та риторики дискурсу

Предмет загальної риторики формувався у кількох вимірах. У вертикальному вимірі — це вивчення й опис усіх видів риторичної діяльності від задуму, ідеї до породження тексту, виголошення його і релаксації. Все це є предметом п'яти розділів класичної риторики: інвенції, диспозиції, елокуції, меморії та акції.

У горизонтальному вимірі — це риторика трьох основних родів промов — судових, дорадчих, епідейктичних (похвальних) — та кількох їх жанрових видів, технологія і методика підготовки та виголошення яких залежить від сфери, у якій реалізується красномовство (політичне, педагогічне, дипломатичне, сценічне та ін.). Накладали свій відбиток й історичні епохи та літературно-мистецькі стильові течії в національній культурі.

Риторика як наука про розумне й прекрасне дійшла в такому вигляді майже до ХХ ст. У ХІХ ст. М. Ф. Кошанський писав: «Мета загальної риторики полягає в тому, щоб, розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити всі здатності розуму, щоб, показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові і Моральному почуттю відповідне спрямування, — щоб навчити виражати тендітне, збудити, посилити в душах учнів живу любов до всього благородного, великого і прекрасного».

Багато чого з того, що входило в предмет риторики часів її розквіту, пізніше з розвитком і диференціацією та переформуванням науки відійшло

до предметів інших наук. Тому риторику називають систематичною наукою, оскільки вона все систематизувала, або синтетичною, бо поєднувала в собі те, що пізніше розвинулося в інші науки. У результаті виникали й інші означення риторики, крім класичної: повна, скорочена, редукована. Виникали й галузеві риторики за родами промов: судова риторика, шкільна, педагогічна, сценічна, театральна, політична тощо. Це ще раз засвідчує універсальний характер лінгвістичної риторики, те, що вона потрібна в усіх тих сферах людської діяльності, де мова є основною рушійною силою і засобом творення суспільно корисних людських цінностей.

Значення терміна «риторика» і його концепт виразніше проступає через його опозицію до інших термінів. Риторика — мистецтво прозової мови, тоді як поезика — мистецтво поетичної мови, хоча кожний із термінів поширив свій вплив і на «сусіда»: є риторика поетичної мови і поезика прозової мови. Риторика — це гарна або прикрашена мова, тоді як звичайна практична мова спеціальних прикрас не має. Риторика — це наука породження тексту, тоді як герменевтика — наука розуміння тексту. Лінгвістична риторика — це правила побудови мовлення на рівні фраз і понадфраз, це вчення про типи переносних значень, тропи, фігури та соціальне функціонування тексту як цілісних семіотичних (знакових) утворень... Сучасна риторика як наука переконання засобами мови виходить далеко за межі публіцистичних промов. Вона має широке застосування в найрізноманітніших ситуаціях мовного спілкування як усього соціуму, так і окремих мовців.

Традиційно риторику сприймають як науку про красномовство. Однак у сучасному мовознавстві з'явилося і поняття «дискурсивна риторика», тобто риторика дискурсу як щоденного мовного спілкування в соціумі. Саме така риторика має перспективу широкого застосування у сучасному українському суспільстві, тому що вона з риторики красномовства транспортує технологічний апарат побудови висловлювань і текстів для мовного спілкування на щодень у різних сферах життя.

Сприймаючи мову просто як засіб спілкування, ми, на жаль, спрощуємо і мову, і мовну свідомість, і свій мовний образ, тому що забули, що мова — це дар розуму і серця, яким треба користуватися майстерно, по-мистецькому. Залежно від того, **що** говорити і **кому**, риторика відповідає на питання, **як** говорити, **для чого** і **де**.

1. 1. 3 Зв'язок риторики з іншими науками

Наступне питання нашої лекції доцільно розпочати зі з'ясування специфіки риторичної науки. Своєрідність її нам вбачається у тому, що **риторика** — комплексна наука, тобто її місце на стику, пересіченні ряду наук: філософії, логіки, психології, лінгвістики, етики, сценічної майстерності. Інакше кажучи, риторика начебто вбирає в себе з інших наук такі змістові компоненти, які в системі визначають риторику як науку і мистецтво переконуючої комунікації.

Далі розглянемо більш детально зв'язки риторики з усіма названими вище науками. Риторика пов'язана з іншими науками як пранаука, з якої вийшло мистецтво мовного спілкування в усіх наукових сферах.

Риторика і філософія. Найближче риторика пов'язана з філософією. З огляду на розуміння риторики як філософсько-дидактичної науки, то риторика в такому випадку є складовою частиною філософії; філософія — наука, яка вивчає загальні закони розвитку природи, суспільства, людини, а риторика становить собою науку про закони ефективної мисленнєво-мовленнєвої діяльності, знання яких дозволяє розвинути системність мислення, мовлення й поведінки, що, в свою чергу, є основою цілісного бачення людиною оточуючого світу.

Риторика і логіка. Ці науки, на наш погляд, знаходяться у відношенні пересічення і, володіючи спільним аспектом дослідження, у той самий час кожна з них є відповідно самостійною й незалежною галуззю науки. Зокрема, якщо предметом логіки є мислення в цілому (різні його види, форми), закони мислення, то предмет риторики — вербальне мислення і ті закони, що забезпечують ефективність цього виду мислення. Крім того, якщо у центрі уваги логіки — теорія доведення, то риторику цікавить процес аргументації (не

у теоретичному, а в прагматичному аспекті) і перш за все функція цього процесу як переконання.

Аристотель зазначав, що риторика слугує уяві, як логіка — розумові. Логіка орієнтована на істину та діяльність, а риторика — ще й на вигадку та на ймовірне, вона творить мовлення, яке описує реальний і, можливо, уявний художній світ.

Риторика і психологія. Нам уявляється, що ці науки знаходяться у відношенні пересічення: психологія вивчає чуттєво-емоційну сферу життєдіяльності людини, сферу підсвідомого та закони, які нею управляють; риторика виявляє інтерес лише до тієї чуттєво-емоційної сторони, яка активно впливає на сферу вербального мислення і від управління якою значною мірою залежить ефективність мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Риторика і етика. Інтереси цих наук дуже тісно переплітаються у самому об'єкті дослідження — мораль (моральні закони). Проте для риторики на відміну від етики не всі закони становлять однакову цінність: головним для неї є закон «не нашкодь іншому». Що стосується предмета дослідження, то для етики таким є поведінка суб'єкта, у якій знаходять своє вираження ті чи інші моральні установки, а риторика виявляє найбільший інтерес до такої галузі поведінки, як мовленнєва поведінка.

Риторика і лінгвістика. Риторика є праматір'ю для лінгвістичних наук. Вона — попередниця граматики, культури мови, поетики, стилістики, лінгвістики тексту, соціолінгвістики, психолінгвістики. На сьогодні ставлення до риторики з боку вчених-лінгвістів далеко не однозначне: одні вважають риторику складовою стилістики, інші — культури мовлення, треті — прагматики, четверті — лінгвістики тексту.

Вважаємо, що спільне для всіх перерахованих наук полягає як в об'єкті (мовленнєва діяльність), так і в предметі дослідження (текстові).

Однак своєрідність риторики виявляється, по-перше, у тому, що у центрі уваги цієї науки знаходиться не лише мисленнєво-мовленнєва діяльність, але й мисленнєво-мовленнєвий аспект, тобто риторику цікавлять

одночасно дві сторони мисленнєво-мовленнєвої діяльності. По-друге, риторика вивчає текст не на одному, а на різних етапах його існування (породження тексту, текст як процес, текст як продукт).

Міцні і давні зв'язки риторики з **граматикою**. Граматика в античні часи визначалася як мистецтво (у греків — *technē*, у римлян — *ars*) гарної мови. Перший граматик і філолог-софіст Протагорас (V ст. до н. е.) виклав окремі граматичні категорії, зокрема синоніми, що включалися до тогочасного розуміння граматики. Автор першої грецької граматики Діонісій (II ст. до н. е.) граматикою називав знання того, що говорять поети і прозаїки (отже, гарної літературної мови). Діонісій поділяв граматику на шість частин: 1) старанне читання тексту з погляду наголошування; 2) пояснення наявних риторичних фігур; 3) пояснення історичних виразів; 4) етимологічний пошук. Це все Діонісій називав елементарною граматикою, або малим мистецтвом. До великого мистецтва граматики відносив: 1) мовну регулярність (аналогії у мові); 2) оцінку автентичних і естетичних вартостей поем. Таким чином, він визначав компетенцію граматики як усталення (творення) тексту, належне читання, пояснення й естетичний коментар (критика). Головна мета грецької граматичної школи — розвиток уміння пояснювати літературні тексти з погляду риторичної науки. До граматики входили ще рахунок і малювання. Римляни також сприйняли цю ідею, граматиків називали літераторами. Грецьке слово граматик по-латинському перекладалось як літерат (*literat*). У пізній антиці граматика виконувала пропедевтичні мовно-літературні функції до студіювання риторики, була ніби підготовкою до неї. Граматика, риторика і діалектика становили цикл вільних наук (*artes liberales*). Іронія долі в тому, що вікове партнерство граматики і риторики, коли граматика служила риториці, закінчилося поразкою риторики, поглинанням її граматикою.

Риторика в епоху Ренесансу (XV—XVI ст.) займала в науці центральне місце, була основою гуманістичної освіти в усіх університетах Європи, сприяла встановленню духовних контактів між людьми, удосконаленню моралі. У результаті мова, слово стає одним із найпомітніших і

найулюбленіших видів **літературного ренесансу**, з'являються твори, трактати у формі слова, поширюється термін «оратор», орація (промова).

З усіх наступних епох найбільшого розквіту зазнала риторика в барокові часи. В епоху Ренесансу риторика розвивалася як культура інтелекту. Гуманісти трактували її як універсальне знаряддя для ясного, гарного викладу думок з будь-якої теми. У бароковий період ця теорія поширюється на романтичне вираження думки. Виникає бароковий (розкішний) стиль. Взагалі розбудовується теорія стилів, тропів і фігур, виникають такі поняття, як стиль народу, епохи, автора.

На особливу увагу заслуговує зв'язок риторики з **лінгвостилістикою**. Стилїстика досліджує стилістичну систему національної мови, тобто виражальні можливості і їх реалізації в мовленні. Вона вивчає закономірності і матеріал функціонування мови в різних сферах спілкування — функціональні стилі та їх засоби. Отже, сучасна лінгвостилїстика є для риторики теоретичною наукою, базою, на якій реалізується прикладна наука — технологія риторики. Вона вчить, як використати стилістичний потенціал мови, має для цього розроблену систему, моделі, правила, техніку, вимоги до оратора та аудиторії. Проте водночас риторика надає для стилїстики ширші і загальніші закони побудови тексту й технології.

Риторика, естетика і поетика генетично є спорідненими з лінгвістичними науками. У давні часи поетику називали другою риторикою. Якщо визначати поетику коротко, то це - «мистецтво мови поезії». За походженням воно належить до найдавніших мистецтв, ще дописемних, усних, і успішно розвивається нині.

Риторика і поетика слугують такій мовній організації художнього тексту, яка могла б донести до реципієнта художній задум, ідею чи концепцію образного бачення. Вже для Платона риторика була «філософією красномовства», засобом досягнення мудрості, мистецтвом і наукою слова.

Етичні настанови класичної риторики трансформувалися у комунікативні постулати й імплікатури сучасної **прагматичної лінгвістики**.

Автор терміна «прагматика» й основоположник семіотики, що представляв її як науку з трьох компонентів: семантики (вчення про відношення знаків до об'єктів реальності), синтактики (вчення про відношення між знаками) і прагматики (вчення про відношення інтерпретаторів до знаків), – Ч. Морріс вважав риторику прямою попередницею лінгвістичної прагматики.

Риторичні правила вгадуються у комунікативних постулатах (конверсаційних максимах) лінгвопрагматика Г. Грайса: 1) постулат інформативності («Твоє висловлення має бути досить інформативним!»); 2) постулат істинності («Говори правду або, принаймні, не говори того, що ти вважаєш брехнею!»); 3) постулат релевантності («Говори те, що на цей момент прямо стосується справи!»); 4) постулат ясності висловлювання («Уникай неясних висловлювань!»).

Риторична спадщина в сучасній прагмалінгвістиці виразно простежується у теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна, Дж. Серля, З. Вендлера, Л. Вітгенштейна.

Культура мови вивчає комунікативні якості мови — правильність, точність, ясність, виразність, образність, багатство, естетичність — у статичі, виокремлено. Лінгвістична риторика досліджує ці самі якості в динаміці і комбінаціях, залежно від умов і ситуацій спілкування, і подає технології досягнення їх у мовленні. Отже, культура мови і риторика пов'язані між собою як перший необхідний етап оволодіння мовою і другий (риторика) як наступний, що передбачає вже комплекс цих якостей, їх комбінації у видах публічного мовлення.

Риторика і сценічна майстерність. Публічне мовлення, що проходить стадію підготовки, виходить на наступний етап виконання, що є своєрідним спектаклем. Тому риторика використовує ті компоненти сценічної майстерності, що забезпечують якість подання публічного мовлення і значною мірою його успіх: робота над вимовою (дикцією), голосом (тембром),

мовленнєвим диханням, композиційне оформлення мовлення, управління мімікою, жестами, позою, ходою, техніка входження в образ.

Сценічна майстерність є результатом знання законів і правил риторики та вмілого володіння технікою риторики.

Отже, риторика, на наш погляд, є цілком самостійною наукою, що передбачає свою систему законів і предмет дослідження, а також чітку функціональну спрямованість.

1.2 Риторична особистість

1.2.1 Риторика як наука фахового успіху

Коли ведемо мову про ораторське мистецтво, ми завжди маємо на увазі одне й те саме, - форму, у якій розглядається зміст. Під формою розуміється майстерність викладання змісту. І коли мова йде про підвищення ефективності ораторського мистецтва, майстерності, фахового успіху, питання стоїть саме про форму передачі змісту, ідеї і аргументи на її доведення.

Існують певні чинники підвищення фахового успіху, майстерності публічного виступу: мовні, технічні, психологічні, педагогічні (дидактичні), логічні.

Мовні, технічні (інтонаційні) — це способи передачі інформації. Вони впливають на якість інформації опосередковано, підсилюючи (або послаблюючи) інформацію, чи навіть сприйнятою з точністю до навпаки. Культура мовна й інтонаційна (технічна) визначає ефективність впливу, це закономірність сприйняття, закономірність процесу переконання. Психологічний чинник також дуже впливовий: слово спрямоване на людей, які в той час виконують діяльність слухання, важку діяльність, отже, оратору необхідно знати психологічні закономірності прояву уявлення, уваги, сприйняття. Необхідно знати також про дидактичні засоби підтримання уваги, організації контакту оратора й аудиторії, що значною мірою впливає на ефективність слухання, навчання взагалі. Останній, логічний фактор,

забезпечує організацію інформації з точки зору упорядкування процесу мислення, його послідовності, незаперечності, тотожності, доказовості.

Отже, існує п'ять основ ораторського мистецтва: лінгвістична (мовна), техніко-інтонаційна, психологічна, педагогічна (дидактична), логічна. Ці основи нерівнозначні. Чотири перші можна назвати зовнішніми, вони впливають опосередковано; остання — внутрішня, вона впливає безпосередньо.

Дійсно, коли говорить оратор перші хвилини, часто сприйняти, зрозуміти його ідею та аргументи майже неможливо. З чим ми стикаємося на самому початку розмови? З мовою. І якщо оратор припускається мовних помилок або мова безбарвна, то аудиторія слідкує не за тим, що оратор говорить, а як, і, зробивши висновок про відсутність мовної культури, починає сумніватися в його ідеї. Часто до ідеї справа і не доходить. Тим більше, що і неправильно інтонована промова може перекрутити її зміст.

Значне місце посідає також психологічна основа, адже оратор має справу з живими людьми, а не з механізмами, тому оратор має опікуватися тим, сприймають його ідеї чи ні, розуміють чи ні, співчують чи ні. Переконавання, таким чином, залежить від того, чи створив він необхідну атмосферу в аудиторії, чи налагодив контакт зі слухачами. У даному випадку мова йде про комунікативні уміння оратора подолати перешкоди спілкування, які завжди виникають у кожного оратора саме через психологічні труднощі такої діяльності людини, як слухання (нестійкість сприйняття, нетривалість уваги, інерція включеності, «відчуження» думки іншого тощо).

На подолання психологічних перешкод спілкування спрямована дидактична (педагогічна) основа як сукупність способів, прийомів та принципів усного виступу для ефективності навчання. Для засвоєння ідеї, сприйняття аргументів, для переконання важливо і те, як побудована уся промова, чи відповідає вона принципам органічної єдності, посилення, економії, наочності тощо. Чи вдало застосовані композиційні прийоми.

Нарешті, внутрішня основа, логічна. Під логічністю ми розуміємо таке міркування, яке відповідає основним логічним принципам і законам.

Всі ці основи ми докладно розглянемо в наступних темах курсу. Тут лише зауважимо про їх співвідношення. Зіставте, порівняйте перші чотири (мовна, технічна, психологічні, дидактична) і п'яту (логічну). Вони відрізняються за такими параметрами. По-перше, зовнішні фактори, основи можуть видозмінюватися за ступенем. Що це означає? Що можна в більшій-меншій мірі оволодіти мовною культурою, педагогічною майстерністю, психологічними знаннями й умінням спілкування. Логіка ж відноситься до таких якостей, які не змінюються за ступенем, як наприклад, колір: більше червоний, менше червоний. Логіки ж не може бути більше або менше — вона або є, або її немає. Ця різниця істотна. По-друге, зовнішні фактори припускають взаємокомпенсацію: один оратор відрізняється мовним впливом, другий приваблює тим, що налагодив тісний контакт, третій досконало оволодів педагогічними прийомами, четвертий віртуозно інтонує промову. І все це підкреслює індивідуальний стиль оратора, який визначається саме за рахунок зовнішніх факторів. І все ж будь-який виступ оцінюється перш за все з точки зору логіки. Аудиторія може пробачити недоліки мовні, відсутність педагогічної майстерності тощо, але не пробачить лише одного — коли у виступі немає логіки. Тут не врятує ні блискуча вимова, ні уміння психологічно утримувати аудиторію. Отже, провідним фактором, головною основою ораторського мистецтва є логічність промови.

Наразі зауважимо, що протиставлення факторів зроблено свідомо, щоб показати їх роль. Насправді ж вони спрацьовують разом, у комплексі, впливаючи на переконаність аудиторії.

1. 2. 2 Образ оратора

У класичній риториці Давньої Греції і Давнього Риму поняття образу оратора належало до головних. Проте спочатку вся увага риторів була звернена переважно на те, якою має бути переконлива промова, далі, з

розвитком риторики, коло зацікавлень дослідників риторики і вчителів у риторичних школах поширюється на три невід'ємні складники риторичного діяння: оратор — промова — слухачі.

У давньогрецькій риторичній школі, головним завданням якої було переконувати слухачів засобами живого слова, домінуючою вимогою до оратора була добродійність, здатність викликати довіру у слухачів, тобто оратор повинен бути настільки добрим і приємним, щоб люди мимоволі ставали його слухачами, вірили йому. Оскільки антична риторика міцно зв'язувала логос (думки і слова), філософію, теорію пізнання світу, то й ритор мав бути високоосвіченою і талановитою людиною, а ще і фізично досконалою.

Найповніший образ класичного оратора античних часів постає з трактатів про ораторське мистецтво Цицерона: «...Першою і неодмінною умовою для оратора є природне обдаровання. Для красномовства необхідна особлива жвавість [гнучкість] розуму й чуття», які мові про будь-який предмет надають оздобу. Це «робить прикрашення численним, запам'ятовування — точним і міцним... усе це є дари природи..., якості, дані людині від природи... — швидка мова, звучний голос, сильні легені, міцна статура, склад і вигляд усього обличчя й тіла...»; «Оратор багатий не лише словами, а й думками».

Оратор завжди на людях, а під час промови він підлягає суворішому суду, ніж інші, «і скільки разів ми виступаємо, стільки разів над нами здійснюється цей суд». Ця гіпербола потрібна була Цицеронові, щоб відзначити, наскільки відповідальним було в його часи заняття ораторством. На думку Цицерона, «оратор повинен володіти дотепністю діалектика, думками філософа, словами мало не поета, пам'яттю законодавця, голосом трагіка, грою такою, як у кращих лицедіїв... Нічого немає прекраснішого за досконалого оратора...».

Оратор не може бути байдужим до предмета промови, йому необхідні «...ревність і захоплена любов до справи! Без цього у житті не можна дійти

взагалі ні до чого великого, а тим більше до того, до чого ти прагнеш». Не кажучи вже про те красномовство, якому належить влада у будь-якій миролюбній та вільній державі, у самій здатності до слова, настільки привабливого, що нічого не може бути приємнішого для людського слуху чи розуму.

З вимог, які ставить Цицерон до ораторів, видно, що найкращим він вважає оратора всебічно розвиненого і поліфункціонального, у красномовстві якого знання поєднувалися б з мораллю (етосом), обов'язок — із задоволенням від естетичної насолоди: «Найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження. Вчити — обов'язок оратора, давати насолоду — честь..., справляти ж сильне враження — необхідність».

Зрозуміло, що стати таким оратором непросто. Необхідні не тільки природні дані, освіта та виховання, а й талант. Однак що таке талант у розумінні Цицерона? На це великий оратор відповідає так: «Талант мені потрібен оброблений, як поле, не один раз зоране, а двічі й тричі, щоб тим ліпшими й більшими були його плоди; а обробка таланту — це досвід, це звичка слухати, читати, писати...». Отже, талант оратора — це велика праця над удосконаленням свого власного мовлення, це постійний пошук чогось нового у сфері риторики, адже яким би майстерним не був оратор, кожна проголошена промова — вже за його плечима і, як би не спиралася на попередню наступна промова, вона мусила мати вже щось своє, нове: у темі чи ідеї, повороті думки, логічних ходах, міркуваннях, аргументах, зустрічних спростуваннях, словесних засобах чи несподіваних фігурах. Тому що «ораторське мистецтво не може бути жалюгідним і блідим, а повинне бути приємним і розцвіченим найрізноманітнішими предметами, тому гарному ораторові слід багато про що почути, багато чого побачити, багато чого осмислити і засвоїти, а також багато чого перечитати...».

Цицерон, передаючи свій досвід ораторської діяльності учням (бо кожний пристойний оратор в античному світі мусив мати і мав

послідовників), розкривав процес підготовки промови, наголошуючи на тому, що оратор має робити і в якій послідовності на кожному етапі:

- по-перше, він [оратор] повинен підібрати зміст для своєї промови;
- по-друге, розташувати знайдене по порядку, зваживши й оцінивши кожен доказ;

- по-третє, одягти й прикрасити все це словами;
- по-четверте, зміцнити промову в пам'яті;
- по-п'яте, виголосити її достойно й приємно.

Далі Цицерон розповідав, як він проходив ці етапи: «...я дізнався і зрозумів, що перш ніж розпочати справу, слід на початку промови схилити слухачів на свою користь, далі пояснити справу, після цього з'ясувати предмет суперечки, потім довести те, на чому ми наполягаємо, нарешті відкинути заперечення; у кінці промови все те, що говорить на нашу користь, розгорнути й звеличити, а те, що за супротивника, похитнути й позбавити значення. Далі вчився я також правил прикрашання стилю: вони повідомляють, що висловлюватися ми повинні:

- по-перше, чистою і правильною латиною;
- по-друге, ясно й виразно;
- по-третє, гарно;
- по-четверте, доречно, тобто відповідно до достоїнства змісту...».

1. 2. 3 Риторичний ідеал

В античній риторичній послідовно виробилися два риторичні ідеали. Для ораторів — носіїв першого ідеалу — головним у риторичній діяльності є переконливість, далі істинність переконливого мовлення, моральність на користь суспільству, чіткість і впорядкованість. Цей ідеал називають сократівським.

Другий риторичний ідеал вважають софістичним. Для носіїв і прихильників цього ідеалу характерною є формальна переконливість, надмірна словесна краса, пишність, вибагливість мовлення, самовираженість і корисливість оратора.

Сучасні ритори вважають, що зараз діють **три риторичні ідеали**.

Перший з них можна назвати близьким до софістичного, але нині він дуже американізований, саморекламний, нав'язливий, такий, що повсюдно заповнив собою засоби масової інформації і спрямований на маніпуляцію свідомістю мас.

Другий риторичний ідеал несе в собі морально-етичні цінності східнослов'янського, давньоукраїнського ідеалу. Він близький до першого античного ідеалу — ідеалу переконаності й істинності, ідеалу Платона і Сократа.

Третій риторичний ідеал сформувався в імперський і радянський часи. Цей риторичний ідеал називають тоталітарним, пропагандистським.

Усі ці ідеали у видозмінених формах живуть і нині в мовосфері сучасного українського суспільства. І це закономірно. Шкода, що вони разом не становлять єдиної вираженої риторично-ідеальної системи, у якій мали б відповідати певним соціальним моделям життя і поведінки мовців. На жаль, в українському суспільстві нині поширюється сучасний американський риторичний ідеал, чужий слов'янській культурі, зокрема українській, яка завжди мала міцні традиції успадкування еллінської античної культури. Американський ідеал перемагає наші ідеали у засобах масової інформації і масової культури. Українське суспільство ще не звільнилося і від тоталітарного риторичного ідеалу. Нагальні, закличні, категоричні, безапеляційні промови багатьох наших політиків сприймаються як рудименти радянської епохи: авторитарне мислення, нетерпиме монологічне мовлення, мовна агресія, телефонне право, влада на слово, підкорення співрозмовника тощо. Все це можна назвати політизованою псевдориторикою.

Слов'янський, давньоукраїнський риторичний ідеал формувалася на античних грецьких традиціях та християнських морально-етичних цінностях. Характерними ознаками для нього є честь, благородство, смиренність, милосердя, шляхетність, слухняність, побожність, духовність. Ці засади

сформували риторичний ідеал любові, або ідеал гуманістичної риторики, спрямованої на досягнення гармонії стосунків за допомогою засобів мовного спілкування.

У грецькій риторичі слово **любов** було багатозначним:

1. Любов конкретно-чуттєва, еротична. Це пристрасть (любощі), чуттєвий потяг до віддаленого суб'єкта (туга за кимось).
2. Любов-симпатія (почуття внутрішньої близькості, спорідненість душ). Підвиди: дружба, відданість, інтерес (до науки), повага, любов батьків.
3. Любов розумна — повага, розум, обов'язок, опіка.
4. Любов почуттєва — співчуття, жалість, співпереживання.

Гармонія в риторичі — це логічна послідовність міркувань і впорядкованість мовлення, це міра матеріалу і помірність його викладу, певний мовленнєвий лад. В античній риторичі гармонія називалася космосом і означала «впорядкованість», «прикрашеність». Звідси й сучасне значення слова космос (лад всесвіту) та слова косметика (прикрашеність, упорядкованість).

Ритори-педагоги завжди вважали, що розум, почуття, волю треба виховувати на засадах добра, краси, гармонії. Риторика любові запобігає конфліктам, пом'якшує конфлікти і суперечки, гармонізує суспільство. Про це мають пам'ятати не тільки оратори, а й мовці, зокрема педагоги, політики, урядовці, лідери суспільної думки.

Основні вимоги до промовців в аспекті риторичного ідеалу можна згрупувати в такі позиції:

1. Сповідування певного риторичного ідеалу, тих принципів, які визначають обраний ідеал, реалізація ідеалу в риторичній практиці через дотримання певних рис.

У системі слов'яно-українського риторичного ідеалу, що розвинувся на ґрунті античної риторики в епохи (барокову, романтичну, неоромантичну) українського національного відродження, були необхідними такі риси:

системність, чіткість, міра, порядок, рівновага, витримка, терпіння, самодисципліна, витривалість, подвижництво.

У такому риторичному ідеалі переважала гармонійна триєдність:

а) ідея, думка, задуми, істинність;

б) моральна спрямованість на добро, етичність, благо, справедливість, гуманність;

в) краса як гармонія змісту і форми, доцільність і мовна довершеність.

Цей ідеал започаткувався на ґрунті візантійсько-слов'янської християнської філософії, потім підтримувався ідеями ренесансної західноєвропейської духовної культури та реформаційними впливами. Можна вважати, що у XVI ст. в основних рисах визначився український риторичний ідеал (Лаврентій Зизаній, Памво Беринда, Іов Борецький, Іоаникій Галятовський, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький та ін.) у контексті загальних реформаційних змін і слов'янського Відродження. У XVII ст. український риторичний ідеал набув рис полемічності, значно зміцнився підтримкою українського козацтва, що збройною силою виступало на захист українських вольностей, земель, християнської віри і рідної мови (Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького). Це доба українського бароко, наснажена західноєвропейськими ідеями гуманізму, раннього Просвітництва у синтезі з українською ментальністю і суспільно-історичними та культурними процесами на вже роз'єднаних українських землях. Найбільшого розквіту український риторичний ідеал досяг у педагогічній, науково-навчальній і суспільно-культурній діяльності визначних риторів, проповідників, педагогів Київської колегії, а потім Києво-Могилянської академії (П. Могила, І. Гізель, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Козачинський, Г. Калиновський, О. Козачківський, Ф. Кокуйлович, К. Кондратович, О. Кононович-Горбацький, З. Козлович). Усі вони викладали риторику в Києво-Могилянській академії та колегіумах і семінаріях міст і містечок

України (наприклад, Чернігові, Переяславі та ін.), писали підручники з риторики.

У XVII—XVIII ст. сформувався український бароковий риторичний ідеал з перевагою кордоцентризму, ліроепічності, естетичності, вільнодумства (його риси помітні в українській літературі з часів Київської Русі, епохи І. Вишенського і Г.Сковороди та аж до кінця XX ст.). Наступні часи додали до риторичного ідеалу свої риси.

Лінгвоцид української мови, постійні заборони й утиски усіх культурних форм суспільного життя у багатьох українців гасили національну свідомість, а в інших її пробуджували, спонукали до опору, гартували волю, змушували до винахідливості у художній мовотворчості. Український риторичний ідеал стає пристрасним, вольовим, образним, багатожанровим, бо шукає шляхи свого вираження в умовах заборон. Його формують мовотворчість Івана Котляревського, супліки й оповіді Григорія Квітки-Основ'яненка, поеми й особливо послання Тараса Шевченка, записки Пантелеймона Куліша, публіцистика Михайла Драгоманова, історичні праці і політичні промови Михайла Грушевського, присвяти, промови та поеми Івана Франка, поетична «огненна мова» Лесі Українки, мовні дискусії Івана Нечуя-Левицького, Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка, епістолярій Панаса Мирного, журналістика Олени Пчілки і ще творчість багатьох визначних українських мовних особистостей.

Тоталітарна самодержавна і радянська епохи породили «мову влади», авторитарне, директивне мовлення, за античною риторикою, — «агональне» мовлення. Сучасне українське суспільство прагне позбавитися цих тоталітарних нашарувань, оновити свої духовну і культурну сфери, тому надає перевагу конструктивному діалогу, мовному порозумінню, ідеям гуманістичної риторики.

2. Моральний обов'язок оратора — бути чесним, справедливим, добродійним, відкритим для людей.

3. Висока освіченість оратора. Оратор повинен мати ґрунтовні знання не тільки з предмета мовлення, а й з проблем усього курсу цієї дисципліни і дотичних тем із суміжних наук.

4. Обов'язковим для оратора є вільне володіння сучасною українською літературною мовою, зокрема її стилістичною системою, функціональними стилями та жанрами, способами та прийомами організації художніх засобів для підготовки й виголошення промов.

5. Виразне індивідуальне мовомислення. Добре, якби кожен оратор, промовець мав власний ораторський стиль із характерними індивідуальними рисами свого публічного мовлення, умів створювати потрібну тональність, колорит спілкування.

6. Промовець має бути національно свідомою особистістю і позитивно впливати на мовну практику.

До індивідуального ораторського стилю можна віднести:

- усвідомлення потреби і виховання оригінального мовомислення;
- власну мовотворчу манеру, що виявляється в особливостях композиції промови, побудови фраз, схильності до вживання певних слів і словосполучень, окремих художніх засобів;
- поведінку промовця в аудиторії; вміння відчувати «центр» спілкування, вчасно переключати увагу слухачів;
- кінесику, міміку та характерні жести;
- техніку вимови і дикцію, ритмомелодику.

Отже, той, хто хоче стати майстерним промовцем (оратором, красномовцем), повинен подбати про:

- освіченість і глибокі знання свого фаху та дотичних до нього;
- риторичний ідеал, який би хотів наслідувати;
- пошук промовців, чиє мовлення відповідає його смаку, у кого він хотів би вчитися, знайти свій мовний авторитет;
- власний ораторський стиль;

- уміння вести розгорнений монолог (лекцію) із фахової проблематики;
- уміння вести конструктивну бесіду;
- володіння полемічним красномовством, культурою діалогу і полілогу у дискусіях і диспутах;
- морально-етичні риси освіченої і вихованої людини;
- уміння користуватися скарбницею античної і національної риторики, ораторським досвідом попередників і сучасників (використовувати взірці промов і текстів, прийоми риторичної техніки, стилістичні засоби національної мови).

1.3 Основи класичної риторики

1.3.1 Основні поняття мистецтва переконувати

Найпростіше визначення класичної риторики — мистецтво переконувати — реалізується через такі основні загальні поняття риторики, що мали назви в античній науці: **логос, етос, пафос, топос**.

Логос. У давньогрецькій мові слово *logos* означало такі дві групи понять: слово, мова, мовлення і поняття, думка, розум, а точніше — єдність цих понять обох груп як всезагальну закономірність. Це відбилося в семантиці сучасних слів з коренем **лог-**, які зосереджені в основному у сферах логіки (науки про закони і форми мислення) та мовознавства: логічна граматики, логічне мовлення, логічний наголос, логічне судження, логотип, логограма, логічний предикат тощо.

Логос як основна категорія класичної риторики покликаний був воедино представляти думку і слово, що практично означало: слово має зміст, думку, воно має йти від розуму й апелювати до нього. Засновник риторичної науки Аристотель бачив Логос, тобто риторику як науку, що має два основні засоби переконувати: 1) силогізм - висновок від загального до часткового, 2) ентимему - скорочений силогізм, у якому процедура міркування і висновку не повністю показана, а маємо ніби вже готовий висновок. Ентимема — це троп, а троп з погляду логіки — це скорочений

силогізм. Перший спосіб реалізується у розділі «Диспозиція», де зосереджено всі правила розташування матеріалу і логічних процедур з ним, всі види силогізмів, типи аргументацій. Другий спосіб (коротке, ніби стиснуте міркування) розвинувся у розділі «Елокуція» в підрозділ елоквенції як система засобів фігурального мовлення (фігури слова і фігури думки).

У сучасній риториці логічність є однією з основних ознак промови і тексту. Вона реалізується через можливість вибору у мовному викладі послідовності міркувань, несуперечливості тез і положень промови, у доцільності співвідношень, якщо реальність диктує суперечливі положення. У розділі «Елокуція» описуються мовні засоби, якими досягається логічність комунікації (система службових слів, які виражають логічні відношення; порядок слів і синтаксичних структур; лексеми з семантикою відношень; граматичні парадигми відмінкових, особових, видо-часових форм).

Етос. У давньогрецькій мові слово *etos* означало **звичай, звичка, характер, норов** (від нього походить і сучасне слово етика) і в античній риториці спочатку вживалося як ознака до слова оратор, а потім закріпилося в риторичній науці як моральний принцип її. Етос є основою формування риторичного ідеалу.

Як одна з основних категорій класичної риторики етос визначав зразкову суспільну й особисту морально-етичну поведінку оратора, інакше промовець не зможе переконувати інших і впливати на них. Власне, без етосу (морального кодексу) риторика самознищується, перетворюється не в істину думок і почуттів, а в самообман. За Аристотелем, промовець має пізнаватися слухачами як людина достойна, гідна апелювати до їхніх сердець і розуму. Слухачі завжди і всюди складають уявлення про етос оратора, у цьому допомагає їм його промова.

Антична риторики широко послуговувалася поняттям етосу, виховувала високу мораль (гідність, чесність, справедливість, порядність).

Розвиваючи засади античної риторики, Феофан Прокопович подавав етос риторики як види чеснот: мудрість, справедливість, хоробрість,

поміркованість. Кожна з цих чеснот описувалася як комплекс рис промовця, правил поведінки і дій, які мають вести до вдосконалення моралі й етики особистості.

Звичайно, риторику як технологію мовлення, як комунікативний матеріал можна використати як на благо людей, так і на зло. Однак риторична наука і практика декларувала і відстоювала високу моральність оратора як непорушний закон, як велике благо оратора і риторики в цілому. В усі віки цінувалися високі помисли, чисте серце, щира душа оратора.

Пафос (гр. *paifos* — пристрасть, почуття) — це інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця (автора), яке виявляється і в процесі мовної комунікації, і в його продукті — тексті.

Пафос є категорією естетики. Певні справи, погляди, ідеї можуть настільки оволодівати особистістю людини, що стають пристрастю (пафосом) її життя, творчості чи суспільної або виробничої діяльності. І безперечно, все це виявляється у пафосі мовлення спонтанно, тобто незалежно від волі автора, природно або зумисне, з певною настановою на досягнення очікуваного стилістичного ефекту, співчуття, переживання, захоплення тощо.

Проблема пафосу як поняття риторики постає в розмежуванні пафосу самого мовця, тобто його особистих почуттів, що виливаються в промові, і того пафосу, який досягається мовними засобами, який іде до слухачів від тексту, а не від промовця. У промовця пафос може виникати під враженням його ж тексту і власного проголошення, промовець сам входить у пафос від своєї риторики — «як добре я говорю». Питання полягало в тому, чи має право оратор і якою мірою виявляти свої особисті почуття в промові, адже риторика потребує від промовця бути щирим. Як можна стримувати свій пафос і як керувати пафосом аудиторії, щоб не бути смішним, пишномовним, надміру трагічним, — для цього техніка риторики пропонує цілу низку прийомів організації мовних засобів промови і мовної поведінки оратора.

Ці три основоположні категорії класичної риторики можна визначити як три важливі наукові критерії, успадковані й іншими філологічними (і не тільки) науками, що розвинулися дотично до риторики: критерій істинності (логос), критерій щирості (етос), критерій відповідності мовної поведінки (пафос).

Топос (гр. *topos* — місце) — це риторичне поняття, що означає загальні місця у промові. До них належать найтипівіші часо-просторові мовні ситуації та описи їх, які легко запам'ятати і які майже у всіх риторів однакові. Антична риторика любила топоси і розробляла заготовки для них (логограми) та схеми, які легко можна було пристосувати до аналогічних ситуацій, а люди, що розробляли такі логограми, називалися логографами. Цій меті значною мірою служили зразки промов із певних тем і для певних ситуацій.

Індивідуально-оригінальним у мовленні є якраз те, що перебуває поза топіками, або коли топіки мають якесь незвичне вираження. Відтак треба пам'ятати, що існує певна пропорційність між тоном і оригінальністю у промові, а наявність топосів підкреслить красу й доцільність оригінальних висловів.

У повсякденному житті ми спілкуємося у межах топосів різних моделей: театр, гості, хвороба, робота, навчання дають нам багато ситуацій, у яких не постає питання: як запитати? що відповісти? Тут діє аналогічна стратегія побудови текстів. Проте кожний із нас колись та потрапляє в ситуацію невідомої нам мовної поведінки, де тих, уже нам відомих, загальних місць мало, а є більше невідомих, які ми маємо уже самі витворити, заповнити можливостями свого інтелекту і мовного смаку (зрада близької людини, перший прийом у посольстві тощо).

У риториці використовуються вирази: детальний топос (широкий набір правил і формул мовної поведінки), техніка топосу (уміння швидко пристосуватися до мовного спілкування, увійти в рамки топосів, вдало

поставити запитання, точно відповісти). Людина, яка не орієнтується в топосі, ставить зайві, недоречні або некоректні запитання.

1.3.2 Основоположні розділи класичної риторики

Ще в епоху Античності було встановлено, що ораторська діяльність складається з п'яти етапів. Найбільш яскраво ця думка виражена у відомого давньоримського оратора Цицерона: «Всі сили й здібності оратора слугують виконанню таких п'яти завдань: по-перше, він повинен відшукати зміст для своєї промови; по-друге, розташувати знайдене по порядку, зваживши та оцінивши кожний доказ; по-третє, оповити й прикрасити все це словами; по-четверте, укласти промову в пам'яті; по-п'яте, виголосити її з гідністю та приємністю».

Кожний з етапів ораторської діяльності вивчається у відповідному розділі риторики: **1) інвенція (добір матеріалу); 2) диспозиція (розташування матеріалу); 3) елокуція (словесне вираження); 4) меморія (запам'ятовування промови); 5) акція (виголошення промови).**

У першому розділі риторики (**інвенції**) розглядаються аспекти розробки предметної царини промови. На цьому етапі оратор повинен визначити свою стратегію, сформулювати задум промови, розгорнути її тему через підбір відповідного матеріалу.

У другому розділі риторики (**диспозиції**) розглядається структура ораторської промови. На цьому етапі оратор повинен організувати матеріал, винайдений у процесі інвенції, тобто розчленувати його та забезпечити певну послідовність у промові.

У третьому розділі риторики (**елокуції**) розглядається виразність ораторської промови. На цьому етапі оратор повинен забезпечити ефективність своєї промови. Основний зміст елокуції з класичної риторики перейшов у сучасну стилістику (вчення про стилі і вчення про тропи та фігури).

Розробки першого і другого етапів — інвенції і диспозиції — в елокуції набувають мовного фігурального вираження і в результаті — додаткових змістових, оцінних, емоційних, вольових ефектів. Якщо перший і другий

етапи підготовки промови підпорядковані суворій логіці операцій, то на третьому етапі — елокуції — зміст промови входить у зону паралогіки, яка допускає використання слів і виразів у переносному (фігуральному) значенні. Такі порушення, зміщення логіки (паралогіка) створюють нові смисли і часом викликають ефекти неймовірної сили. Це зона використання мовних засобів, що здатні трансформувати основні значення слова у переносні (тропи), і мовних засобів, які здатні трансформувати значення синтаксичних структур та елементів думки (фігури). На етапі елокуції розвинулося вчення про стилі. Тому цей розділ риторики називають найкрасивішим і найефективнішим. Саме він приводить мовця до мети.

Елоквенція — підрозділ елокуції, у якому досліджуються фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури). Отже, цю частину можна назвати серцевиною красномовства. Іноді її просто називають красномовністю. У класичній давньогрецькій риториці від часів Горгія, римських часів Цицерона, традиційній ренесансній, просвітницькій, бароковій і особливо у шкільній риториці за тропами й фігурами закріплювалася прикрашальна функція. Це усолоджувало промови, але часто прикривало примітивний зміст, і цим викликало у XIX—XX ст. іронічні напади на риторику як пусту красиву забавку.

Нині утверджується погляд на тропи і фігури як на творчі елементи мови, що відбивають специфіку творчого мислення, художнього бачення предмета мовлення, а не пусті прикраси. Тропи і фігури виникають у результаті складних семантико-синтаксичних процесів між словами і словосполученнями, і вже це також свідчить, що вони не є простими засобами прямого прикрашання.

У четвертому розділі риторики (**меморії**) розглядаються способи запам'ятовування промови. Його ще можна назвати тренуванням пам'яті. Змістом цього розділу є мнемотехніка — система «секретів», прийомів запам'ятовування матеріалу, швидкого відтворення, розвитку оперативної пам'яті, уміння користуватися набором енциклопедичних знань з обраної

галузі і суміжних, якими володіє промовець. По-сучасному це можна визначити як збагачення і впорядкування «банку даних».

У п'ятому розділі риторики **(акції)** розглядаються особливості безпосередньо публічного виступу оратора перед аудиторією. Це найважливіший і найвідповідальніший етап риторичної діяльності оратора, бо на ньому під час виголошення промови за короткий час має реалізуватися вся тривала попередня підготовча робота і привести до очікуваної мети. Тут великого значення набуває самоконтроль оратора і його вміння «на ходу» коригувати свої дії, не чекаючи остаточного провалу промови, мобілізувати свої сили, активізувати увагу слухачів, достойно завершити акцію.

Оратор має зовнішньо добре виглядати, справляти приємне враження не тільки змістом промови, а й дикцією, силою звучання голосу, тоном, умінням тримати паузу, мімікою, жестами, кінесикою.

Після виступу, виголошення промови настає етап релаксації (від лат. *relaxatio* — зменшення, ослаблення), тобто спадає фізичне й інтелектуально-психологічне напруження. Досвідчений оратор обов'язково використає цей стан, щоб проаналізувати виступ, виділивши вдалі й невдалі місця, знайти їм пояснення, зробити собі застереження на майбутнє.

Усі проаналізовані розділи риторики утворюють її ядро, оскільки висвітлюють основні етапи підготовки та виголошення ораторської промови незалежно від її різновиду. З розвитком риторики як певної дисципліни відбувалась систематизація та класифікація видів ораторської діяльності. На сьогоднішній день у різних підручниках і посібниках з цієї дисципліни подано специфічні рекомендації оратору залежно від типу промови. Концепцію риторики, яка пропонується в даному посібнику, можна назвати загальною в тому сенсі, що розглядаються у ньому найбільш загальні принципи і способи підготовки та виголошення публічних промов у різних сферах людської життєдіяльності та повсякденному спілкуванні.

1. 4 Закони риторики

Отже, предмет ораторського мистецтва зумовлюється змістом фактичної діяльності оратора і його можна визначити як мисленнєво-мовленнєву діяльність і закони, що її розкривають. Багатьом недосвідченим людям здається, що змістом діяльності оратора є саме висловлювання думки під час промови. Але це не так. Придивимося: мовний апарат діє головним чином залежно від сили і якості ідей, що приводять його до руху. Якщо ідеї туманні, нечіткі або байдужі промовцю, мовний апарат піддається їм за всіма напрямками: дихання буде поверховим, голос — монотонним, язик заплітатиметься. Тому головна вимога до оратора не до його здібності («поетами народжуються, ораторами стають»), потенційні здібності є у кожного, а до того, щоб він мав, що сказати, і мав потребу висловити це. Але ідею оратор може віднайти і певним чином її довести лише тоді, коли він знає, перед ким він виступатиме. Тому всі моменти мисленнєво-мовленнєвої діяльності тісно пов'язані між собою.

Предмет ораторського мистецтва розкривається через низку законів: **аудиторії, стратегії, тактики, мовного (мовленнєвого), ефективної комунікації (динаміки діяльності оратора) та контрольно-аналітичного (рефлексії).**

Сутність **закону аудиторії** є наступна: не існує безадресних промов. Тобто кожна промова має свого певного, конкретного адресата, аудиторію, і чим краще оратор знає свою аудиторію, чим ретельніше він окреслить її портрет, тим ефективнішою буде його промова. Закон аудиторії формує і розвиває в ораторові вміння вивчати систему ознак аудиторії (формально-ситуативних, соціально-демографічних, соціально-психологічних) і, опираючись на них, вести прицільний пошук ідеї та шляхи подальшого її розкриття.

Закон стратегії своїм змістом має розробку основних напрямків промови програми діяльності з урахуванням характеристики аудиторії.

Під напрямками діяльності розуміється послідовне, поетапне визначення мети діяльності, тобто цільової установки, що складається

насамперед із завдання й надзавдання та тези, головної ідеї промови. Закон стратегії формує і розвиває в особистості вміння розробляти програму діяльності на основі певної концепції знань і зважаючи на характеристику аудиторії.

Під **тактикою** оратора розуміється сукупність принципів, способів і засобів (прийомів) реалізації стратегії, тобто розгортання й доведення тези. Цей закон формує і розвиває в особистості вміння оперувати фактами, вибудовувати композицію при застосуванні комплексу основних принципів (логічних та дидактичних), композиційних прийомів та вибору способів розгортання тези. Крім того, тактика — це і використання засобів активізації мисленнєвої активності аудиторії.

Мовний закон має змістом положення про те, що не можна говорити однаково в різних аудиторіях. Кожна аудиторія потребує як певної лексики і певного стилю, так і дотримування мовної норми, грамотності, повної ясності, відповідності ситуації й теми спілкування. Наслідком дотримування мовного закону є вміння людини втілювати свою думку в словесну дію — інтелектуальну і чуттєву (передаючи зміст думки і своє ставлення до неї вербальним способом і підбором емоційно забарвлених слів).

Закон ефективної комунікації (динаміки діяльності оратора) є законом «виконання» вже підготовленої промови. Під час спілкування виявляється, що «словесна дія» може відбуватися зовсім не так, як її підготував промовець. Сприйняття думки аудиторією буде тим ефективнішим, чим краще оратор зможе встановити, зберегти і закріпити контакт з нею (аудиторією). Від цього залежить результат промови, реалізація мети оратора.

Контрольно-аналітичний закон — це оцінка оратором власного стану, результатів мовної діяльності (промови), це вміння оцінювати якість і ефективність виступу. Закон формує і розвиває в особистості вміння рефлексувати, виявляти й аналізувати власні відчуття, робити висновки з

помилки — своїх і чужих, а відтак, уміти аналізувати публічні виступи і знати ймовірні практичні результати впливу проголошеної промови.

Сукупність законів ораторського мистецтва можна виразити у наступній риторичній формулі: $A+C+T+M+EK+KA$, де A — закон аудиторії, C — закон стратегії, T — закон тактики, M — закон мовний, EK — закон ефективної комунікації, KA — закон контрольно-аналітичний. Ця **риторична формула** становить певну цілісну систему, у якій кожний компонент зумовлює і доповнює інший, причому всі компоненти побудовані у суворій логічній послідовності. Закон аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий закони, закон ефективної комунікації «працюють» на реалізацію мети оратора, тобто знання цих законів дає можливість людині грамотно впроваджувати задум (концепцію) у суспільстві, оскільки думка може втратити свою цінність досить швидко, якщо вона не знаходить втілення в життя, і, нарешті, закон контрольно-аналітичний поширює свою дію на всі попередні закони, бо опанування цього закону дозволяє людині, по-перше, оцінити якість самої концепції, по-друге, уважно проаналізувати весь процес впровадження, знати сильні й слабкі аспекти власної мисленнєво-мовленнєвої діяльності і тим самим зробити свою справу якнайкраще. Іншими словами, закони риторики, які наведені у риторичній формулі, відбивають системність мисленнєво-мовленнєвої діяльності, що головним чином визначає її результативність, від чого у певній мірі залежить успіх будь-якої конкретної діяльності людини взагалі.

Розглянуті закони спрямовані на інтелектуальний розвиток людини, її ерудицію, розвиток таких якостей мислення, як самостійність, самокритичність, глибина, гнучкість, відкритість. Тобто знання й застосування цих законів (а разом із тим і всіх розглянутих проблем) сприяють розвитку вищих інтелектуальних можливостей. Можна зробити висновок, що ораторське мистецтво насамперед вчить людину грамотно мислити, бо, як вважав Сократ, « все, що хочеш сказати, розглянь спочатку в голові своїй, тому що у багатьох язик передує самій думці». Розглянута

риторична формула системності законів ораторського мистецтва — $A+C+T+M+EK+KA$ — дозволяє проаналізувати питання про фази та етапи діяльності оратора. Передусім наочно показано, що існують перш за все чітко граничні три фази діяльності оратора — докомунікативна ($A+C+T+M$), комунікативна (EK) та посткомунікативна — (KA). Щодо етапів діяльності оратора, то їх можна виділити шість: аудиторний, стратегічний, тактичний, мовний (редакційний), комунікативний (виконання промови), контрольно-аналітичний. Оратор постійно дотримується цієї схеми, набираючись досвіду і вміння підготовки ефективної промови.

Починається діяльність оратора з вивчення аудиторії, а не з вивчення проблеми, бо мається на увазі, що оратор виступає перед аудиторією з тих проблем, у яких він обізнаний. Вивчивши аудиторію, склавши її портрет, оратор вже може більш точно окреслити тему своєї промови, знайти оригінальну ідею, пройшовши всі моменти (послідовно) в розробці стратегії, аби віднайти єдино придатну для певної аудиторії ідею промови. Потім настає етап тактики — упорядкування матеріалу. Тут проводиться як визначення логічного плану промови, так і архітектоніки, побудови промови, компоновання положень, їх викладення через композиційні прийоми. Після того, як оратор знайшов місце кожному аргументу, композиційну форму промови, можна приступати до її вербального оформлення, стилістичного та технічно-мовного (обмірковувати й визначати необхідну інтонацію, аби вірно передати зміст думки і своє ставлення до неї).

Наступний етап — виконавчий (підготовка вже закінчена), коли оратор проголошує свою промову. Зважаючи на те, що кожна з промов може мати лише один із двох результатів (переконав аудиторію чи не переконав), оратор аналізує отриманий результат на контрольно-аналітичному етапі.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає термін «риторика»?
2. У творчості яких риторів репрезентовані традиції розмаїття визначень?
3. Що є сферою інтересів риторики?
4. Назвіть фактори, від яких залежить успіх публічного виступу?
5. У яких вимірах формувався предмет загальної риторики?

6. Яка специфіка риторичної науки?
7. З якими дисциплінами риторика має тісні зв'язки?
8. Назвіть основи ораторського мистецтва?
9. Розкрийте поняття «риторична особистість»?
10. Які риторичні ідеали виробилися в античній риторичі?
11. Що означало слово любов у грецькій риторичі?
12. Які чинники впливають на індивідуальний ораторський стиль?
13. Розкрийте основні поняття мистецтва переконувати?
14. Охарактеризуйте основоположні розділи класичної риторики.
15. Через низку яких законів розкривається предмет ораторського мистецтва?

Лекція 2. ІСТОРІЯ РИТОРИКИ

2.1 Сила живого слова в міфології

Як і все з давнього життя, у міфології знаходив своє відродження і дар красномовства, майстерне володіння пісенно-поетичним переконувальним живим словом, що здатне впливати на людину, а то й вирішувати її долю.

У грецькій міфології риторичу уособлювала одна з дев'яти мистецьких муз - прекрасноголоса богиня Калліопа, донька Зевса і богині пам'яті Мнемосіни. Від імені Мнемосіни пізніше в риторичі називатиметься розділ, у якому розроблятимуться прийоми запам'ятовування промов у період їх підготовки до виголошення — мнемонікою. Калліопа була покровителькою духовної культури — риторичи чарувального слова і співу, поезії та науки. Вона вчила співати Ахілла. Скульптурним зображенням цієї богині стала красива жінка з навощеною дощечкою та з паличкою (стилосом) для писання в руках. Одним із її синів — прекрасних співців — був популярний у грецькій міфології Орфей. Словесними і музичними чарами Орфей впливав на богів, людей, птахів, звірів, усю природу.

Божественним голосом чарування були наділені міфічні істоти — сирени-напівжінки, нанівптахи. Це доньки музи трагедії богині Мельпомени. Вони мешкали на скелях безлюдного острова, чарівним голосом заманювали мореплавців. Ніхто не міг встояти проти цих чар.

У грецькій міфології був бог глузування і лихослів'я Мом, що злісно пащекував про богів і людей. Зевс вигнав його з Олімпу, і в цьому виявилось негативне ставлення до лихослів'я у грецькому суспільстві.

Провісниця Зевса, богиня чуток Осса, була наділена божественним голосом і мала назву «дитя золоті надії».

Богиня чаклунства Геката, за міфами, допомагала людям у громадських справах захищати себе словом.

Цей міфологічний матеріал свідчить, як побожно греки ставились до Слова, шанували добре слово й осуджували лихе, як цінували велику силу живого слова і вірили в неї.

У Греції покровительками красномовства були три богині: богиня переконання Пейто, супутниця Афродіти і Гермеса, і дві богині Ериди — богині суперечок. Одна Ерида — гармонійна, тобто така, що прагне гармонії у спілкуванні, злагоді, компромісу і хоче досягти мети, істини. Друга Ерида — дисгармонійна, яка йде до перемоги через конфлікт і навіть смерть, тому її вважали злою, на відміну від першої Ериди. Звідти ж іде традиція розрізняти два основні види суперечок: конструктивний, нині — це компромісний, консенсусний шлях розв'язання проблеми (греки називали його діалектикою) і деструктивний, конфліктний (у греків — агональний, аж до агонії, тобто передсмертного стану організму), його називали еристикою, або агональною еристикою. Згодом еристикою стали називати обидва види словесних спорів.

У римській культурі риторика зображалась в образі величної жінки — богині мистецтв, що сиділа на пишному троні в осяйному вбранні, на якому виткані мовні фігури. Із прекрасних уст росла лілея, яка символізувала красу, і меч, що символізував грізну зброю. Риторика красою і силою живої мови переконує. Поруч зображені найвидатніші оратори минулого на чолі з Цицероном і Вергілієм.

У єгипетській міфології всесильним був бог Тот, покровитель усього розумного. Він дав людям письмо і рахунок, володів часом, ввів літописання, керував «усіма мовами» і вважався язиком бога Птаха. Тот був покровителем архіваріусів, бібліотек, переписувачів книг, охоронником усього пізнання.

На зображеннях поруч з богом Тотом сидить красива жінка — богиня мудрості Сіа і бог чарівних слів Ху.

Японська міфологія має сім богів щастя, одним із яких є бог красномовства Бенсай-тен. Це він, за повір'ями, засобами красномовства продовжував життя, збагачував його, дарував мудрість, захищав від злих сил. Зображувався Бенсай-тен верхи на драконі чи змії, тримав у руках музичний інструмент біва.

У давньоіндійській міфології було дві богині красномовства. Донька бога любові Ками богиня слова Вач вважалася повелителькою богів, царицею богів, володаркою незліченних багатств, богинею мудрості. У відомому епосі «Рігведа» їй присвячено окремий гімн. Богиня священного мовлення Сарасваті була і богинею мудрості та красномовства. Її вважають винахідницею санскриту й алфавіту деванагарі, покровителькою наук і мистецтв. А ще Сарасваті вважалася богинею чистої води, великого потоку. Це свідчить, що в уявленні давніх індійців мова була близькою до води, мала бути чистою і литися, як вода, вільно, природно.

Слід звернути увагу на те, що в міфології і давніх епосах усіх народів боги і герої красномовства, слова, голосу, мови і співу були напрочуд красивими, вишуканими, обдарованими. Народ пов'язував з мовою, з її впливом на людину все краще, чого досягав, що хотів мати і як його уявляв.

2. 2 Ораторське мистецтво давнього світу

Давній Світ — поняття, що охоплює епоху ранніх цивілізацій, досягнення яких стали підвалинами нинішньої культури людства. Сюди належать шумеро-аккадська (месопотамська), давньоєгипетська, греко-римська, давньоіндійська, давньоіранська цивілізації та давньоєврейська Палестина. У культурах цих суспільств риторика посідала значне місце, хоча здебільшого вона формувалася тут у річищі більш широких культурних явищ, зокрема літератури. Винятком була греко-римська античність, яка усвідомила самостійне значення риторики як окремої наукової дисципліни.

2. 2. 1 Основні риси риторики Давнього Сходу

Сучасна цивілізація зародилася саме на Давньому Сході. У IV тисячолітті до Христа в Межиріччі Тигру та Євфрату (грец. Месопотамія) постало

суспільство Шумер. З часом шумерська цивілізація поступається Аккаду (Вавилон та Ассирія). Паралельно з Шумером формувалася могутня цивілізація Давнього Єгипту; згодом — культури Китаю, Індії та Ірану, які залишили в спадщину людству багатющу літературу.

Ця література була переважно риторичною, бо не стільки художні завдання, скільки практичні релігійно-філософські та моральні ідеї спричинилися до її виникнення (хоча подібні ідеї давали життя й прекрасним художнім традиціям).

Риторика як цілісна наука і практика може гармонійно розвиватися в суспільстві, у якому забезпечено простір для індивідуальності, мовної ініціативи особистості. Давній Схід будував своє життя в таких політичних, культурних та правових координатах, у яких не було місця для самовияву «я». Тому риторичний досвід тут формувався природно-стихійно, розвинених теорій риторики, подібних до давньогрецької, практично не склалося. І все ж риторична практика Давнього Сходу була яскравою та різноманітною; вона була використана і Давньою Грецією.

2. 2. 2 Риторика Давньої Месопотамії

Як відомо, месопотамську цивілізацію започаткували шумери. Саме їм належить винахід найдавнішої писемності: з вогкої глини ліпили табличку, на якій очеретяним каламом креслили знаки (клинопис). Збереглося чимало обпалених чи просто засушених табличок, які вдалося розшифрувати лише в XIX-XX ст. Тут існували школи – «будинки табличок».

У літературі шумерів простежується виразна риторична лінія. Царі Шумеру полюбляли лишати по собі історичні *написи*, найчастіше з одного речення: «Коли такий-то переміг такого-то, то оцю споруду він збудував» (написи царів містам Ура, Лагаша, Умми та ін.). У написах месопотамських царів інколи простежується неймовірна кровожерність. Ось правитель «п'ять тисяч сімсот воїнів вивів... з шумерських міст і стратив їх»; «Клянусь богами Шамашем і Амалом, що це не брехня, а чиста правда». Виділяється пізній напис царя Гудеа, що записав свій пророчий сон: божество велить Гудеа

збудувати даний храм. Опис божества зроблено суто риторичними прийомами, але інколи вони переростають у справжню поезію: «Великий він, як небо, як земля, великий<...>буря внизу біля його ніг, справа і зліва леви лежать». Того часу існували й усілякі *сказання*, які втілювали настрої будинків отих храмів: «На берег річки він народ жене, Вдень і вночі він стіни мурує; Сльози каміння начисто відмивають, Вдень і вночі він стіни мурує; Піт камені добіла відмиває». Жанровий склад шумерської літератури свідчить про домінування риторичного начала. Шумери мали *царські списки* та *хроніки*; існували у них *дидактика (напучення)*, *філософські діалоги*, *байки*, *афоризми*, *записи фольклорних моралізуючих текстів (прислів'я, приказки, анекдоти)*. У шумерській літературі особливе місце посідали *релігійні міфи*, *гімни* та *плачі*, у яких відбилися найдавніші уявлення про створення світу, про спілкування людей з богами, про великий потоп, знайшла свій вираз психологія каяття та ін. Дуже цікава рефлексія «інтелігента», незадоволеного існуючим світоустроєм: «Я — мудрець, чому ж я мушу мати справу з невігласами-молодиками? Я - той, хто знає, чому ж мене зараховують до невігласів? Їжі навколо тьма, а моя їжа — голод» («Людина та її особистий бог»). У цих словах - зародок майбутнього красномовства, яке реалізується в академічному, політичному чи релігійному варіантах (твір не дарма називають «Людина та її особистий бог»).

У Давньому Шумері існувало й *судове красномовство*: судових справ, пов'язаних з прагненням раба вирватися на волю, було дуже багато; після смерті рабовласника раби подавали позов, доводячи, що вони не можуть перебувати в рабстві у спадкоємців, а ті ретельно доводили протилежне, широко використовуючи сімейні архіви, які зберігалися в кожному домі з максимальною повнотою. На шумерських табличках можна прочитати про драматичні ситуації, коли люди судилися з приводу вбивства, розлучення, потреби утримувати старих батьків, володіння садом тощо.

Шумер високо підніс професію писця, який мислився носієм мудрості, людиною, цінною для суспільства. Писець, наприклад, повчає свого сина:

«Такої майстерної роботи, як справа писця, що я її обрав, не можуть назвати<...>Ти не думаєш про справу мою, вже не кажу — про справу батька мого».

Після захоплення Шумеру Аккадом (південними семітськими племенами) шумерська мова та література ще довго зберігали свої позиції.

Література Аккаду (вавилано-ассирійська) виникає на шумерському ґрунті спершу як література ділових документів, але згодом перетворюється на багатющу словесність, зі складною жанровою системою та глибоким ідейно-філософським змістом. У ній теж домінує риторичне начало. Щоправда, міфам, легендам та історичним оповідям властивий і поетичний елемент (наприклад, «Поема про Гільгамеша»). Але найчастіше тут домінує риторична традиція, установка на утилітарність, на практичне ужиття.

Особливий інтерес викликає пізньовавилонська *філософська дидактика* — «Напучення» [Сінахерібу], «Повість про невинного страждальця», т. зв. «Вавилонська теодицея», «Розмова пана і раба» тощо. У цих творах ораторський монолог сполучається інколи з діалогом, у якому представлені різноманітні точки зору. Серед багатьох дослідників побутує думка, що саме ці твори стали одним із біблійних джерел Екклесіаста та Книги Йова, які згодом помітно вплинули на розвиток і особливості європейської риторики.

Хоча Вавилонія була спадкоємницею Шумеру, однак вавилоняни, особливо з розвитком можливостей власної (арамейської) мови, енергійно поривали з архаїкою шумерських зразків. Якщо шумерські тексти насичені одноманітними повторами, то вавилонські відзначаються лаконізмом, стилістичною різноманітністю, чіткими описами, художніми тропами.

У цей час сформувалося *релігійне красномовство*, яке набуло розвитку в біблійній стилістиці. Хоча молитви вавилонян багаті на поетичні прийоми, у них переважають елементи, властиві елоквенції, як, наприклад, у заклинальній молитві до Іштар, володарки неба:

Тобі — моління мої, володарів володарко, богинь богине!

Іштар, ти царюєш повновладно, ти заступниця людська!
 Ірніні, володарко обрядів, ти найбільша поміж Ігігів!
 Ти могутня, ти державна, ім'я твоє — над усіма!
 Ти світоч землі і неба, ти несхитна дочка бога Сіна!
 Ти вкладаєш у руки зброю, ти скликаєш на битву!
 Ти пожинаєш все суще, мов колосся, тебе вінчано тіарою влади!

Наведений текст містить, по суті, лише два поетичних образи («Ти пожинаєш все суще, мов колосся, тебе вінчано тіарою влади»); все інше — з царини риторики.

Особливо відзначилися вавилоняни у сфері *юридичної риторики*, найвидатнішою пам'яткою якої вважають Закони Хаму-рабі: великий цар Вавилону багатослівно доводить необхідність обороняти сироту і вдовицю перед сильними світу цього. Розгляд численних випадків судочинства яскраво вимальовує картину тодішнього життя, а закони зводяться до формули «око за око, зуб за зуб». Згодом ця модель запанує на всьому Сході, навіть проникне в Біблію — у сферу так званих приписів людського (юридичного) права.

За панування в Месопотамії (і не тільки в ній) асирійців певною мірою розвивається й *політична думка*, втілена у системах двірського політесу, покликаного звеличити особистість царя-самодержця. Згодом це переросло в різноманітні міркування щодо політики, права, військової справи, і, будучи перейнятим персами, які підкорили Ассиро-Вавилонію, стало фактом елліністичної свідомості.

2. 2. 3 Риторика Давнього Єгипту

Єгипетська цивілізація проіснувала 4,5 тис. років, майже не змінюючись, і усталеність тамтешнього буття багато в чому ґрунтувалася на усталеності мовно-літературних начал. Як і в Месопотамії, важливою персоною тут був писець-чиновник; єгиптяни продукували силу-силенну всіляких документів на папірусі, записували фольклор, релігійні твори та закони, була започаткована цікава й багата художня література. Існували право, певна політична ініціатива, педагогіка та школа. Високо цінували вдало сказане слово, свідченням чого є

«Повчання» вельможі Птаххотепа своєму синові: «Шукаєш слова, дорогоцінного, мов той зелений камінь [смарагд], а знаходиш його в рабині, що меле зерно». Без розвитку риторичних начал єгипетська цивілізація немислима.

Домінувала в теократичному Єгипті релігія. Це підтверджують не тільки гробниці-піраміди, бальзамування та заупокійні ритуали, але й своєрідне *релігійне красномовство*. Величезна за обсягом Книга Мертвих мала магічно-заклинальний (теургічний) характер: мета була цілком прагматична — провести душу небіжчика крізь тортури та жахи потойбічного світу до суду Озіріса і вічного заспокоєння. Книзі Мертвих властива дещо макабристична поезія (опис моторошних потвор, що чигають на душу померлого). Але основу тексту становила чиста риторика, тобто красномовство як таке, що має на меті переконати володаря потойбічного світу в правоті промовця.

«Я приходжу до тебе, пане Озірісе, з чистими руками. Я була справедлива у всіх моїх справах, не грішила проти фараона і не зробила нічого, у чому люди могли б звинуватити мене! Дивися, я непорочна, о, прийми мене! Зверни до мене своє милостиве обличчя, пане Озірісе!» (з погребального папірусу цариці Макара). Навіть у релігійних гімнах єгиптян втілений не стільки поетичний образ, не стільки ліричний порух душі, скільки натхненне поіменування, перелік речей реального світу, що, безумовно, є елементом риторики. «Ти встановив плин часу, аби знову й знову народжувалося створене тобою, — встановив зиму, щоб охолодити паші свої [...] Ти створив далеке небо, аби сходити на ньому, аби бачити все, що тобою створене. Ти єдиний, ти сходиш в образі своєму, Атоне живий, сяючий та блискучий, далекий та близький! З тебе, єдиного, твориш ти мільйони образів своїх. Міста і селища, поля і дороги, і Річка споглядають тебе, кожне око спрямоване до тебе...» (з гімну Сонцеві-Атону, написаного фараоном-єретиком Ехнатоном, який спробував утвердити в такий спосіб єдинобожжя).

У релігійному красномовстві єгиптян проглядають древні табу, зумовлені страхом перед необхідністю називати небезпечні речі. Наприклад, тих, кого ховали у некрополі неподалік від Мемфіса, називали «притомленими». Одночасно вражає приземленість ціннісних орієнтацій у

тогочасному суспільстві. Вельможа Хуфхор вмістив на своєму надгробку відомості про те, як він виконав доручення фараона: «За сім місяців подолав я цей шлях і привіз звідти рідкісної краси подарунки. Отримав я за це багато похвал».

Култ фараона та двірський етикет породжували специфічні урочисті формули, нині не завжди зрозумілі. Так, побажання вічного життя фараону включало і такий пасаж: «Хай всі боги дадуть тобі життя, щастя твоєму носу, хай осиплять тебе подарунками, хай дадуть тобі безмежне вічне життя, вічність, якій немає кінця!» «Золоте ім'я» царя по-різному інтерпретувалося в багатих етикетних формулах: «Владика Обох Земель», «Великий Бог» та ін. Царські написи дуже нагадують месопотамські, але включають повне титулування й навіть біографічні дані.

Політичні та юридичні норми були осмислені єгиптянами як **Маат** — божественний порядок та істина, які не дають суспільству зануритися в хаос. Наприклад, в «Текстах пірамід» висловлено заклик до царя «утвердити Маат на місці безладу».

Задля утвердження в суспільстві соціальної гармонії широко використовувалася *політична риторика*. «Для вас наповню я комори усім, що потрібно: їжею, м'ясом, солодким тістом, сандаліями, одежею, аби захищати ваші тіла, великою кількістю мастил, аби ви мастили свої голови кожних десять днів, дам я вам одягу на цілий рік, аби ноги ваші твердо стояли на землі щодня і щоб ніхто з вас не зітхав уві сні через нужду. Я призначив багато людей слідкувати за тим, аби ви ні в чому не мали нужди: рибарів, аби привозили рибу, садівників, аби вирощували рослини. На гончарних колах виготовлено для вас посуд, зроблені глечики, аби охолоджувати для вас воду в літній час. Для вас рухаються веслові човни з Верхнього Єгипту до Нижнього, з Нижнього Єгипту до Верхнього з ячменем, зерном, пшеницею, сіллю, бобами в необмеженій кількості. І роблять вони це для того, аби зі слухняним серцем працювали ви для мене» (звернення фараона Рамзеса III до своїх каменярів).

Коли цар звертався до подібних собі, то лексикон його втрачав простоту та діловитість і набував пишноти й урочистості. Саме цим, наприклад, відзначається клятва двох царів — єгипетського Рамзеса II та хеттського Хаттусіліса про збереження миру: «Що ж до цих слів [договору] правителя хеттів з Рамзесом-Мері-амоном, великим володарем [Єгипту], накреслених на цій табличці зі срібла. Що ж до цих слів — тисяча богів з богів і богинь країни хеттів разом з тисячею богів з богів і богинь Єгипту — вони<...>свідки [цих слів]».

Та інколи, особливо в часи соціальних катаклізмів, віра у володарювання Маат занепадала. У висловах сучасника кризи пізнього Єгипту Іпусера можна знайти картини руйнації, повстання бідаків: люди стали подібні до «чорних ібісів»; новонароджених дітей вельмож кидають головою об стіни, залишають у пустелі тощо. Відповідно і пишномовна урочиста традиція розмішалася, поступаючись гірким і правдивим словам, навіть попри те, що риторичній традиції Давнього Єгипту притаманна пишна манірність: сановники фараона, наприклад, іменувалися «єдиними друзями», а зрадники — «тими, хто покинув води високонародженого» і не погодився «лягти перед ним на живіт»; гнівний сановник ставав «верхньоєгипетським леопардом, коли він сердиться»; вельможі не їли, а «цілували» їжу тощо.

У цей час завдяки ораторському таланту можна було досягти успіху у сфері *судового красномовства*. Відома «Повість про красномовного поселянина» (записана, до речі, кілька разів) про те, як селянин не просто переконав володаря в тому, що його скривдив грабіжник, але й отримав усе майно кривдника. Цікаво, що володар, прийнявши справедливе рішення одразу, змушував селянина дев'ять разів розповідати історію лише для того, аби насолодитися його красномовством і, записавши його оповідь на папірус, потішити фараона. «Не випадково ораторське мистецтво визнається потрібним не лише знаті, але й простим людям»: твір написано в епоху смут та повстань, коли заговорили не лише панівні верстви.

2. 2. 4 Риторика Давньої Індії

Культура Давньої Індії — одна з найбагатших і найцікавіших культур світу. Постала вона як синтез культури місцевих племен і напівкочових племен аріїв, які завоювали Індію в середині II тис. до Христа.

Словесне мистецтво та красномовство в цій культурі посідало вельми значне місце. Зокрема, арійські племена принесли з собою усні Веди — гімни богам природи, складені так, як складається усна поезія кочових народів: що бачу, про те співаю. Глибока філософічність та яскрава образність, характерні для стилю Вед, започаткували релігійну думку Давньої Індії. Водночас місцева культурна традиція базувалася на обожненні сил природи, на самоспогляданні. В обох системах слову надавалася магічна роль. З огляду на це місцеві жерці-брахмани довго не записували тексти Вед, оскільки неправильна вимова могла б, на їх думку, спотворити задум того, хто висловлюється, спричинити в космосі небажані вібрації. «Зосередження розумової, і, отже, мовної праці в касті брамінів створило пріоритет літургічної та навчальної мови перед всіма іншими видами мовлення».

Згодом як узагальнення такого досвіду в Індії сформувалася одна з найбільш значних у світовому масштабі філологічних шкіл (упорядкування санскриту — літературної мови — Паніні та іншими вченими), що дало життя багатющій літературі (точніше — літературам), започаткованій у річищі різноманітних традицій. Була вона справді красним письменством, художнім пошуком. Давньоіндійська думка висунула навіть цілісну теорію художньої літератури. Вже у IV-V ст. після Христа створюється посібник «Поетичні прикраси» (автор — Бхамахи); сюди ж відносяться твори на зразок «Дхваньялоки» Анандавардхани. Риторичне і художнє не розрізняли, фонетичні та стилістично-синтаксичні прийоми, які розглядалися як «прикраса мови», ототожнювали з атрибутами художнього слова. Тому теоретичні трактати Давньої Індії містять багатий матеріал, який свідчить про розвій власне красномовства, про тогочасну ораторську майстерність. Щоправда, найдавніші фольклорно-літературні твори Індії вражають передусім фантазією, образністю. Навіть історію тут подано як насичені поезією сказання (пурана), оскільки реальність, потрактована в індуїстській

релігії як Майя (ілюзія). Простору для риторики, що прагне до утилітарного освоєння дійсності, було в тих текстах небагато. І все ж давньоіндійська поетика насичена елементами, які цілком можна трактувати як риторичні прийоми. У «Дхваньялоці» фігурують такі фундаментальні категорії, як «раса» і «дхвані»: «раса» означає «смак» (або «почуття»); «дхвані» (використання багатозначності слова); обидві категорії органічно реалізовані і в риторичних, і в поетичних текстах.

Щодо красномовства, то в Давній Індії склалися такі його різновиди, як і в усьому світі.

Релігійна риторика індуїзму представлена у гімнах Вед (щоправда, тут її важко відрізнити від поезії). Так, *Атман* — індивідуально-духовне начало, вміщує *Брахмана* — божественно-загальне, подібно до того, як глечик вміщує повітря: «Цей мій атман у глибині серця менший, ніж зернина рису, й ніж зернина ячменю, й ніж насіння гірчиці, й ніж зернина проса. Цей мій атман в глибині серця більший, ніж земля, ніж повітряний простір, більший, ніж небо, більший, ніж всі ці світи. Джерело будь-якої дії, будь-якого бажання, будь-якого запаху, будь-якого смаку, що вміщує в себе все це, мовчазний, нескаламучений, він, мій атман, в глибині серця, — це брахман!».

Великий вплив на розвиток риторики мав буддизм. Він надавав риторичному слову, яке аналізувало екзистенціальні проблеми людини, не меншого значення, ніж поетичному слову Вед: «Він образив мене, він вдарив мене, він узяв гору наді мною, він обібрав мене». «У тих, хто не таїть в собі таких думок, ненависть припиняється. Бо ніколи в цьому світі ненависть не припиняється ненавистю, але відсутністю ненависті припиняється вона. Ось споконвічна гамма».

«Як у будинок з поганим дахом просочується дощ, так у нерозвинений розум просочуються жадання». «Не прикипайте душею до приємного й ніколи — до неприємного. Не бачити приємного й бачити неприємне — зло». «Поступово, мало-помалу, час від часу, мудрий повинен струшувати з себе бруд, як ювелір — зі срібла». Давньоіндійському релігійному красномовству

властивий особливо жорсткий ритуалізм, виголошення раз і назавжди затверджених формул, ще й з детальним дотриманням законів фонетики. «Яджус» — жертвенна формула, наприклад, ніколи не повинна була порушитися, і жрець, який її виголошував, виступав як уособлення певного божества; брахман-жрець мусив контролювати правильне читання священних Вед.

Особливим є красномовство та поетичність замовлянь, заклинань, які складають четверту книгу Вед — «Атгарваведу». Поруч з яскравими образами («корабель в небі золотий з золотими парусами» тощо) тут широко представлена й дидактична риторика: «І серце спільне є, і розум, І засіб від ворожнечі дарую. Ви повинні любити одне одного, Як мати мале дитя. Нехай буде відданий син батькові, Згодний з матір'ю у всьому, Нехай чоловіку мовить дружина Медові слова кохання» (в оригіналі — вірші).

Політична риторика Давньої Індії, як і на всьому Сході, реалізувалася передусім у царських написах. Наприклад, цар Ашока, який в III ст. до Христа запровадив буддизм, декларує нові моральні норми, заперечуючи жорстокість та нелюдяність старих традицій: «Сумує улюбленець богів з тих пір, як завоював Калінгу. Бо захоплення ще непідкореної країни невідворотно супроводжується вбивством, загибеллю або полонем людей. І від цього улюбленця богів мучать печаль, тужливі думки й тяжкі думки».

Юридична риторика знайшла своє літературне втілення в законах Ману. Хоча тут закріплено справді расистські принципи (диференціація «чорних» та «білих», поділ на касты тощо: якщо представник нижчої касты скаже щось проти брахмана — «залити йому рота розплавленим сріблом»), закони Ману закликають царя захищати слабких від сильних. Царя вважають оплотом справедливості: «Якщо не було б послуху перед владою, дикі звірі та птахи нищили б жертви і роздирали б людей на шматки, ніхто не вивчав би Вед, не доїв би корів, дівчата не виходили б заміж, були б розірвані всякі узи і панував би загальний розбій».

Судячи з художньої літератури, красномовство було невід'ємною частиною побуту Давньої Індії. На багатьох сторінках давньоіндійських книг

ведуть напружені діалоги, сперечаються, доводять своє чоловік з жінкою, суддя з підсудним, володар зі слугою, мудрець з невігласом тощо (Панчатантра та ін.). Але традиційні формули, подібні до формул релігійного культу, й тут визначали характер красномовства. Існували навіть збірки опису домашніх обрядів та ритуальних заклинань.

Наприклад, під час весільного ритуалу наречений, стоячи обличчям до заходу, каже нареченій: «Я беру твою руку заради благополуччя»; а обвівши її навколо вогню й посудини з водою, шепоче: «Це — я, то — ти, то — ти, це — я. Небо — я, земля — ти, Саман — я, Риг — ти» і т.п.

Недарма в Індії вшановували богиню **Вач** («слово») — «царицю богів». Вона вважалася покровителькою мудрості і красномовства. Пізніше Вач стали ототожнювати з **Сарасваті**, образ якої здавна пов'язували з водами.

2. 2. 5 Риторика Давнього Ірану

Іран здавна населений племенами, спорідненими з завойовниками Індії, з якими колись праіранці утворювали один народ. Перманентні релігійні конфлікти призвели до того, що з цієї спільноти виокремилося згодом кілька етнічних груп. Ті, хто шанував сили природи — *деві* як богів, пішли в Індію; хто визнав їх за демонів-*девів*, осіли на Іранському нагір'ї. Світогляд племен Іранського нагір'я зазнав суттєвих змін: під впливом проповідників пророків, серед яких виділився Заратуштра, вони стали поклонятися «доброму божеству» Агура-Мазді, з яким, згідно з Іранською міфологією, ворогував його брат Ангро Майнью, повелитель девів.

Цей світогляд визначив специфіку давньоіранської словесності. Подібно до того як Веди виникли з гімнів богам, так із *гат* (уславлення Агура-Мазди та підвладних йому божеств) склалася іранська Авеста — книга, яка сконденсувала проповіді Зарату-штри (IX-VI ст. до Христа). Ця книга, увібравши безліч яскравих поетичних образів, є передусім *релігійною проповіддю* і водночас пам'яткою своєрідної натхненної риторики.

«Клятвою зобов'язуюся бути вірним маздаяснійській вірі, [яка вчить] припинити військові набіги, скласти зброю, укладати шлюби між своїми; артовській [вірі], яка з усіх, що існують і будуть існувати, найвеличніша, найкраща і найсвітліша, яка — агурівська, заратуштрівська. Ця бо є присяга вірі маздаяснійській».

Поряд зі сповненими первісної поетичності гімнами богам у ній присутні *моральні максими* та *політичні декларації*. Вони натхненні древнім розумінням святості й безперервності життя: «Потрібно безперестанно людей примножувати і худобу» — думка, що пронизує чи не всі гати. Злочинець — це той, хто «вершить насилля над худобою і людьми праведного скотаря».

Царі, як і у Вавилоні та Єгипті, мисляться охоронцями закону та порядку: «Нехай володарюють добрі правителі» (Ці написи є важливими пам'ятками архаїчного *політичного красномовства*: «Цар Дарій проголошує: те, що я зробив, я зробив з волі Агура-Мазди, лише за один рік. Ти, що пізніше читаєш цей напис, можеш переконатися в тому, що я зробив, і не вважатимеш це за брехню... Цар Дарій проголошує: царі, що жили раніше, за все своє життя не звершили того, що я, з волі Агура-Мазди, звершив лише за один рік».

Однак не збереглося пам'яток, а скоріше не було в Давньому Ірані практики *судового красномовства*: тиранія царів та їхніх намісників, безправність особистості робили Іран країною, у якій судочинство повністю залежало від волі володаря. Хоч надто категоричними були твердження, що в Давньому Ірані панували суцільна сваволя і несправедливість: відома давньоіранська приказка про те, що невинна дівчина може пройти з мішком золота за плечима через всю країну і не зазнати ані найменшої кривди. Аристократія Ірану культивувала виняткову чесність — тут вважалося за ганьбу сказати неправду. Тодішній моральний клімат в Ірані багато в чому характеризує сентенція царя Дарія: «Перш ніж вчинити, я вдаюся за допомогою до розуму і приймаю рішення, так роблю я і тоді, коли бачу бунт, і тоді, коли бунту не бачу».

Цікавою є риторична формула, яка передає атмосферу політичного життя і судочинства в Давньому Ірані: найбільш наближених до царя людей, які наглядали за сатрапами, називали «очі й вуха царя».

Про особливості *побутового красномовства* давніх іранців можна зробити висновок на підставі листа сестри братові:

«Привіт моєму брату. Чи будеш ти добре поводитися з моїми дітьми, коли я помру? Чи викупиш ти їх з боргової тюрми, якщо вони туди потраплять? За мого життя ти був зі мною жорстоким. Підніми голову і скажи правду, дивлячись на сонце: чи ж не ростила я тебе, начебто ти був моїм власним сином? Чи я повинна сама прийти до тебе і сказати все це прямо тобі в очі? Чому, коли наш брат Римут захворів, ти не відправив його до мене? Пришли мені ячменю і фініків, бо в мене нічого немає.

Нехай цей лист пом'якшить твоє серце, і боги зроблять твоє серце милосердним».

В «Авесті» міститься величання сонячного бога **Мітри** як «правдивого, красномовного». Водночас автори «Авести» розуміли, що красномовство може бути облудним (характеристика демонічних істот-жінок, що солодкою мовою зваблюють людей).

Давньоіранська риторика, увібравши досвід своїх східних попередників, вступила у складні стосунки з пізнішою біблійною традицією, викристалізувавши ідею полярності добра і зла, висунуту в Біблії, як боротьбу Бога і диявола.

2. 2. 6 Риторика Давнього Китаю

Китай — країна однієї з найдавніших цивілізацій світу. Тривалий час китайська цивілізація розвивалася в умовах свідомої ізоляції від інших народів, символом чого стала Велика Китайська стіна, якою правителі Китаю хотіли відгородитися від «варварів».

На духовне життя Китаю, крім народної міфології та багатого фольклору, могутній вплив справили дві великі релігійно-філософські системи — *конфуціанство* та *даосизм*.

Конфуцій (Кунфу-цзи), який жив у V ст. до Христа, сформував поняття Високого Неба, якому підлягає Син Неба — імператор, що є батьком вельможам, а ті — батьками отців сімейств і т.д. Ця ієрархія свідчила про прагнення впорядкувати відносини природи і людини, а також стосунки в суспільстві. Одночасно Конфуцій формулює категорію *жень* — гуманність, закликаючи до гармонійних і людських стосунків.

Теоретичні надбання Конфуція та його послідовників започаткували китайську дидактику. Конфуцій вбачав основу життя у дотриманні всіляких церемоніалів, покликаних оберігати існуючий порядок. Усе це стало передумовою виникнення та розвитку риторичної традиції, оформленої в певну систему.

Конфуціанські повчання (які й досі визначають свідомість китайця) — типова *риторика морально-етичного характеру*.

«Шляхетний муж піклується про дев'ять речей: коли дивишся — бачити; коли слухаєш — чути; аби на обличчі була привітність, а у вигляді — шанобливість; у мові — відданість; а в справах — поважливість; якщо ти в сумнівах — питай, у гніві — думай про наслідки; коли що береш, пам'ятай про борг».

Конфуціанські ідеї живили велику й багату художню літературу Китаю. Та серцевиною конфуціанського літературного тексту є власне риторика, пряме повчання, моралізаторство, життєві приклади тощо.

Ці особливості притаманні й літературі, яка втілює в собі другий великий духовний орієнтир Давнього Китаю — даосизм. Цю філософську течію, що стала релігійною системою, започаткував Лао-цзи, який висунув вчення про *дао*, що «покриває небо, підтримує землю, розгортає чотири сторони світу, розкриває вісім меж. Високо, безмежно, глибоко, безмірно, обіймає небо і землю, з'єднується з безформенним. Біжить потоком, б'є джерелом. Порожнє поступово наповнюється. Клекоче і бурлить. Мутне поступово очищується». Очевидно, таку містку і водночас абстрактну

філософську категорію можна було розкрити не поетичними, а риторичними засобами.

Отож риторика прислужилася становленню філософії та релігійної думки Давнього Китаю.

З часом виклад релігійних, філософських ідей набув характеру справжньої проповіді, а тексти збагачувалися художніми прийомами, властивими поезії. Одночасно риторика стала невід'ємною частиною двірського та феодального побуту.

Побутує думка, що конфуціанським пам'яткам властиві прозаїчно-побутові форми, а даосистським — поетично-піднесені. Однак детальне ознайомлення з пам'ятками Давнього Китаю свідчить, що конфуціанська проповідь реалізувалася і в поетичному образі, а даосистська — у формі вишуканої та розмаїтої риторики. Нерідко вони тісно перепліталися, що ілюструє, наприклад, пасаж **Лао-цзи**: «Нехай країна буде малесенькою, а народ нечисленним; скільки б у них не було знаряддя, нехай вони ним не користуються; люди нехай до самої смерті не йдуть далеко від дому; якщо будуть кораблі, вози, нехай на них ніхто не їздить; якщо будуть панцирі, мечі, нехай ніхто не воює; замість того, щоб писати, хай люди краще плетуть торочки й китиці; нехай буде чепурним їхній одяг, нехай буде мирним їхнє житло, нехай будуть щасливими їхні звичаї; і якщо вони зазирнуть за кордон сусідньої країни і почується звідти кукурікання півнів, гавкання собак, нехай доживуть люди до старості, до смерті, ніколи не побувавши на тому боці». *[Йдеться про переваги існування «хутором», переваги малої держави].*

Цілісність держави та єдність китайського народу забезпечували централізована, сильна влада. *Політичне красномовство* Давнього Китаю мало глибокі традиції: вже в III тис. до Христа існують записи промов царів, які були зразком для майбутніх поколінь: їх вивчали напам'ять та використовували у відповідних ситуаціях. В IV ст. до Христа вони були згруповані в «Книгу передань», «Промови царств» та «Промови царств, що борються». Тут присутні риторичні звертання до предків, військо

красномовство, дипломатичні промови тощо. В китайській політичній риториці спостерігається неприхована тенденційність, полеміка, таврування противників та відверте замовчування невігідних речей.

Становлення політичної риторики в Давньому Китаї, як і на всьому Сході, пов'язано з пропагандою сили, нездоланності, величі правителя. Поширеними в цей час є царські написи, подібні до царських написів інших давніх держав Сходу. Власне, ще до об'єднання Китаю правителі окремих місцевостей фіксували свої перемоги в таких написах: «Цар Ву скинув з трону династію Ін, і тепер він, а не владика Ін вершить жертвоприношення богам». Дослідники давньокитайської культури небезпідставно вважають, що «до початку літератури можна віднести едикти та укази давніх правителів (серед них такі, які за характером і стилем можуть вважатися першими зразками риторичної прози)...». Згодом пропаганда вірності трону набула характеру майже ритуальних заклинань: «Будь підтримкою своєму володарю проти тих правителів, які не з'являються до двору». Але й володар брав на себе певні зобов'язання: "Я розширю твої землі, аби ти був опорою дому Чжоу».

Царська влада забезпечувала законність та право. *Судова риторика* виникає в Китаї не внаслідок змагань та дискусій сторін, що судяться, а, як у Вавилоні або Єгипті, у царських указах. Щоправда, китайська юридична проза нерідко змішує реальність і міф, щоб надати явищам авторитетності («Закони Чжоу»).

На Давньому Сході склалася різноманітна й багата риторична практика. Але здебільшого вона розвивалася стихійно; красномовці не дуже піклувалися про теоретичне узагальнення свого досвіду. Але роль риторики у суспільному житті була досить помітною. А це з розвитком міждержавних відносин сприяло поширенню риторичного досвіду Сходу на європейських теренах. Наприклад, Солон, спартанський законодавець, запозичує (за переданням) традиції юридичної риторики з Єгипту.

2. 3 Біблійне ораторське мистецтво

2. 3. 1 Красномовство в Старому Завіті. Проповіді Ездри та Неемії. Риторичні жанри біблійного красномовства

Біблія була створена, щоб дати людям, які вірують в Єдиного Бога, поняття про метафізичні та екзистенціальні проблеми буття й моральні настанови. Тому не варто шукати в ній риторичних правил, подібних до тих, що їх висунула греко-римська античність. Навіть більше, біблійне слово є передусім прямим, щирим вираженням міркувань та емоцій. Отож, сама думка про якісь «правила красномовства» не могла виникнути в тому давньоєврейському світі, у якому цю книгу було створено: «що говорити» тут завжди було важливіше, ніж «як говорити». Недаремно ж Біблія, з погляду церкви, створена як особливе слово, Слово вищої, надлюдської істини, Слово Боже.

За Біблією, весь світ створено «словом Божим»: Слову тут надано незвичайно високої ролі; воно наче конденсує матерію світу, творить «з нічого».

Але це не означає, що в біблійних текстах немає ні риторичних прийомів, ні певної системи користування ними, хоча складалися вони цілком стихійно й при байдужості авторів до всякого «слово крутійства». Власне, перед нами картина, дуже подібна до тої, яку ми спостерігали в інших давньосхідних літературах: риторичні моменти спонтанно виникають у текстах релігійного, законодавчого чи політичного характеру, подібно до того, як цукор міститься у зв'язаному вигляді в живому яблуку (антична наука, навпаки, «рафінувала» конкретні знання). Однак Біблія, яка на рівних засадах з античною спадщиною стала фундаментом європейської й не лише європейської культури, була не менш важливим чинником формування пізньої європейської риторики, ніж правила Цицерона. Понад тисячу років література в Європі й частково на Сході формувалася в річищі церковності, уявити собі європейську риторику середньовіччя або Нового часу без біблійного впливу неможливо. Тому аналіз риторичних моментів Біблії, при всій своєрідності останніх, постає перед нами як важливе завдання — тим

паче, що майже в усіх поширених у нас підручниках (за одним-єдиним винятком) риторику Біблії просто не беруть до уваги.

Заглиблення у світ Біблії вимагало від світського читача певних зусиль: неможливо зрозуміти характер біблійного слова без врахування його ідеологічного змісту. Риторичний прийом у біблійного автора, звичайно, не є самоціллю, а покликаний уславити Бога, піднести того, хто вірує в Бога, занепокоїти того, хто не вірує. Водночас трапляються й тексти, сповнені щирого поетичного почуття й високої риторики, які мають загальнолюдський характер і цікаві для будь-якого читача, що не байдужий до можливостей слова. Отож спробуємо увійти у світ Біблії — ця книга багато що сформувала в нашій картині буття й продовжує впливати на моральні норми суспільства, у якому ми живемо.

Що ж до такої специфічної сфери, як церковна проповідь, то тут, зрозуміло, саме ідеологічна спрямованість Біблії є стрижневою. Проте священики як оратори спираються й на античний ораторський досвід, на класичні засади риторики. Але церковний погляд на красномовство подібний до роботи іконописця: гарно намалювати бажано, але не обов'язково, головне — дотримуватися канону, що фіксує ідейний зміст. Так і в проповідництві — орієнтація не на красу виразу, а на його духовну змістовність. Проте кращі зразки церковної проповіді відзначаються вишуканою риторичною майстерністю — наприклад, твори Ф.Прокоповича, справжнього віртуоза у сфері ораторства.

Світ біблійної риторики своєрідний. Для того щоб зрозуміти його, потрібно проіннятися тими ідеями та почуттями, які хвилювали і людину біблійних часів, і віруючого наших днів, «церковну людину». Особливо, коли взяти до уваги висоту, на яку в Біблії піднесено слово, зокрема, слово оратора. Оратор тут не мислиться ані від природи талановитим, ані спеціально навченим.

Характерним щодо цього є усвідомлення можливостей слова великим пророком Ізраїлю **Мойсеєм**. Коли Бог закликав Мойсея бути вождем народу, обранець виявив неабияку стурбованість:

«Та Мойсей сказав до Господа: «О, Господи — я не промовець ні від учора, ні від позавчора, ані тоді, коли Ти говорив був до свого раба, бо я тяжкоустий та тяжкоязыкий». І сказав йому Господь: «Хто дав уста людині? Або Хто робить німим чи глухим, чи видючим чи темним, — чи ж не Я, Господь? А тепер іди, а Я буду устами твоїми, і буду навчати тебе, що ти маєш говорити». А він відказував: «Молю Тебе, Господи, — пошли іншого, кого маєш послати». І запалав гнів Господній на Мойсея, - і Він сказав: «Чи же Аарон твій брат, Левит? Я знаю, що він буде добре говорити... І ти будеш говорити до нього, і вкладеш слова ці в уста його, а Я буду навчати вас, що маєте робити. І він буде говорити за тебе до народу. І станеться — він буде тобі устами, а ти будеш йому замість Бога» (Вх. 4:10-16).

Отже, Біблія розглядає ораторське слово як певне осягнення істини й поділяє зміст промови та її «добру» (чи «тяжковусту») форму. На першому місці зміст, а форма — другорядна; її може надати слову «тяжковустого» пророка навіть інша людина, Аарон, який має, на відміну від свого брата, природні ораторські здібності.

Найважливішим зразком релігійно-дидактичної риторики Біблії є Десять Заповідей (Декалог), що закликають людину жити в злагоді з собою і світом, любити «вищу справедливість» — Бога й так само щиро — свого ближнього. Вони починаються з величного риторичного звернення: «Я Господь Бог твій, і нехай не буде у тебе інших богів, окрім Мене»; а далі утверджуються з лаконічною виразністю моральні норми: «не вбивай», «не перелюбствуй», «не кради» тощо. Цей риторичний прийом покликаний «передати голос Бога», створити враження слова, «вищого» за звичайне людське.

Десять Заповідей були початком розвою юридичної думки та судового красномовства в Давньому Ізраїлі. «Автори Біблії одразу за десятьма

заповідями помістили «Закони завіту», тобто звід законів, що приписувалися Мойсею, — закони Мойсєєві. Вони близькі до відомих законів Хаммурабі, та й до законів інших східних народів». Це зрозуміло, бо ж Декалог потребував конкретизації в повсякденних ситуаціях людського життя. І тут юридична риторика набуває, на відміну від Декалогу, конкретності й точності, але не втрачає патетичності: «Коли буде серед тебе вбогий, один з братів твоїх ув одній із брам твоїх у краї твоїм, що Господь, Бог твій, дає тобі, то не зробиш запеклим свого серця, і не замкнеш свої руки від убогого брата свого, бо конче відкриєш свою руку йому, і конче позичиш йому за його потребою, що буде бракувати йому» (Повт. 15:7-9).

Другим видом релігійної риторики є пророче слово. Саме «з волі Божої» говорять у Біблії пророки — носії високого морального ідеалу народу, і їхню риторику часто підсилюють яскраві художні образи. Ось пророк **Ісайя** бачить видіння в Храмі Єрусалимському: сам Бог в оточенні шестикрилих серафимів заповнює простір Храму, й пророк жахається: «Горе мені, бо я занапащений! Бо я чоловік нечистоустий, і сиджу посеред народу нечистоустого, а очі мої бачили Царя, Господа Саваофа!» І прилетів до мене один із Серафимів, а в руці його вугіль розпалений, якого він узяв щипцями з-над жертовника. І він доторкнувся до уст моїх та сказав: «Ось доторкнулося це твоїх уст, і відійшло беззаконня твоє і гріх твій окуплений» (Іс. 6:5-7).

Слово пророче «темне», бо людина «тяжкими» вустами намагається виразити чисте, мов «розтоплене срібло», Слово Боже (пророк Єремія); воно, це слово, буває іноді для повсякденної свідомості езотеричним (тобто «закритим», з прихованим змістом). Його може почути й зрозуміти той, «хто вуха має», бо промовляють пророки про речі високі, які не одразу осягає людський розум. Згадаймо трактування в християнстві такої ситуації: коли пророк **Єремія** у VII ст. до Христа віщував людям про майбутній Новий Завіт Бога з давньоєврейським народом та людством загалом, мало хто міг зрозуміти, що йдеться про часи Ісуса Христа (Єр. 31-34). Так само в християнстві трактується прозріння пророка **Ісайї**, який, на погляд церкви,

точно описав мученицьку смерть Христа в Єрусалимі, його воскресіння (Іс. 45:23); зрозуміти сенс цих пророцтв, вважають християни, допоміг час. Саме в цьому полягає сила даного риторичного прийому: пророк "бачить наперед", він говорить з волі небес.

«У давньоєврейській поезії немає грецької витонченості й латинської кришталевої чіткості. Слова пророків рвуться з нестримною силою, що здатна зруйнувати будь-які форми. Мов удари молота, падають рядки...».

Третій різновид біблійного красномовства — слова повчальні (дидактичні), створені мудрецами, які не претендували бути безпосередніми глашатаями Божого слова. Їхні повчання, базуючись на Десяти Заповідях, начебто ілюструють та коментують моральні максими життєвими прикладами, літературними історіями, афоризмами. Особливо розвинулося це в часи, коли давній Ізраїль створив своє царство, де за царя Соломона (Х ст. до Христа) було збудовано величний храм Богові. При тому храмі існував справжній «літературний інститут» мудреців-хакамів (від сир. «хокма» — мудрість). Під патронатом Соломона вони створили Книги Писань, у які часом заносили і вислови самого Соломона. На відміну від пророчого слова, тут панує пафос осягнення мудрості через життєвий, повсякденний матеріал.

Характерна щодо цього літературна постать самого царя **Соломона**, який є втіленням ідеалу премудрого властителя. Він згаданий як вправний судовий оратор: подано хрестоматійний приклад, як він розсудив двох жінок, що разом мали пологи. Та з них, чия дитина померла, спробувала підмінити своє мертве дитя чужим. Цар наказав, на жах усім, розтяти дитину навпіл і дати матерям по половині. Але тоді справжня мати заволатала: нехай його візьме ота! А лжематі лише повторювала: рубайте! нехай ні мені, ні їй! Отоді всі зрозуміли, хто справжня мати.

Мудрість Соломонова досягла апофеозу в книгах афоризмів і філософських міркувань. Передусім це Книга Екклесіаста (грецькою мовою — Проповідника), що фіксує жанр релігійної проповіді, яка доносить до слухачів істини віри. Але це досить дивна проповідь: «Цю книгу марно

характеризують як «визначну пам'ятку протесту проти ортодоксальної «премудрості»: це міркування на межі сумніву, запитання до Творця (щоправда, цей риторичний прийом діє з особливою силою, коли у фіналі всі ці запитання «знімаються»»).

Книга Екклесіаста є вираженням сумнівів людини, що володіла всім, чого душа забажає, й усвідомила врешті-решт, що життєві принади — ніщо інше, як марнота, суєта суєт. Соломон був великим царем, шанованим сусідніми володарями, мав авторитет у народі. Він збагнув мудрість усіх народів і досягав успіху в усіх своїх справах. Проте земне життя в його очах втрачає ціну, бо воно нетривке, плинне: «Я сказав був у серці своєму: Судитиме Бог справедливого й несправедливого, бо для кожної справи є час, і на всяке там діло. Я сказав був у серці своєму: Це для людських синів, щоб Бог випробував їх і щоб бачити їм, що вони як ті звірі, бо доля людських синів і доля звірини — однакова доля для них. Як оці помирають, так само вмирають і ті, і для всіх один подих, і нема над твариною вищості людям, — марнота бо все!., все до місця одного йде: все постало з пороху, і звернеться все знов до пороху... Хто не знає, чи дух людських синів підіймається вгору, і чи спускається вділ до землі дух скотини?»(Ек. 3:17-21).

Отож Екклесіаст поетично змальовує красу й принади життя, водночас підкреслюючи його скороминучість, нагадуючи про необхідність завжди пам'ятати про Господаря життя і смерті.

Приповідки (афоризми) Соломона сконденсували життєвий досвід тодішнього суспільства, його погляд на добро і зло. Соломон говорить про цнотливість і розпусту, про подружнє життя, про князів та убогих, добродішних та п'яниць, добрих і злих тощо: «Бо блудниця — то яма глибока, а криниця тісна — чужа жінка. І вона, мов грабіжник, чатує, і примножує зрадників поміж людьми» (Прип. 23:27, 28). «Нікчемна людина копає лихе, а на устах її — як палючий огонь. Лукава людина сварки розсіває, а обмовник розділює друзів» (Прип. 16:27,28). «Вино — то насмішник, напій п'янкий —

галасун, і кожен, хто блудить у ньому, немудрий» (Прип. 20:1). Повчання Соломона «часто не позбавлені гумору».

Дуже близькі до Книг Соломонових Повчання **Ісуса**, Сина Сирахового, проповідника, який залишив по собі збірку витончених за думкою й досконалих за формою афоризмів: «Смуток у злиднях перебуває, а вбогого життя — згідне з його серцем. Смуткові серцем своїм не віддавайся, відкидай його геть — про кінець пам'ятай свій» (про тужіння над померлим, Сир. 38:19-20); «Огидні діти — грішники діти, а й ті, що перебувають в оселях безбожників. Загине спадщина дітей грішників, завжди ганьба тяжітиме на їхньому потомстві. Нечистивому батькові власні діти докоряють, бо саме через нього вони в неслав'ї. Горе вам, мужам нечестивим, що Бога Всевишнього закон полишили!» (Сир. 41:5-8).

Народний погляд на добро й зло відображений в афоризмах Сираха: «Ліпше життя злиденне під дахом з драниць, аніж пишні страви в домі чужому» (Сир. 29:22). «З-за багатства безсоння виснажує тіло, а журба про нього сон відганяє» (Сир. 31:1). «Мудрий не має ненависті до закону, хто ж з ним лицемірить — той мов судно в бурі» (Сир. 33:2).

Літературні форми тут досить різноманітні й багаті. За жанром це — машал (своєрідний текст, що охоплює можливості притчі, афоризму, приказки), який може бути патетичним і високим за настроєм, а може стати іронічним і навіть дражливим. Тут відчутно підгомін суперечок мудреців-хакамів про життєві цноти й гріхи; високе поривання духу змінюється гострою грою розуму або жартом. Дидактика-повчання межує з багатоплановим символом або прихованим алегоричним змістом.

Під час випробувань та відродження народу після вавилонського полону з особливою силою прозвучали проповіді **Ездри** та **Неемії**, первосвященика й державного мужа, які закликали народ до каяття і зречення чужих богів. Тут до духовного змісту долучається політично-національний, що засвідчує зародження політичного красномовства.

Це красномовство визначалося виключно релігійною концепцією: «Політичні погляди євреїв не відрізнялися від поглядів інших народів Стародавнього Сходу, бо і єврейська політична думка перепліталася з релігійними віруваннями. Згодом після оселення в Палестині, внаслідок особливих економічно-політичних умов ідея месіанства відіграє головну роль в єврейській політичній доктрині: адже євреї були переконані, що Бог вибрав їх народ, щоб правити ним і особливо піклуватись про нього».

Очевидно, саме в ті часи в Юдеї було запроваджене систематичне навчання населення, починаючи з дитячого віку. «Головну частину матеріалу вчитель викладав в усній формі», що, очевидно, стимулювало розвиток риторичних прийомів.

2. 3. 2 Красномовство в Новому Завіті. Повчання Ісуса Христа. Слово апостолів. Прийоми біблійних ораторів

У центрі Нового Завіту — особистість Ісуса Христа. Він постає не просто людиною, а Богом в людському тілі, іпостассю Святої Трійці. Один з євангелістів — Іван — трактує Христа як те «Слово Боже», що творило світ, а відтак стало плоттю й перебувало серед людей задля їх спасіння. Власне, Ісус, проповідник з Назарета, розумів себе саме так, твердячи: «Небо і земля проминеться, але не минуться слова Мої!» (Мв. 24:35). Він виголошує пророцтва про Страшний суд, воскресіння мертвих, майбутню руйнацію Храму тощо. За словом Ісусовим, як стверджує Біблія, засихає смоківниця, що не хотіла нагодувати його, коли він був голодний; він виганяє з хворих бісів, що мучать людину, навіть воскрешає мертвих. Усе це покликане показати його божественну владу над природою, над самим життям і смертю.

Одночасно в «земному» житті Ісус змальований як освічена людина, що навчалася Святого Письма з дитинства. У Євангелії від Луки розповідається, як під час паломництва у Храм Єрусалимський батьки забули, виходячи з нього, забрати підлітка Ісуса з собою, а коли повернулися, то знайшли його серед храмових мудреців-книжників, котрі дивувалися з мудрості дитини та з того, як вона обізнана з Писанням.

Проповідь Христа базувалася на Старому Завіті та коментарях до нього, на широкому використанні й тлумаченні цитат. Проте й конфлікт Христа з рабинами почався з того, що він, як заведено було, прокоментував при читанні Біблії в синагозі м.Назарета слова пророка про Месію (Спасителя світу) як про самого себе. Тому проповідь Христа сильно відрізнялася за стилем від розумувань тогочасних юдейських книжників, бо «Він навчав їх [людей], мов Той, що владу має, а не так, як звичайні книжники й фарисеї» (Мв. 7:29).

Характерно, що Ісус нічого не додавав до Писання — це було заборонено. Але його коментарі до написаного відзначаються глибиною та витонченістю. Наприклад, книжники, які намагалися пристосувати положення старозавітного Закону до пересічної людини, спитали якось Христа: «Учителю, котра заповідь найбільша в Законі?» Він же промовив йому: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм і всією душею своєю, і всією своєю думкою». Це найбільша і найперша заповідь. А друга однакова з нею: «Люби свого ближнього, як самого себе. На двох цих заповідях увесь Закон і Пророки стоять² (Мв. 22:34-40). Так Ісус Христос показав, що, по суті, всі Десять заповідей рівноцінні, бо вчать любити Бога і людей, і це є закон існування.

Водночас Христос творчо коментував і розвивав ідеї Старого Завіту. Прикладом можуть бути Заповіді Блаженства: це фрагмент з уславленої Нагірної проповіді, де Христос пояснює поняття «блаженний» як «наближений до Бога», той, що досягає стану святості, виконуючи Закон любові. Такі висловлювання, як, наприклад, «Не людина для суботи, а субота для людини», «Віддайте кесарево кесареві, а Боже — Богові» й т.п., стали крилатими.

Використовував Христос і народну мудрість, фольклорні прийоми. Часто він звертався до простого народу у формі притчі (жанр, подібний до байки, але з виразною повчальною метою). Притчам Христа властиві високі літературна культура і стиль:

«Погляньте на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний Отець їх годує. Чи ж ми не багато вартіші за них?<...>І про одяг чого клопочетесь? Погляньте на польові лілеї, як зростають

вони, — не працюють, ані прядуть. А Я вам кажу, що й сам Соломон у всій своїй славі не вдягався так, як жодна з них. І коли польову траву, що сьогодні ось є, а завтра до печі викидається, Бог отак зодягає, — скільки краще зодягне Він вас, маловірні!» (Мв. 6:25-31). А коли треба, інтонації Христа бували гнівні й загрозливі: «Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистоти! Так і ви, — назовні здаєтеся людям за праведних, а всередині повні лицемірства та беззаконня!» (Мв. 23:27-28). Проповідь Христа стала підґрунтям слова апостолів. Його учнями були особи переважно малоосвічені — рибалки, митники, різний простолюди. Серед них згодом з'явилося кілька людей, освічених по-античному, наприклад, євангеліст Лука, лікар-грек з Антіохії, який виклав свою версію життя Христа в дусі традиції грецької історичної прози. Але ота жменька людей (більшість з них погано володіла грекою та латиною — мовами Римської імперії), проповідуючи в усьому світі ідеї Христа, здолала могутню й ворожу до них язичницьку імперію — в 313 р. імператор Костянтин дозволив сповідувати християнство, яке поволі ставало пануючим. Саме тут простежується сила й значимість натхненного ораторського слова. Античний світ, вихований на грецькій софістиці, розумів істину як щось відносне, релятивне. Коли Пілат Понтійський (римський намісник Юдеї, який засудив Христа до страти) почув, що Христос «сповіщає істину», він спромігся лише спитати: що є істина? Для античної людини істиною були останні циркуляри імператора, думки філософів чи поетів, риторична софістика переможців у словесному змаганні тощо. Історики, починаючи з пізньої античності, немало писали про моральний занепад та внутрішній розлад античного суспільства в останні часи його існування. Але не все населення Римської імперії було таким байдужим до моральних цінностей, як Пілат. Сотні тисяч рабів та простих людей, блудники та вбивці, яких мучило сумління, аристократи, яким обридло життя в розвагах, — усі вони поволі проймалися християнською ідеєю. За слово це віддали життя майже всі учні Христа і їх послідовники — численні мученики, проголошені церквою святими.

Античних риторів винагороджували грошима, славою та золотими вінцями, якими прийнято було вшановувати ораторів. Апостольська ж проповідь винагороджувалася вінцем мученицьким. У такий спосіб викристалізувалися дві різні концепції риторичного слова.

Водночас «християнство виявилось здатним кожного разу вступати в зв'язок з новою мовою та новою культурою. Переклад для євангельської проповіді не був перепорою, бо вона апелювала до природи людей як таких і не претендувала бути умопоглядною філософією. Її зброєю були притча, повчальне оповідання, молитва та містичне об'явлення, вона спиралася на афористичну мудрість та народні вірування, які не знають мовних бар'єрів».

При цьому ранні проповідники християнства зверталися до грецької мови, але зовсім не так, як, скажімо, римляни, захоплені витонченістю грецького ораторства. Апостоли писали Новий Завіт одразу грецькою, щоб бути зрозумілими не лише євреям, а й всім народам світу. Дехто з них був дещо «тяжковустий», як, наприклад, євангеліст Марко, мові якого властиві гебраїзми (єврейські слова) й певна скутість.

У Новому Завіті відчутні й уроки античної словесності. Наприклад, євангеліст Лука спирається на канони греко-римської історичної прози: він, «все від першої хвили докладно розвідавши, забажав записати за порядком» (Лк. 1:3) всі події життя Христа, на відміну від своїх товаришів, які подібних прийомів ще не знали. Скоріш за все, саме він є автором «Дій апостолів», написаних за всіма правилами античної риторики.

Передаючи проповідь таких полум'яних проповідників християнства, як апостол Павло, він дотримується структури античної промови. Наприклад, у його промовах перед народом юдейським та на афінському ареопазі виділяються всі структурні аспекти античної промови: «Мужі-браття й батьки! Послухайте ось тепер виправдання мого перед вами!». Як зачули ж вони, що до них він говорить єврейською мовою, то тиша ще більша настала». (Дії. 22:1). Це — типове **зацікавлення**. За ним йдуть **опис** та **оповідь**: «Я юдеянин, що родився в кілікійському Тарсі, а вихований в цім

місці, у ніг Гамаліїла докладно навчений Закону отців; горливець я Божий, як і ви сьогодні» (Дії. 22:3). Далі Павло докладно розповідає, як він переслідував християн і був навернений самим Христом, як у Дамаску його привітав Ананій. Але тільки-но підійшов апостол до **міркування** про Христа, яке мало перейти в **переконання**, зібрання загуло, перебиваючи його і жбурляючи одержу вгору... Такій структурі мови може бути два пояснення: або, як мовилося вище, Лука передав промову Павла у звичних категоріях грецької риторики, або й сам Павло, римський громадянин та єрусалимський аристократ, був не зовсім позбавлений античної вченості (цитував же він іронічні слова грецького поета про жителів Криту як завзятих брехунів).

Власне, це була тенденція часу. Навіть ті апостоли, що не мали змоги вивчати грецьку софістику, швидко засвоїли риторичні навички й прийоми з повсякденної потреби проповіді серед язичників. Так, апостол Іван, що проживав серед греків, у своєму Євангелії оперує античним філософським поняттям «Логос» (Слово), яке водночас означає воля, знання, дія, мудрість (згадана вище філософська концепція Ісуса Христа як Передвічного Логоса). Вважають, що саме цей апостол написав і останню книгу Нового Завіту — Об'явлення про кінець світу (т.зв. Апокаліпсис), засновану на традиціях старозавітного пророцького слова. В Івана стиль юдейських пророків поєднується з прийомами античного риторика, а це свідчить, що християни від самого початку прагнули до використання і традицій біблійного слова, і досвіду античного риторства.

Зрештою, весь Новий Завіт є своєрідним поясненням, органічним продовженням Старого Завіту. І це позначається на структурі новозавітної риторики. Генетично проповідь Христа та апостолів пов'язана з синагогальною традицією коментування Святого Письма під час юдейського богослужіння. Така проповідь називалася **пірке** і виникла з досвіду коментування Біблії на ґрунті Мішни — доталмудичної системи приписів до Закону Мойсея. Власне, вже перша проповідь Христа в Назаретській

синагозі, у якій він оголосив себе Месією, про що сповістив стародавній пророк (тлумачення на Ісайю), і була типовою пірке.

Одночасно Новий Завіт писався в розрахунку на широкого грецькомовного читача. Попри всю його стилістичну простоту, він зумовив появу нових ідей та понять. Так, давні греки зовсім не знали поняття «совість», виходячи з норм полісної моралі, а не особистого сумління. Лише у Сократа з'явилося відчуття «даймону» — особливої, власної позиції. У пізній античності слово «совість» вживалося все частіше, але тільки в Новому Завіті воно вже повторюється десятки разів як синонім старозавітного поняття «серце».

Новозавітна проповідь в устах Христа та апостолів — це багаті й своєрідні прийоми, властиві семітським літературам, передусім давньоєврейській. Так, проповідь тут невід'ємна від **оповіді** — адже це були живі тексти, які виголошували перед натовпом, а не писали для «читання вдома». Проте зустрічаються характерні літературні й вирази-образи: «сини палацу весільного» (ті, що на весіллі), «син даху» прикрас (лунатик), характерні юдейські плеоназми («піді й зроби», «прийшли й просили», «відповів і сказав» тощо). Тут нема орієнтації на «живопис словом», як у греків та римлян, зате сильна дидактичність, як, наприклад, у Заповідях Блаженства: «Блаженні вбогі духом...», але водночас: «Горе вам, багаті, бо не буде вам утіхи...».

Так ішли одна одній назустріч культури юдейська й грецька, конфлікт між якими був, здавалося б, антагоністично нездоланим з часу, коли еллінізований цар Сирії Антіох Епіфан спробував знищити юдаїзм на користь грецької культури. З тих пір юдеї не хотіли й чути про будь-що грецьке (відома рекомендація одного авторитетного книжника пізньою юдейської епохи: дітей можна навчати грецької мудрості, але щоб «не вдень і не вночі»). З іншого боку, всім юдейським гордувала й антична культура, особливо зважаючи на те, що юдеї ніяк не хотіли еллінізуватися (це спричинило вигнання їх з Палестини). Християнство пододало прірву, яка

розділяла ці два типи культури. Вустами апостола Павла було проголошено: у нас немає ні елліна, ні юдея. Виникає синтетична культура, що об'єднує староюдейське поривання до слова-правди й античну мудру витонченість форми, досвід ораторства.

Отже, творці Біблії заснували власні традиції красномовства, які відрізнялися від принципів античної риторики. Проте коли християнство вийшло за кордони Юдеї, виникла необхідність використати й досвід античного красномовства, сполучити його з біблійною традицією.

2. 4 Ораторське мистецтво античності

2. 4. 1 Виникнення і розвиток риторики в Давній Греції

Одним із основних принципів давньогрецької культури був принцип змагальності. Він характеризується прагненням людини до перемоги у будь-яких змаганнях в усіх сферах суспільного життя. Таке прагнення якраз і дало значний поштовх до розвитку грецької цивілізації, адже в такий спосіб людина намагалася перевершити інших за допомогою власного інтелекту, освіченості. А подібні якості не даруються від природи, вони набуваються в результаті наполегливої праці над собою, самовдосконалення, виховання.

Риторика разом із філософією перебувала в центрі давньогрецького розуміння культури. Взагалі те, що ми тепер називаємо «культурою», давні греки називали «*пайдейя*» - те, що передається і прищеплюється дитині. До складу її входили: *виховання думки* — **філософія**, яка шукає істину і *виховання слова* — **риторика**, яка шукає переконання.

Інколи риторика навіть займала більш високу позицію, ніж філософія. На користь цього свідчить те, що філософія, історія та мистецтво мали у Давній Греції одну заступницю — музу Клію. А риторику охороняли три богині: Пейто — богиня переконання та дві Ериди — богині суперечки.

2. 4. 2 Родоначальники риторики: Горгій, Корак, Тісій

Як було зазначено вище, засновником риторики вважають Горгія. Однак поряд із ним називають ще й інших вчителів красномовства, зокрема **Корака** (**Коракса**) і **Тісія**. Як свідчать джерела, Корак був державним діячем, однак

потім залишив цю справу і відкрив школу, у якій викладав те, що виніс із судової практики. Згодом він написав збірник «загальних місць». Це була хрестоматія готових прикладів для того, щоб їх вчили напам'ять, а потім вставляли в промови. Його учень Тісій завершив роботу і створив посібник, який не містив вже прикладів, але надавав рекомендації щодо самої структури ораторських промов.

З іменами Корака і Тісія пов'язаний такий цікавий випадок, який характеризує в цілому період формування риторичних шкіл: «Тісій навчився у Корака мистецтву красномовства і сам почав викладати риторику. Оскільки він вже тепер мав хист до ведення судових справ, то він не став платити вчителю винагороду. Корак за це притягнув Тісія до суду. Тісій звернувся до свого колишнього наставника: «Скажи мені, Кораче, вчителем чого я оголошую себе?» Корак відповів: «Мистецтва переконувати кого завгодно». «Але якщо ти навчив мене цьому мистецтву, — продовжив Тісій, — тоді я переконую тебе, нічого з мене не брати. Якщо ж ти мене не навчив переконувати, то й у такому випадку я тобі нічого не винний, адже ти не навчив мене того, чого обіцяв». На це Корак заперечив: «Якщо ти навчився у мене мистецтву переконувати й переконаєш мене, нічого з тебе не брати, тоді ти мусиш заплатити мені, оскільки ти вже вмієш переконувати. Якщо ти мене не переконаєш, тоді ти теж мусиш заплатити, оскільки тобі не вдалося переконати мене не брати з тебе грошей».

Судді довго думали над вироком, а потім сказали: «У поганого ворона погане потомство. Як воронята готові зжерти своїх батьків, так і ви пожираєте один одного». Комізм тут полягає у грі слів: адже на грец. *корак* означає *ворон*».

Корак, Тісій і Горгій (приблизно 483—375рр. до н. е.) вважаються учнями філософа Емпедокла. Всі вони були родом із Сицилії. У 427 р. до н. е. Горгій прибув в Аттіку як посол міста Леонтини, яким загрожували Сиракузи. Горгій так захопив афінську публіку, що вона в результаті віддала йому перевагу тільки за вміння витончено висловлювати свої думки. Через деякий час Горгій переїжджає до Афін та відкриває власну школу

красномовства. Саме тут було визначено, що риторика— це майстерність переконання. Горгій виділяє ряд засобів, за допомогою яких оратор «веде за собою» душу аудиторії й приносить їй задоволення. Горгію належить винахід словесних фігур.

Найбільшої слави Горгію принесли похвальні (епідейктичні) промови, зокрема «Похвала Олені». У ній висловлена така думка щодо сили слова: «Слово — найвеличніший володар: видом мале й непомітне, а справи творить чудові — може страх припинити і печаль відвернути, викликати радість, посилити жалість».

2. 4. 3 Риторичний ідеал софістів. Протагор

Ідеалом людини у Давній Греції був образ «суспільної людини», що здатна тримати у своїх руках управління державою. Зрозуміло, що мистецтво переконання, володіння Словом було найважливішою рисою цього образу. Прозвісниками такого ідеалу людини виступили в V ст. до н. е. **софісти**. Не випадково засновником риторики вважається відомий давньогрецький софіст Горгій.

У феномені софістики риторика та філософія досить плідно співіснували. Софісти взагалі виступали як вчителі мудрості, вчителі красномовства. Це була група людей, що заробляли інтелектуальною працею. За досить високу платню вони бралися навчати тих, хто прагнув до громадської або державної діяльності. Однією з найважливіших складових подібної діяльності є вміння публічно виступати, тобто ефективно впливати на розум та почуття громадян за допомогою влучного слова. Для вдалих виступів потрібно було володіти не тільки мистецтвом виголошення промов, але й умінням обґрунтовувати власні думки, критикувати положення інших ораторів. Окрім того, треба було вміти сперечатися, тобто ставити запитання та давати відповіді.

Для софістів головним було здобути перемогу в суперечці, незважаючи на те, чи виражають їх положення істину. Тому їх можна вважати виразниками індивідуалізму, адже думки співрозмовників для них не мали особливого значення, важливим було ствердити власну перевагу через володіння

мистецтвом переконувати. Яскравим свідченням софістичного світорозуміння є думка, сформульована **Протагором**: «Про будь-який предмет можна висловити два судження, протилежних одне одному». Мається на увазі, що деяка думка людини має стільки ж прав на існування, як і будь-яка інша. Об'єктивної істини немає, тому можна говорити тільки про те, що одна думка є більш переконливою за іншу. Софісти як вчителі мудрості якраз і вбачали своє завдання в тому, щоб навчити цієї переконливості, навчити перетворювати слабку думку на сильну.

Але вже в кінці V ст. стає очевидним той факт, що ідеал «суспільного життя» розпадається на два поняття, які взаємно виключають одне одного: «життя діяльне» і «життя споглядальне». Ідеалом першого був ритор — практик і політик; ідеалом другого — філософ, мислитель.

2. 4. 4 Демосфен, Сократ, Платон, Ісократ – творці теорії красномовства

Найбільш цікавим оратором Давньої Греції був, напевно, **Демосфен (384—322 рр. до н. е.)**. Його постать, зокрема, засвідчує, що для успіху оратора природні задатки не є головними. Головним є постійне тренування як думки, так і слова. З дитинства Демосфен володів слабким голосом і шепелявив. Ці недоліки, а також нерішучість, з якою він тримався перед публікою, призвели до провалу перших його виступів. Однак він був дуже наполегливою людиною: свої фізичні недоліки він долав постійними вправами. Свою невиразну вимову Демосфен намагався виправити тим, що набирив у рот камінці й намагався ясно та розбірливо читати уривки з поезій. Слабкий голос поліпшував тим, що виходив на берег моря і звуком свого голосу намагався заглушити шум прибережних хвиль.

Відомий оратор вважав, що переконливості словам надають тон і манера виголошення. У зв'язку з цим Плутарх у біографії Демосфена згадує такий випадок. Одного разу до Демосфена звернувся грек із проханням виступити в суді й захистити його, бо його побили: «Але ти не постраждав від цього!» — сказав йому оратор. «Нічого собі не постраждав!» — вигукнув грек у весь

голос. «Ось тепер, — відповів Демосфен, — я дійсно чую людину, яка постраждала».

Крім цього, Демосфен ретельно вивчав промови, які чув і по пам'яті намагався відновити хід міркувань. До власних слів або слів інших людей вигадував можливі поправки та способи виразити ті самі думки іншими словами. Він ніколи не виступав без попередньої підготовки. Сам Демосфен визнавав, що хоча й не пише всієї промови повністю, однак зовсім без попередніх начерків не виступає. При цьому він говорив, що той, хто готує промову наперед, по-справжньому відданий народу, що в цьому і полягає служіння йому. На думку Демосфена, виявляти байдужість до того, як сприйме промову більшість аудиторії, значить співчувати олігархії та розраховувати більше на примус, ніж на переконання.

Ця постійна попередня підготовка до виступів ще раз свідчить, що для ораторської майстерності важливим є не тільки природне обдарування, але й наполеглива праця. Зрештою Демосфен подолав свої фізичні недоліки.

Достатньо відомими є промови Демосфена проти македонського царя Філіппа. За переказами, сам Філіпп Македонський, коли прочитав одну з них, зауважив: «Якби я чув Демосфена, я сам би проголосував за нього як за вождя у боротьбі проти мене».

Перший виклик софістичному ідеалу єдності філософії та риторики кинув **Сократ (469—399 рр. до н. е.)** Він вважав, що риторика непотрібна, оскільки істинна думка збереже свою силу і без риторичного переконання, а хибна думка навіть за допомогою риторики не встоїть проти істини. Як свідчать діалоги Платона, Сократ намагається чітко розрізнити поняття віри й знання. Софістична риторика, на його думку, спрямована часто на формування віри без знання: «...перед всіма іншими мистецтвами ритор і риторика перебувають у такому ж виграшному становищі. Бо нічого не треба знати про саму справу, треба тільки знайти якісь засоби переконування, щоб видатися невігласам більшим знавцем, ніж ті, хто справді знає».

Погляди Сократа на риторику формують певний риторичний ідеал, відмітною рисою якого є постулати Істини та Добра. Адже справжнім оратором може вважатися лише та людина, яка чітко знає предмет промови й прагне до вищого блага: «Бо коли риторика двоїста, то одна її частина є підлабузництвом, ганебною балаканиною для народу, а друга — прекрасна, яка прагне до того, аби душі громадян стали чимкращими, і яка завжди захищатиме в промовах те, що справді найкраще, незалежно від того, приємно це буде слухачам чи ні...».

З іншого боку, Сократ значно розвинув практичні методи публічної полеміки, на якій ґрунтувались всі його відомі бесіди. Сам термін «полеміка» у перекладі з грец. означає «війн», «військова справа». Мистецтво ведення суперечок називається еристика. У ті часи вона була сферою застосування софістики. Цим мистецтвом Сократ протиставляв діалектику — мистецтво ведення бесіди, метою якої було досягнення істинного знання. Майстер еристики або софістики, як правило, за будь-яку ціну намагався відстояти свою позицію і заперечити іншу думку. При цьому він не дуже турбувався про те, чи будуть його положення виражати істину. Саме тому, як уже було зазначено, Ерид — заступниць суперечки — було дві. Одна охороняла конструктивну (діалектичну) суперечку, метою якої було досягнення істини, а друга — конфліктну (еристичну), у якій головним було здобуття перемоги над супротивником.

Зазвичай Сократ починав свої бесіди з того, що за допомогою майстерних запитань заганяв супротивника у глухий кут. Предметом розмови часто виступали на перший погляд нескладні проблеми, у яких софісти вважали себе знавцями. Однак протягом бесіди виявлялись суперечності в їхніх поглядах. Після цього Сократ підключав маєвтику (мистецтво повитухи), коли шляхом запитань та відповідей співрозмовники намагались дійти до істини.

Як зазначалось вище, софісти теж приділяли увагу мистецтву ставити запитання та давати відповіді. Більше того, вони виділили такі запитання,

будь-яка відповідь на які неминуче веде до пастки (Наприклад: «Чи перестав ти бити свого батька?»). При відповідях на запитання співрозмовника софіст прагнув не суперечити самому собі, а інших людей, навпаки, завести у глухий кут. Сократ же у своїх бесідах виходив з того, що не можна свідомо вводити в оману інших людей і при обґрунтуванні власної позиції слід виходити з того, що визнає співрозмовник.

Думку Сократа про даремність софістичної риторики розвинув у своїх діалогах відомий давньогрецький філософ **Платон (427—347 рр. до н. е.)**. Зокрема цим питанням присвячені його роботи «Горгій» та «Федр». У «Горгії» представлена, головним чином, критика існуючої риторики. Платон вустах Сократа говорить про те, що риторика — це марево однієї з частин мистецтва політики. Тобто риторика навіть не є мистецтвом, це вправність: «...як оздоблювання тіла відноситься до гімнастики, а софістика — до законодавства, так і куховарство — до мистецтва лікування, а риторика — до правосуддя. Однак я вже наголошував на тому, що за природою вони відрізняються між собою. Але оскільки водночас і близькі одне до одного, то від цього софісти й красномовці перебувають у цілковитому сум'ятті, й ні самі не знають, чим і в чому вони можуть бути корисними, ні іншим людям це невідомо».

Софістичній риторичі Платон протиставляє справжнє красномовство, що ґрунтується на справжньому знанні й тому доступне тільки філософу. Крім того, у творчості Платона вже можна побачити осмислення риторичного трикутника: оратор— промова — аудиторія. Зокрема, у діалозі «Федр» відмічається, що, по-перше, для ритора, який впливає насамперед на душу слухачів, важливим є знання видів душ. По-друге, важливим є також знання властивостей кожного з видів промов, як вони впливають на того чи іншого слухача. По-третє, Платон пише й про доречність, що стосується як моменту виступу перед аудиторією (оратор повинен знати, коли слід виступати, а коли слід утриматись), так і засобів підвищення впливовості свого виступу (коли слід застосувати стислість, жалісливість, запальність тощо). Щодо членування

промови, то тут виділяються такі частини: вступ, розповідь із уміщеними в ній свідченнями, докази, правдоподібні висновки.

Однак головне, чим повинен володіти ритор, — це знання. Мистецтво пізнання складається, на думку Платона, із двох частин: уміння звести до однієї загальної ідеї всі розрізнені поняття і уміння розділити все на види. Таке мистецтво у діалозі «Федр» називається ще діалектикою.

Таким чином, найважливішою думкою Платона, яка мала велике значення для подальшого становлення риторики як теоретичної та практичної дисципліни, було те, що завдання оратора полягає не тільки в переконанні, тобто однобічному впливі на аудиторію, але й у пошуку істини. З іншого боку, видатний давньогрецький філософ відкинув досить продуктивне для практики ораторського мистецтва положення софістів про те, що кожна людина може мати свої переконання.

Взагалі після виступу Платона проти риторики, що було моментом найвищого загострення ворожнечі між риторикою та філософією, у IV ст. до н. е. намічаються тенденції до примирення цих двох наук. У царині риторики це виразилось у творчості Ісократ, а в царині філософії — у творчості Аристотеля. За переказами, вони не дуже прихильно ставились один до одного, зокрема Аристотелю приписують таку фразу: «Соромно мовчати і дозволяти говорити Ісократам!», але прагнули, по суті, однієї мети.

Ісократ (436—338 рр. до н. е.) був учнем Горгія і прямим спадкоємцем софістичної освітньої системи. У 392—352 рр. до н. е. Ісократ створює школу красномовства. Навчання в цій школі тривало 3-4 роки, коштувало дорого (приблизно 1000 драхм) і було доступним тільки заможним людям.

Створюючи школу, Ісократ розглядає риторику як синонім знання, яким можна оволодіти в процесі навчання. Мистецтво створення промов визначається ним як філософія. Звичайно, таке розуміння філософії відрізняється від розуміння філософії Сократом і Платоном. У житті доводиться мати справу не з істинами, а з думками, отже, умоспоглядальна філософія була не зовсім доречною для практичного життя. Тому Ісократ зосереджується

більше на мистецтві слова. Адже для переконання аудиторії слід бути принаймні зрозумілим для більшості. Саме в школі Ісократ і з'являється таке поняття, як «думка більшості». Щоб виступ оратора був успішний, потрібно завоювати «думку більшості», тобто вловити настрій аудиторії, встановити з нею контакт і тим самим знайти схвалення своєї промови. Якраз ці ідеї і пов'язують школу Ісократ з практикою софістичного навчання.

Ісократ підкреслював великі потенційні можливості, що закладені в красномовстві. Природа слова така, що: «одне й те саме можна викласти різними способами: велике представити незначним, незначне возвеличити, старе представити новим, а про недавні події розповісти так, що вони будуть здаватися давніми».

Однак він, на відміну від софістів, наполягав на моральнісних аспектах риторики.

Слід зазначити, що сам Ісократ не виголошував промови публічно, він навчав інших. Звичайно, така ситуація була неординарною і стала предметом глузувань. Як свідчать джерела, коли Ісократ запитували, як це він, сам нездатний виголошувати промови, навчає інших, він відповідав, що гострильний камінь не може різати, проте робить залізо гострим.

Риторика стояла в центрі освітньої системи Ісократ. Елементи інших знань були тільки підготовкою до неї. Однак оратор повинен знати й інші предмети (історію, міфологію, математику, астрономію тощо), адже невідомо, на яку тему йому доведеться виступати.

Ісократ удосконалив риторику теорію. У його школі були вироблені основні принципи композиції ораторської промови, яка повинна містити такі частини:

- 1) вступ, метою якого є привертання уваги й прихильності аудиторії;
- 2) виклад предмета виступу з усією переконливістю;
- 3) спростування положень противника з аргументацією на користь власних;
- 4) завершення, яке підбиває підсумок усьому, що було сказане.

Ідеалом у школі Ісократу було мовлення легке та вишукане, яке проста людина зрозуміє, а фахівець оцінить.

2. 4. 5 «Риторика» Аристотеля

Систему філософської риторики створює **Аристотель (384—322 рр. до н. е.)**. Він присвячує цій науці спеціальний трактат під назвою «Риторика». У ньому, зокрема, подається таке визначення риторики: «...здатність знаходити можливі способи переконання відносно кожного даного предмета».

Велику увагу Аристотель приділяє також вирішенню питання про те, чим риторика відрізняється від інших мистецтв, які теж мають справу зі Словом, а саме: аналітики, діалектики, софістики та еристики. Аналітика у нього — це вчення про доведення. Діалектика — це певне мистецтво ведення бесіди, коли шукаються першооснови якоїсь науки, особливо філософії. Софістика й еристика дуже схожі між собою, відмінність полягає лише в меті: софісти прагнуть до позірної мудрості, а еристики — до позірної перемоги в суперечці будь-якими засобами.

Крім того, у трактаті «Риторика» закріплюється поняття про «риторичний трикутник». Стагиріт пише про те, що існує три види способів переконання. Перший вид залежить від характеру промовця, другий — від настрою слухача, а третій — від самої промови. Іншими словами, для досягнення переконання оратору необхідно продемонструвати свій етос, викликати довіру до себе, скористатися пафосом, тобто вплинути на почуття аудиторії, спертися на логос, належним чином аргументувати свої положення.

Стагиріт докладно аналізує також структуру промови. На його думку, вона повинна містити такі основні компоненти: вступ, оповідання, доведення, завершення. Крім того, Аристотель розглядає й інші питання риторики: поняття стилю, метафори, жарту, аналізує пристрасі.

Таким чином, «Риторика» Аристотеля — це, мабуть, єдина ґрунтовна й систематична праця з цієї дисципліни, що збереглася з часів Давньої Греції й не втратила своєї актуальності до нашого часу.

Для риторики як практичної дисципліни велике значення має ще й така робота Аристотеля, як «Про софістичні спростування». У ній Стагіріт намагається певним чином систематизувати захисні прийоми проти софістів.

2. 4. 6 Римський період в історії красномовства: Цицерон, Квінтілін, Тацит

Стосовно розвитку риторики в Давньому Римі слід зазначити, що для епохи республіки не був характерний культ чистого слова, звукової гармонії, насолода від витонченості оратора. Коли римляни звернулись до грецької риторики, то вони були зачаровані її красою. Відбувся рух від простоти промови до нагромадження, до азіатства.

У цей період загострюється ворожнеча між риторикою та філософією. Адже більшість римських учнів пішли навчатися до риторів і лише одиниці – до філософів. Філософи вважали, що риторика – це наука, яка весь позитивний зміст викрала у філософії, тільки філософ може бути по-справжньому красномовним. У творі Цицерона «Про оратора» один із персонажів (Марк Антоній) згадує такий випадок. Коли він затримався в Афінах, то місцеві філософи, дізнавшись про те, що він є відомим оратором, завели перед ним бурхливу суперечку і доводили, що для оратора філософія набагато важливіша за риторику.

I ст. до н. е. характеризується тим, що в цей час був створений підручник з риторики, який називається «До Гереннія». Довгий час вважалося, що він належить Цицерону, однак подальші дослідження показали, що відомий римський оратор не був автором цього підручника. Проте спроби встановити автора ні до чого не призвели. Автор цього підручника, на відміну від Цицерона, виступає проти грецької риторики та її зв'язку з філософією. У вступі зокрема зазначається: «Вміння говорити і витонченість промови приносять велику користь, якщо вони керуються правильними розмірковуваннями та стриманою поміркованістю душі. Тому ми опустили все те, що грецькі автори у своїй марній пихатості видають за своє. Адже вони, щоб не здавалося, що вони знають досить мало, взяли й те, що справи зовсім не

стосується, щоб мистецтво не здавалося більш складним для досягнення; ми ж взяли тільки те, що, на вашу думку, відноситься до мистецтва промови».

Сучасні дослідники цієї пам'ятки вважають, що авторство даного підручника належить представнику латинської риторичної школи, яка в ті часи орієнтувалася насамперед на вміння оратора вести політичну боротьбу.

На відміну від автора риторики «До Гереннія» відомий римський оратор та філософ Марк Тулій Цицерон наполягає на зв'язку риторики та філософії. Хоча його філософія являє собою філософію під знаком риторики. У діалозі «Про оратора» він, зокрема, пише: «Філософія не схожа на інші науки. У геометрії, наприклад, або в музиці, що може зробити людина, яка не вивчила цих наук? Тільки мовчати, щоб її не прийняли за божевільну. А філософські запитання відкриті для будь-якого проникливого та дотепного розуму, що вміє на все знаходити правдоподібні відповіді й викладати їх у майстерній та рівній промові. І тут самий пересічний оратор, навіть і не дуже освічений, але який має досвід у промовах, перемаже філософів цим своїм нехитрим досвідом і не дозволить себе образити та зневажити».

Цицерон залишив після себе чималу кількість промов, а також кілька теоретичних творів, присвячених ораторському мистецтву: «Про оратора», «Брут», «Оратор» та ін.

Видатний давньоримський оратор вважав, що для красномовства необхідними є: природне обдарування, навички; знання. При цьому перевагу він віддавав третьому компоненту, оскільки першість належить освіченому оратору. Свої ораторські успіхи він пов'язував не з талантом, а з освітою. Без знань немає справжнього красномовства. Цицерону належать також відомі слова про те, що багатство змісту породжує й багатство вираження. Якщо зміст значний, то він викликає природний блиск і в словах.

Цицерон удосконалив розробку риторичної техніки. Зокрема, у творі «Оратор» він характеризує турботи ідеального оратора таким чином: «що сказати», «де сказати», «як сказати». «Що сказати» означає підбір матеріалу. Тут оратор, на думку Цицерона, має керуватись розумом. «Де сказати» означає розташування матеріалу. Тут римський оратор пропонує сильні аргументи

ставити на початку та в кінці, а слабкі — посередині. «Як сказати» стосується і виголошення, і викладу. Щодо виголошення, то оратор, на думку Цицерона, повинен володіти голосом, рухами та обличчям. Однак основним завданням оратора є словесне вираження (виклад). Він розробляє теорію трьох стилів. При виборі стилю оратор повинен керуватись доречністю. Взагалі ідеальний оратор — це «такий оратор, який вміє говорити про низьке просто, про високе іскромовно й про середнє помірно».

Стосовно ж співвідношення риторики та філософії відомий римський оратор відмічає, що філософія — це найважливіша частина освіти оратора, але частина. Він вважає, що в Римі настали часи для створення ідеального освіченого оратора, оратора-політика, який був би одночасно й філософом. З цього приводу Цицерон пише: «Якщо мова йде про те, що насправді прекрасне, то пальма першості належить тому, хто і вчений, і красномовний. Якщо ми погодимось називати його і оратором, і філософом, то й сперечатися нема про що. Якщо ж ці два поняття розділити, то філософи опиняться нижче ораторів, тому що досконалий оратор володіє всіма знаннями філософів, а філософ далеко не завжди володіє красномовством оратора; і дуже шкода, що філософи цим нехтують, бо воно, думається, могло б слугувати завершенню їх освіти».

Таким чином, давню суперечку між риторикою та філософією Цицерон вирішує на користь риторики, його філософія — це філософія під знаком риторики.

З переходом від республіки до імперії латинське красномовство повторило ту ж еволюцію, яку свого часу зазнало грецьке красномовство під час переходу від еллінських республік до елліністичних монархій. Значення політичного красномовства знизилось, а урочистого — зросло. Судове красномовство продовжувало процвітати. Римське право складається в систему. І тепер судові оратори прославляються вже як прокурори чи адвокати.

Якщо в бурхливі республіканські часи красномовство було знаряддям політичної боротьби, то в період імперії воно втратило цю свою функцію і

стало вченою розвагою, своєрідним літературним продуктом та знаряддям професійного оратора, що заробляє собі на життя.

Марк Фабій Квінтіліан (приблизно 35 — 100 рр. н. е.) — ще один відомий ритор Давнього Риму — не був оратором форуму, а був адвокатом і шкільним викладачем риторики. У 70 р. до н. е. у Римі імператором була створена державна риторична школа, керівником якої і був Квінтіліан. Його твір «Дванадцять книг риторичних повчань» («*Institutio oratore*») — це найбільш докладний із риторичних курсів, що зберігся з давнини. Взагалі шкільна освіта в Римі складалася з трьох ступенів. Нижчим ступенем була школа літератора, середнім — школа граматика, вищим — школа ритора. У літератора вчилися читати, писати і рахувати. У граматики вивчали класичних письменників. У ритора молоді люди оволодівали красномовством, щоб потім на практиці застосовувати отримані знання. Основними видами вправ у риторичній школі, за традицією, були декламації. Ритор Сенека Старший (батько філософа Сенеки) створив підручник «Контроверсії», що являв собою збірник найбільш вдалих уривків з декламацій, які він почув протягом свого життя. Проте в часи імперії теми декламацій все більше відмежовуються від повсякденної ораторської практики. Відтепер вони мають лише педагогічне значення. Наприклад: «Чоловік подорожує, його дружину схиляє до перелюбу іноземний купець, вона його відхиляє. Купець помер і залишив їй все своє багатство, написавши у заповіті: «Знайшов її цнотливою». Чоловік, повернувшись, звинувачує дружину в перелюбі: «Він називає її цнотливою, я — розпусною, кому ви більше повірите, земляку чи чужинцю, чоловіку чи коханцю? До чого ж дійшла аморальність наших часів: чужа людина свідчить за дружину перед чоловіком». Але захисник дружини міг ефектно заперечити: «Вона прекрасна? У цьому винна природа. Одинока? Винний чоловік. Її спокушали? Винний спокусник. Вона його відхилила? Бачимо її цнотливість. Отримала спадок? Бачимо її щастя. Прийняла його? Бачимо її розум».

На думку Квінтіліана, щоб оратор був «гідною людиною», необхідно розвивати його моральність; щоб оратор був «майстерним у промовах»,

необхідно розвивати його смак. Саме цьому й слугує весь курс риторичних занять, який був систематизований і зорієнтований на кращі класичні зразки, зокрема на Цицерона.

У своєму творі «Дванадцять книг риторичних настанов» Квінтіліан докладно описує п'ять основних розділів риторики: знаходження, розташування, словесне вираження, запам'ятовування та проголошення. При цьому він не намагається викладати лише правила, яких повинен дотримуватись оратор, справедливо наголошуючи на тому, що «...ритори, які писали про цю науку з особливою ретельністю та точністю, ніколи не були великими ораторами».

Своє завдання Квінтіліан вбачає в тому, щоб надати майбутньому оратору такі настанови, виконання яких сприятиме його формуванню. Він пише про те, що ці правила є насамперед наслідком досвіду та спостережень.

Розглядаючи розділи риторики, вчитель красномовства особливу увагу приділяє третій частині — словесному вираженню (елокуції). На його думку, саме це відрізняє справжнього оратора серед інших людей, адже риторика у його визначенні — це «наука говорити витончено»: «...бути красномовним є нічим іншим, як виражати словом все те, що розумом охоплене, і повідомляти це слухачам: без цього всі вищенаведені правила не принесуть ніякої користі...».

Проте він також зауважує, що в жодному разі не можна віддавати перевагу тільки відбору слів, через те що слова слугують насамперед для того, щоб виражати думки.

У розділі про елокуцію Квінтіліан докладно пише про ясність, прикрашання промови, тропи, фігури тощо. При цьому він намагається чітко відрізнити тропи від фігур. На його думку, троп — це використання слів у непрямому значенні для краси промови. Фігура — це мовленнєвий зворот, що відступає від загальноприйнятого виразу думки. Тут можуть використовуватись слова у прямому значенні й у звичайному порядку в реченні. Тоді як у тропях одні слова замінюються іншими.

Взагалі погляди Квінтіліана на риторику символізують суттєві зміни в розумінні цієї дисципліни. Насамперед, відтепер риторика тлумачиться вже не як мистецтво переконання, а як мистецтво говорити витончено. Тобто покликання оратора полягає вже не в оволодінні душами багатьох людей через аргументовану промову, а у створенні прекрасної форми для своїх думок, що під силу оцінити тільки знавцю. Таким чином, риторика зрештою стає засобом дарувати естетичну насолоду й зближується з художньою літературою. Подальша діяльність риторів здебільшого якраз і була спрямована на ретельне вивчення й систематизацію фігур думки та фігур мовлення.

Зі становленням Римської імперії сферою застосування риторики перестає бути форум, вирій політичної боротьби; у нових суспільних умовах середовищем формування майбутніх ораторів стає школа.

Відомий давньоримський історик **Корнелій Тацит (приблизно 58—117 рр. н. е.)** у своєму творі «Діалог про ораторів» замислюється над питаннями про долю латинського красномовства, про місце риторики в житті суспільства. У період написання цієї праці Тацит ще не був істориком, він був політиком.

«Діалог про ораторів» написаний у традиційній формі, якої дотримувався Цицерон у своїх творах. Тацит визнавав і цінував ораторське мистецтво Цицерона, проте не абсолютизував його. Тобто якщо для Квінтіліана мистецтво Цицерона було еталоном найвищої майстерності оратора, то Тацит не вбачав необхідності у поверненні до минулого. Він вважав, що немає єдиних, незалежних від часу правил красномовства: «...разом зі зрушеннями, які приносить час в обставини та суспільні смаки, повинні бути змінені... також форма і самий зміст ораторської промови».

Спочатку в діалозі ведеться суперечка про те, чому варто віддати перевагу: судовому красномовству (оратори, що виступають у суді, мають дуже багато переваг) чи поезії? Потім поступово проводиться думка про те, що сучасне Тациту красномовство являє собою занепад порівняно з красномовством минулих часів. І причини цього — не лише в тому, що система

виховання молоді стала менш суворою. Така думка була більш характерна для Квінтіліана. Тацит розглядає це питання дещо в іншому аспекті, а саме у політичному. Занепад красномовства — це наслідок змін у римській формі правління. Бурхливі республіканські часи минули, а з тим щезли і приводи для застосування сили красномовства: «...велике та яскраве красномовство— дитя свавілля, яке нерозумні називають свободою, воно незмінно супроводжує заколоти, підбурює народ, що віддається бешкетам, волелюбне, позбавлене твердих підвалин, негнотуване, нерозважливе, самовпевнене; в упорядкованих державах воно взагалі не народжується».

Звичайно, добре гарно володіти красномовством, щоб відстоювати, наприклад, свої інтереси в суді, але, на думку Тацита: «...краще не мати приводів скаржитися, ніж звертатися до правосуддя».

Таким чином, у I ст. н. е. питання про долю латинського красномовства розпадається на два запитання: про жанр і про стиль. Квінтіліан визнавав непохитність жанру, але пропонував реформувати стиль. Тацит заперечує життєздатність самого жанру красномовства, насамперед політичного та судового, у нових історичних умовах. Проте при написанні своєї «Історії» він за основу візьме так званий «новий стиль».

II ст. н. е. прийнято вважати століттям «другої софістики» на згадку про софістів V ст. до н. е., які їздили по містах з промовами та лекціями. У ці часи центр культурного життя переміщується із столиці в провінції. Особливою популярністю користуються Афіни, острів Родос та міста Малої Азії. Еллінофільство стає модою. Професія мандрівного ритора, що виступає в грецьких містах з демонстрацією свого мистецтва, стає поширеною. Про політичне красномовство не йдеться, адже імператорська влада на ті часи була надзвичайно міцною. За таких умов ораторське мистецтво звернулось до єдино можливого жанру, а саме до епідейктичного, урочистого красномовства. Перед оратором ставилось завдання експромтом, без підготовки уславити героїчне минуле або героя давнього міфу, виголосити похвальне слово великому оратору або політичному діячу минулих часів.

2. 5 Ораторське мистецтво Середньовіччя

2. 5. 1 Християнська риторика – гомілетика. Послання Климента, проповіді Тертулліана. Літаній

Перші християнські общини з'явилися у Східному Середземномор'ї наприкінці I ст. до н. е. — на початку I ст. н. е. Оскільки найбільш ранні християнські тексти, що дійшли до нас, були написані грецькою мовою, то на їх створення безпосередньо впливала елліністична культура, у тому числі й риторика.

Спочатку християнство поширювалось завдяки усним проповідям. Роль проповіді в історії християнства була надзвичайно великою.

Першим у ряді християнських ораторів слід вважати, напевно, самого Ісуса, що проповідував вчення серед своїх учнів. Один із відомих римських ораторів і філософів Лукіан (приблизно 120— 190 рр. н. е.) вважав, що християни вклоняються якомусь «розп'ятому софісту».

Неабияке враження справляли на слухачів притчі Христа. Наприклад, завершення Нагорної проповіді: «Отож кожен, хто слухає цих Моїх слів і виконує їх, подібний до чоловіка розумного, що свій дім збудував на камені. І линула злива, і розлилися річки, і буря знялася, і на дім отой кинулась, — та не впав, бо на камені був він заснований. А кожен, хто слухає цих Моїх слів, та їх не виконує, — подібний до чоловіка того необачного, що свій дім збудував на піску. І линула злива, і розлилися річки, і буря знялася й на дім отой кинулась, — і він упав. І велика була та руїна його!» (Матв., 7, 24-27).

Свого часу ще Аристотель рекомендував використовувати в ораторській практиці байки та притчі. На його думку, притча — це своєрідне порівняння, він вважав її прийомом Сократа. Тобто притчі в образній формі пояснювали те, що безпосередньо здавалось незрозумілим чи неприйнятним. Така форма дозволяла зробити зміст багатозначним і тому більш універсальним.

Великою експресивністю характеризуються і письмові проповіді, тобто послання апостолів Христа, особливо апостола Павла. Його послання нагадують афористичний стиль Сенеки. Взагалі тексти апостола Павла

характеризуються новою розробкою форми діатриби — проповіді-суперечки, у якій нові запитання змушують автора весь час з різних боків підходити до однієї й тієї самої центральної тези. Наприклад, звернення Павла до іудея: «Отож ти, що іншого навчаєш, себе самого не вчиш! Проповідуєш не красти, а сам крадеш! Наказуючи не чинити перелюбу, чиниш перелюб! Гидуючи ідолами, чиниш святокрадство! Ти, що хвалишся Законом, зневажаєш Бога переступом Закону!» (Посл. до Римл., 2, 21—23).

Християнська проповідь поєднала в собі численні філософські та релігійні вчення своєї епохи. А далі стала головним знаряддям церкви. Згодом проповідь остаточно перетворилася у монолог і призначалася для того, щоб присутні просто слухали й сприймали її.

Про вплив риторики на становлення мистецтва проповіді свідчить і той факт, що майже всі латинські апологети і перші отці церкви були риторами або вчителями красномовства до прийняття християнства. Однак після хрещення вони засуджували свою світську професію. Цим перші отці церкви намагались відмовитись насамперед від естетичної сутності язицької риторики. Вишуканість виразу думки часто суперечила простоті тих істин, які прагнули донести до слухачів (згадаємо Євангельське «Блаженні вбогі духом...»).

Одним із найвідоміших апологетів християнства був **Квінт Септимій Флоренс Тертулліан (приблизно 160—220 рр.)**. Народився він у Північній Африці — у Карфагені. На становлення його поглядів суттєво вплинули твори Сенеки та Цицерона. Причому не лише своїм змістом, але й способом викладу матеріалу. Він був відомим судовим оратором у Римі. Християнство Тертулліан прийняв, коли йому було 35 років, і після цього повернувся на батьківщину.

У своїх проповідях нового віровчення Тертулліан взагалі заперечує розум і замінює його парадоксальним містичним співчуттям і співпереживанням: «Розіп'ятий Син Божий — не соромно, бо саме це викликає сором. І вмер Син Божий — це цілком достовірно, бо безглуздо. А похований, він воскрес — це вірно, бо неможливо».

Сучасник Тертуліана **Климент Олександрійський (приблизно 150—215 рр. н. е.)** намагався зблизити античну філософію і християнське віровчення: «...від віри вона не відволікає нас..., навпаки, ми захищаємось філософією як деяким міцним заслоном, відкриваючи в ній деякого союзника, разом із яким і обґрунтовуємо потім нашу віру»; «Положення філософів містять істину, але лише так, як горіхова скорлупа містить поживне зерно».

Тобто філософія може бути тільки пропедевтикою до християнства.

На відміну від Климента Тертуліан весь час підкреслює провалля між вірою і філософією. Відомий його принцип формулюється таким чином: «Вірую, бо абсурдно!»

Формування церкви — це важливий період у розвитку християнської риторики. Саме в цей час у церкву приходять люди знатні, багаті й освічені. Відтепер проповідь розглядається вже не тільки як результат божественного натхнення, але й як наслідок високої майстерності та знання. Зокрема, так вважав Ориген (ІІІ ст. н. е.), який вказував на необхідність спеціальної підготовки проповідника. Правда, пізніше у VI ст. філософські погляди Оригена були визнані єретичними.

Однією з цікавих постатей останнього століття античної риторики є постать **Лібанія або Ліванія** (314—393 рр. н. е.), визнаного язичкового ритора та граматака з Антиохії. Майстерність Лібанія наслідували імператор Юліан, а також його учні Василій Великий, Григорій Богослов та Іоан Златоуст, які згодом прийняли християнство. Всього відомі імена 134 учнів Лібанія.

Передусім Лібаній був учителем ораторського мистецтва. Слід відмітити також, що він був противником «беззмістовного» красномовства, тобто красномовства заради нього самого. Його доробок нараховує чимало декламацій. Із них можна побачити, що в риторичних школах пізньої античності, окрім надання загальноосвітніх знань із різних дисциплін, в учнів формувались навички композиційної побудови промови та знаходження елементів, які пожвавлюють матеріал.

Одним із найвідоміших творів Лібанія є «Апологія Сократа ритора Лібанія». Тут він демонструє витончену аттичну мову та ерудицію. Ця урочиста риторична вправа написана як промова адвоката, що виступає на процесі 399 р. до н. е.

У цій промові Лібаній показує своє володіння засобами аристотелівської риторики. Завдяки цій майстерності він будує цілий ряд ентимем, які допомагають спростувати звинувачення, що були висунені проти Сократа Анітом, Мілетом та ін. Потім автор «Апології ...» широко використовує прийом наведення через звернення до міфології та аттичної історії. Це робиться насамперед для того, аби продемонструвати свої ґрунтовні знання у цих дисциплінах. Як і більшість епідейктичних промов, «Апологія...» Лібанія призначалась для читання й збереження шанувальниками та учнями.

Майстерність Лібанія втілена також в епітафії на смерть імператора Юліана, якого було вбито в 363 р. під час війни з Персією. Слід зазначити, що ця промова існувала виключно в письмовому варіанті й ніколи не проголошувалась публічно. Звичайно, взірцем для Лібанія був Ісократ, який теж був оратором, що тільки пише. Епітафій Юліану побудований за звичною схемою будь-якої похвальної промови: походження, виховання, характер, діяння.

Лібаній вважав риторику необхідною як у суспільно-політичній сфері, так і у сфері виховання. Завдяки цьому вона набувала статусу головного знаряддя у цьому процесі й мала універсальний характер. Основне завдання ораторського мистецтва визнаний язицький ритор вбачав у тому, щоб «робити громадян хорошими людьми й привчати їх до добра та корисної діяльності».

Загалом оцінюючи розвиток риторики в Античності, слід зазначити, що це була епоха, коли риторика дійсно займала центральне місце в культурі. Протягом подальшого історичного розвитку вона вже ніколи не буде займати такого місця. Античність — це епоха і видатних ораторів, і блискучих теоретичних праць з цієї дисципліни. Одним із головних моментів розвитку риторики цього періоду було усвідомлення того, що вона — це насамперед

виховання і слово. У сучасному світі особливо відчувається необхідність саме виховання і слова, і думки. А ці поняття перебували в центрі ще античного розуміння культури.

Крім того, для подальшого розвитку риторики як науки важливим є те, що в Античності, по суті, сформувалось дві основні традиції в розумінні предмета цієї дисципліни. Перша традиція отримала своє теоретичне завершення у творчості Аристотеля, у якого риторика — це мистецтво переконання. Другу традицію представляє Квінтіліан, у якого риторика — це мистецтво говорити витончено. Розвиток риторики в наступні періоди відбувається переважно у межах другої традиції, що зумовлює певним чином й досі поширене негативне ставлення до цієї дисципліни, як до зайвого прикрашання промови, за яким, по суті, нічого не стоїть.

2. 5. 2 Християнські гомілії. Аврелій Августин

Слово **гомілія** грецького походження і означає «промова перед народом, бесіда з кількома людьми». Воно вживалося ще в античні часи. На початку християнства це слово стало використовуватися для означення храмової проповіді священиків, які переважно не мали відповідної освіти і тому пояснювали Святе Письмо якомога простіше.

Проповідь — одна із характерних і масових форм середньовічної словесності. Більш того, це єдина жива форма публічного мовлення. Відмітною рисою проповідей було те, що вони створювались латинською мовою. А коли проголошувались перед світськими людьми, тоді проповідник переходив на народну мову.

Слід зазначити, що тільки наприкінці середньовіччя, у XIII— XIV ст., з'являються нормативні твори з мистецтва проповіді, у яких дійсно відчувається вплив шкільної риторичної традиції. Але до цього майже протягом тисячі років латинська проповідь розробляється стихійно, без нормативних правил.

Взагалі антична та християнська риторики докорінно відрізняються. Ці відмінності полягають у таких моментах:

- 1) в античності мовлення — це вираз думки, у християнстві — вираз істини;
- 2) в античності не існувало авторитетів, у християнстві авторитет — Святе Письмо.

По-перше, для античного оратора мовлення було виразом думки, що переважає інші думки. Ця перевага вбачалась у кращому обґрунтуванні та кращому вираженні. Проповідь же — це вираз істини, яка переважає просто тому, що вона істинна.

Думка оратора перемагала через те, що він підкріплював її своїм талантом. Істина божественного слова перемагала тому, що проповідник доносив її без власного втручання. Проповідник — це лише посередник між божеством і слухачами.

Тобто, якщо аудиторія не сприймала думку оратора, значить оратор погано володів своїм мистецтвом. Якщо ж аудиторія не приймала божественну істину, значить на неї не зійшла благодать, необхідна для такого прийняття. Все, що може зробити проповідник, — це підготувати душу слухача.

Більше того, у риторичному трикутнику «оратор — промова — слухач» антична риторика переважно зосереджувалася на другому елементі, тобто на «промові». Християнська риторика зосереджується на третьому елементі — «слухач». При цьому в античності велика увага до промови ораторів та теоретиків ораторського мистецтва обумовлювалась не тільки і не стільки вирішенням питання «що» (це було скоріше справою філософів), а вирішенням питання «як». Тоді як у християнських проповідях все відбувалося навпаки.

Звідси впливає неухвалене ставлення християнської проповіді до питань композиції. Навіть проповіді Христа і Павла не піддаються композиційному аналізу, а являють собою нагромадження сентенцій, кожна з яких яскрава і дієва, однак мало пов'язана з іншими.

Друга відмінність християнства від античності полягає в тому, що для античного оратора не існувало абсолютного авторитету з будь-якої обговорюваної проблеми, інакше неможлива була б суперечка.

Вся риторична аргументація будувалась не шляхом посилення на авторитети, а на побудові певних міркувань. Для християнського оратора існував абсолютний авторитет— Святе Письмо. Міркування були потрібні лише для того, щоб підвести кожний конкретний випадок під те чи інше висловлювання священного тексту. Тому середньовічні проповіді наповнені посиланнями на Святе Письмо. Для християнського мислення — це останній пункт будь-якого міркування, до якого автор намагається підійти якомога швидше.

Антична риторика була тісно пов'язана з необхідністю переконувати, обґрунтовувати ті думки, які співрозмовники не визнавали. У середньовічних проповідях ці функції поступово відходили на другий план. Звичайно, що проповідник намагався переконати свою паству, але здебільшого проповідь виголошувалась не в ситуації суперечливих точок зору, а в протиставленні знання та незнання, простого пояснення нових істин.

У XII ст. виникає потреба полеміки з єретиками, які не визнавали авторитет Святого Письма. Це було поштовхом до розвитку діалектики, яка стала згодом основою схоластики. Першим гомілетом у повному розумінні цього слова став блаженний Августин, чий твір «Про християнську доктрину» вважається класикою гомілетики як християнської науки.

Аврелій Августин (354—430 рр. н. е.) народився у місті Тагаста в Північній Африці. З підліткового віку готувався до кар'єри ритора. Протягом трьох років навчався у риторичній школі в Карфагені, а потім викладав риторику.

Коли Аврелію було 33 роки (24 квітня 387 р.), він прийняв хрещення. Наступного року Аврелій Августин став священником. Слід зазначити, що він був дуже освіченою людиною. У своїй праці «Про град Божий» він цитує понад 40 античних авторів. Взагалі його творчий доробок вражає. За своє

життя Аврелій написав 93 трактата загальним обсягом у 232 книги. Окрім цього, до нашого часу збереглося 500 його проповідей. Не дійшло лише 10 із перерахованих самим Августином творів.

Погляди Аврелія Августина на предмет риторики можна звести до п'яти основних положень:

1. Існує так звана загальна риторика, у тому сенсі, як розуміла цей предмет античність. Вона є корисною, але не обов'язковою. Християнинові достатньо знати Святе Письмо й церковну літературу, а проповідники — коментувати писання з погляду догматичного та морального.

2. Але й для проповідника, і для ритора важливо мати мудрість, яка важливіша сама по собі від хисту красномовства. Отож зміст важить набагато більше від форми навіть для ритора-язичника.

3. Говорити красиво бажано, оскільки й апостол Павло, і старозавітні пророки, й святий Амвросій Медіоланський, один з Отців Церкви, мали гарний склад мови.

4. Із часів античної культури існують три стилі мовлення (високий, середній та низький), яких варто дотримуватися.

5. Власний погляд Августина полягає в тому, що він розрізняє в гомілеті натхнення Святого Духа (яке осявало проповідників у минулі, апостольські віки) та допомогу Благодаті Бажої, що спостерігається пізніше та є чимось меншим, порівняно з першим. Тобто замість святих тепер у церквах проповідують люди звичайні (або переважно звичайні).

Але згодом на Заході у зв'язку із загибеллю Римської імперії розвиток риторики на певний час завмирає, проте у Візантії вона продовжує квітнути.

2. 5. 3 Візантійська теорія риторики. Три типи проповідей

Візантія успадкувала від античності теорію риторики, однак тепер красномовство базувалося на новому змісті — християнстві. Стосовно стилю, то панівним був азіанізм.

Основоположником візантійської риторичної теорії вважається **Гермоген Тарсійський** (II—III ст. н. е.). Він першим залишив Аристотелів погляд на

риторику як «прикладну логіку». Йому приписують корпус фундаментальних творів із 5-ти частин — «Мистецтво риторики», що був дуже популярний у Візантії аж до її занепаду. Хоча насправді повністю цей збірник склався лише в VI ст.

Найбільш значний внесок у розвиток і вдосконалення християнської риторики зробив так званий «Каппадокійський гурток». Представники цього гуртка — Василій Кесарійський, Григорій Ниський, Григорій Богослов — прекрасно знали античну літературу, риторику і філософію.

Василій Кесарійський (приблизно 330—379рр.) отримав риторичну освіту в Афінах. Потім вдосконалив ясність та точність свого стилю через професію логографа, якою займався досить тривалий час. Зразком для нього довгий час залишався Лібаній і Антиохійська риторична школа. У 370 р. Василій повернувся в Каппадокію, де був обраний єпископом Кесарії. На цій посаді він всіма засобами сприяв утвердженню християнства, за що був потім прозваний Великим. Всю майстерність оратора він вкладав у свої проповіді. Серед них найбільшою популярністю в середньовіччі користувався «Шестоднев» — бесіди про шість днів творення.

Василій вважав, що християнський оратор повинен знати античну риторику, але брати у язичників лише те, що пасує християнським чеснотам, відкидаючи вихваляння пороків.

Відповідно до цього Василій обирає не азійський, а античний стиль для своїх промов. Адже завдання християнського оратора — не вразити, а переконати слухача в істинності вчення. Проте слухач повинен «через видиме пізнати невидиме», тому образи й порівняння його промов символічні, продумані і разом з тим доступні. Християнська тема велична сама по собі, тому не потребує додаткового прикрашання. Всі зусилля проповідника повинні бути спрямовані на те, щоб проповідь була засвоєна. Тому Василій вимагав, щоб паства під час промови перебивала його і запитувала про те, що залишилось незрозумілим.

Розквіт християнської риторичної прози досягає своєї кульмінації в IV ст. у творчості антиохійського проповідника **Іоана**, якого за красномовство прозвали **Златоустом (344—407 рр.)**. Іоан був учнем Лібанія. Лібаній жалкував, що християни переманили учня. Іоан пішов до Сирії, де жив аскетом, потім повернувся в Антиохію і здобув популярність своїми проповідями. У 398 р. його викликали в Константинополь і зробили столичним архієпископом. Там він заслужив ненависть двора, особливо імператриці, своїми суворими доганами й був покараний засланням, де й помер.

Промови Іоана є зразком християнської риторики. Він писав надзвичайно багато. Іоан став ідеалом проповідника для всього регіону візантійської культури, у тому числі й для України. Його стиль — бурхливий, захоплюючий.

Велике значення мають екзегетичні гомілії Іоана, які він імпровізував, а скорописці за ним занотовували (сам Іоан згодом лише редагував ці твори). Звідси — жива, невимушена форма бесіди. Але тут виразно вимальовується також велика вченість, увага до історико-граматичних питань у душі антиохійської риторичної школи. Іоан враховує відомості про автора, про епоху, у яку створено той чи інший текст, бере до уваги його мовну структуру. При цьому він, так би мовити, вільно, алегорично витлумачує ті місця Святого Письма, які важко трактувати буквально. Його витлумачення — це не просто коментар, але й повчання. Характерна велика кількість цитат із Біблії.

Збереглися також догматичні виступи Іоана проти єретиків, настановчі проповіді, у яких він говорив в основному про любов як головну суть християнської поведінки. Для гомілетики важливими є такі його погляди: перш ніж створювати проповідь необхідно вибрати тему зі Святого Письма, обміркувати її виклад.

Крім того, Іоан Златоуст підкреслює переваги християнства над античною філософією, які полягали насамперед у тому, що християнство — це релігія для всіх, її може зрозуміти кожний: «У коротких та ясних словах Христос

навчив нас, у чому полягає і справедливе, і чесне, і корисне, і будь-яка доброчесність... Все це є зрозумілим та легкоосязним і для землеробця, і для раба, і для вдовиці, і навіть для підлітка».

На протилежність цьому античні філософи намагалися пояснити досить складні питання у довгих та незрозумілих промовах.

Згодом візантійська риторика починає тяжіти до все більш точної, навіть дріб'язкової класифікації типів риторичного слова. Порівняймо: в античні часи Деметрій Фалернський (IV—III ст. до н. е.) виділяв 21 тип епістолярного красномовства, а пізньовізантійські риторики — вже 113 типів послань.

Особливістю ранньовізантійської риторики було те, що її підтримувала імператорська влада. Укази Юстиніана прямо приписували містам мати й утримувати своїх риторів. Однак згодом значення політичного красномовства все більше знижується. Практично воно зводиться до придворної риторики.

Загалом, починаючи із VII ст., можна говорити про занепад не лише політичної, але й християнської риторики. У цей період християнська проза поступово витісняється поезією.

Пізньовізантійська риторика високо тримала рівень риторичної майстерності. Хоча, наприклад, **Михайл Псьолл (XI ст.)**, сам блискучий представник світської словесності дещо іронічно хвалив ораторів, мова яких «немов насильно підкорює міркування, але не лле солодощів у душу».

У візантійському вжитку встановлюється **три типи риторичних творів за правилами гомілетики Василя Великого:**

1. Проповідь як екзегетика, тобто витлумачення прихованого, містичного змісту Святого Письма, розрахованого на інтелектуалів.
2. Настановча проповідь, призначена для простого люду.
3. Богословська проповідь, що трактує питання віри й оберігає від єретичних відхилень.

Деякі люди мають природний хист до ораторства. Цим не були обділені вже й античні софісти. Тому виникало питання: як об'єднати людське вміння з благодаттю?

Давня церква до риторів ставилася дуже обережно: достатньо сказати, що до хрещення їх допускали лише після формального зречення своєї професії.

З середини III ст. Церква припинила практику, коли проповідь дозволялася не лише священикам, але й іншим особам, зокрема вченим мирянам.

На Заході від VII до XII ст. спостерігається занепад гомілетки як теорії. Звичайно, були проповідники, однак латинська проповідь розвивалась хаотично.

У XII—XIII ст. було перекладено латиною «Риторику» Аристотеля, у якій, зокрема, уважно аналізувалося сприйняття промови слухачами. Це зміцнювало християнське положення про те, що важливим є не стільки мистецтво ратора, скільки результат промови.

XIII ст. — розквіт схоластики. Римською Церквою визнане вчення Фоми Аквіната як офіційна філософія. Він оголосив можливість «подвійної» — релігійної та наукової — істини. Європа вкривається університетами.

2. 6 Розвиток риторики в Європі Нового часу

2. 6. 1 Гуманізм. Поняття «*studia humanitatis*»

В епоху Відродження спостерігаємо суттєві зрушення в системі світогляду: «Царство Бога» поступилося місцем «царству людини». «Знання людського» були поставлені на один щабель із теологією. **Гуманістичне** світорозуміння стверджувалось головним чином засобами емоційного переконання, за допомогою образів та прикладів. Образи безпосередніше та сильніше за все впливають на почуття людини, спонукають її до дії. Петрарка, наприклад, критикує Аристотеля за те, що читання його «Етики» не впливає на почуття людини, не спонукає людину до доброчесності, а тільки дає знання про неї. Лоренцо Валла підкреслює переваги риторики над логікою і вбачає ці переваги в різноманітних способах впливу оратора — у порівнянні з філософом. Тому не випадково, що риторика і поезія виступають на перший план. Бо саме вони містять у собі спонукальні слова, впливають на емоції.

Красномовство нерозривно пов'язане з моральністю. Гуманісти захищають у красномовстві саме зв'язок морального слова з життям.

Гуманізм як конкретне історичне явище виникає в епоху Ренесансу, виступає як розповсюдження певного кола гуманітарних знань і означає світську науку та освіченість на противагу вченому богослов'ю. Для позначення гуманістичної освіченості в епоху Відродження був введений термін «**studia humanitatis**», який означає: «Старанне вивчення всього, що складає цілісність людського духу».

У центрі філософування представників італійського Відродження було слово, культ прекрасного і чистого класичного мовлення. Слово ототожнювалось із «знанням» і «добродієністю». Звідси ідея виховання душі через вивчення античних творів, ідея актуалізації через «studia humanitatis» можливостей, закладених природою в індивіді. «Humanitas» для латинських авторів (наприклад, Цицерона) означав приблизно те саме, що давні греки виражали терміном «пайдейя», тобто виховання й освіти людини. У гуманістів цей термін означав повноту й неподільність природи людини. Вважалося, що в становленні духовної освіти основна роль належить словесності, а саме, поезії, риториці, історії та філософії.

Розгорнуте тлумачення поняття «studia humanitatis» належить **Колюччо Салютаті (1331—1406)**. Він підкреслює, що, на відміну від природничих наук, «studia humanitatis» спрямовані на пізнання не зовнішнього світу, а людського буття, й у цьому їх велика практична цінність. Вони ґрунтуються на досвіді язичської та християнської культури й покликані формувати нову людину, що володіє високою якістю — humanitas. Цю якість К. Салютаті розуміє як здатність до добродієних вчинків, що виробляється досвідом і освітою. Humanitas (людяність) — не тільки прекрасна властивість душі, але також практичний досвід і вченість. Добродієність і знання набувають істинного смислу в життєвій практиці людини. Оскільки humanitas не дана людині від народження, засвоєння цієї властивості стає підсумком наполегливої праці, але саме вона веде людину до найвищого блага на землі.

У тлумаченні *humanitas* полягає сутність гуманістичної програми К. Салютаті. Риторика повинна стати провідником мудрості, служницею філософії, але остання не може бути до кінця зрозумілою без красномовства. Зв'язок риторики і філософії очевидний — вивчення однієї передбачає знання іншої. Салютаті звертає увагу на всепроникливе значення обох наук у системі знання: «філософія — королева наук», риторика — найвизначніша з мистецтв, «те саме (мистецтво), яке прикрашає й возвеличує всі інші науки, як спекулятивні так і практичні».

Ідеал Салютаті — повнота знання у поєднанні з красою і силою мовлення.

Учень К. Салютаті — **Леонардо Бруні (1370—1444)** — визначав «*studia humanitatis*» таким чином: «пізнання тих речей, які стосуються життя і звичаїв і які вдосконалюють та прикрашають людину».

У цьому процесі важлива роль належить у тому числі й риториці. Л. Бруні у своїй праці «Про наукові і літературні заняття» відмічав необхідність читання ораторів для здобуття належної освіти. Оскільки «у ораторів ми навчимося вихвалити благодіяння і проклинати зlodіяння, підбадьорювати, переконувати, хвилювати, страшити. Хоча все це роблять і філософи, однак (не знаю, яким чином) саме у владі оратора викликати гнів, милосердя, збудженість і пригніченість душі. Далі, особливими знаряддями ораторів є словесні прикраси й образність думок, що осяюють промову, ніби зірки, і роблять її чарівною; їх ми і запозичимо у ораторів для письма та розмови й обернемо на свою користь, коли цього буде вимагати справа. Зрештою, візьмемо у них словесне багатство, силу висловлювання й у якості зброї, як я б сказав, всю життєву силу і могутність мовлення».

Інший відомий гуманіст Лоренцо Валла (1407—1457) хотів залучити для поновлення богослов'я «риторичну науку» на противагу «діалектиці». Він ототожнює об'єкт філософського дослідження з об'єктом риторики. Предмет риторики — це все те, що в історичній діяльності може бути виражене людською мовою.

У роботі «Диспути про діалектику» Лоренцо Валла відносить діалектику до риторики. Він заперечує і вважає взагалі безглуздим визначення діалектики як «мовлення двох» від «діа» — два і «логос» — мовлення. Діалектика — це своєрідний метод. Вона становить собою частину риторики, оскільки і діалектика, і риторика використовують силогізми (міркування), однак у риториці силогізм прикрашений. Діалектик прагне навчити, а оратор, крім цього, прагне також принести задоволення, переконати в необхідності праведного способу життя, здійснюючи при цьому похвалу тому, що варте похвали, й огуду тому, що на неї заслуговує. Діалектика і риторика, як одяг, який людина міняє в залежності від місця перебування: «...так діалектик, промова якого має домашній і приватний характер, не зможе отримати того блиску й тієї величності, які отримує оратор...».

Тобто діалектика в епоху Ренесансу на відміну від епохи Середньовіччя виступає як деяка допоміжна майстерність для оратора.

І все ж таки існувала небезпека перетворення риторики в чисто літературне явище, що прагне досягти ідеалу мовної вишуканості. Саме це ми спостерігаємо у творчості **Єрмолао Барбаро (близько 1453—1493)**, який був автором витончених промов.

Барбаро виходив із вимоги, як зазначається в одному з його листів, запобігти розходженню між формою і змістом, що проявляється у філософів і юристів на шкоду формі. Його програма полягає в тому, щоб нещадно боротися проти таких «філософів», які намагаються відокремити філософію від красномовства. Однак згодом культ «гармонії» (узгодженість звуків, витонченість фраз, відсутність різкості) зробили його послідовним прихильником мовної витонченості. Так він приходить до розуміння перекладу як «прикрашання»: «Я перекладаю всі книги Аристотеля, прикрашаючи їх, наскільки можу, ясністю, своєрідністю, вишуканістю».

Тобто творчість Єрмолао Барбаро яскраво засвідчує той пункт, до якого поступово приходить розвиток риторики як мистецтва говорити витончено. Саме таке тлумачення риторики було закладене ще концепцією Квінтіліана.

Взагалі в епоху Ренесансу відбулася цікава суперечка про риторику між Єрмолао Барабаро та іншим відомим філософом — **Джованні Піко делла Мірандола (1463—1494)**.

Джованні Піко вважав: «Немає освіченої людини без обізнаності у вишуканій словесності, але без посвяченості у філософію немає людини. Мудрість, позбавлена красномовства, може приносити користь, але нерозумне красномовство, подібно до меча в руках божевільного, не може не приносити величезної шкоди».

Філософу ні до чого витонченість, вправність, принадність. Він розраховує не на оплески натовпу, а на мовчазне захоплення обраних. У високих матеріях краса слова лише шкідлива. Недаремно Святе Письмо викладене «скоріше грубо і незграбно, ніж витончено». Тут важливе «що», а не «як». Саме тому Платон хотів вигнати поетів з міста, де правлять філософи.

Піко вважає, що філософські міркування не потребують словесних прикрас. Він також заперечує думку про те, що медоточиве красномовство не є для них перешкодою, оскільки ніби полегшує сприйняття.

Тільки три речі прикрашають філософію: життя автора, що відповідає його філософській системі, істинність мовлення і скупість мовлення. Філософія повинна предстати перед людьми без ораторських шат, «вся перед очима». На думку Піко, не існує ворожнечі мови й серця. Однак можна жити без мови, нехай погано, але не без серця.

Хоча в кінці свого листа до Єрмолао Барабаро Піко пом'якшує свою позицію, говорячи, що краще вірне і некрасиве мовлення, ніж красиве, але невірне.

Крім цього, Піко зауважує, що його висловлювання про співвідношення риторики та філософії мають лише підштовхнути Барбаро до палкого захисту красномовства.

У листі-відповіді Барбаро спростовує позицію Джованні Піко, оскільки, на його думку, положення: «оратори говорять неправду»; «мовлення оратора ніжне та приємне»; «дике й brutальне мовлення сповнене величності» невірні в усіх відношеннях. Наприклад, з того, що деякі оратори говорять неправду,

не впливає, що всі оратори брешуть. Тобто в цій суперечці для обґрунтування своїх позицій і Піко, і Барбаро використовують не лише свою риторичну майстерність, але й знання з логіки.

Серед теоретичних праць з риторики епохи Відродження слід відмітити «Риторику» німецького філолога **Філіпа Меланхтона (1497—1560)**. Вона була перекладена російською мовою в 1620 р. з оригінальними доповненнями і використовувалась як підручник.

XV—XVI ст. — це епоха Реформації в Церкві. Поширення набувають письмові суперечки. Наприклад, відома суперечка між засновником лютеранської церкви Мартіном Лютером (1469- 1536) і гуманістом Еразмом Роттердамським (1469-1536).

Крім цього, у добу Відродження риторика збагатилася живими національними мовами, залишивши латину старих підручників.

Таким чином, Античність і Ренесанс — це епохи, коли до риторики ставились із надзвичайною повагою. В епоху Відродження риторика посіла чільне місце серед «*studia humanitatis*». Виходячи з того, що головною своєю якістю «*humanitas*» людина не володіє від народження, то вона повинна здобувати й протягом всього життя через «*studia humanitatis*». Тут особливо наголошується на зв'язку риторики з філософією, бо красномовство без мудрості й доброчесності може бути небезпечним для багатьох людей. Інакше риторика перетворюється на суто формальну справу, що не пов'язана з істиною, моральністю, життям у цілому і не відповідає ідеалу універсальної людини. Слово тісно пов'язане з духом, що породжує його. Отже, не можна нехтувати цим і зосереджуватись виключно на слові, на різноманітних способах виразу.

2. 6. 2 Розвиток академічного красномовства: Ф.Бекон, Б. Паскаль, А. Шопенгауер

Один із засновників філософії Нового часу — англійський філософ **Френсіс Бекон (1561—1626)** — писав, що риторика, як і логіка, — це наука наук. Отже, її слід вивчати на високому рівні, а не починати з неї. Головне,

на що спирається філософія Нового часу — це людський розум. А риторика, на думку Ф. Бекона, якраз і вивчає розум, правда, не в його природній якості (це завдання діалектики), а його використанні. За великим рахунком, призначення цієї дисципліни полягає в тому, щоб настанови розуму передавати волі, аби збудити її для виконання потрібних дій. Відповідно, аргументи і засоби переконання, що використовуються в риторичі, повинні змінюватися залежно від характеру аудиторії. Бекон, зокрема, пише: «І ця пристосованість і варіація стилю мовлення (якщо мати на увазі тут бажання досягнути найвищої досконалості) повинні бути розвинені до такого рівня, щоб за необхідності говорити про одне й те саме з різними людьми, для кожного вміти знаходити свої особливі слова. А втім, як відомо, великі оратори в більшості випадків не цікавляться цією стороною красномовства (тобто політичною і діловою стороною красномовства в окремому мовленні) і, прагнучи лише до прикрашання промови і витончених формулювань, не піклуються про гнучкість і пристосованість стилю, про ті особливості мовлення, які допомогли б спілкуванню з кожним окремо». Звичайно, вважає видатний філософ, красномовство поступається мудрості. Тим не менш, воно виявляється особливо корисним у практичній діяльності та повсякденному житті.

У цілому для представників філософії Нового часу характерним було встановлення й обґрунтування тих способів доведення, які переважно використовуються в математичних науках. Показовою в цьому плані є робота французького філософа **Блеза Паскаля** (1623—1662) «Про геометричний розум і про мистецтво переконувати». Він розрізняє два шляхи, за допомогою яких людина оволодіває поняттями. Це шлях розуму й шлях волі: «Шлях розуму найприродніший, адже не можна не погоджуватися ні з чим, окрім істин доведених. Але найбільш звичайний, хоча і противний природі, є шлях волі. Всі ми скоріше захоплюємося не силою доведень, а тим, що подобається».

Б. Паскаль намагається ретельно дослідити все ж таки шлях розуму, оскільки, на його думку, саме він більш характерний для розумної людини. Відповідно, мистецтво переконання він розглядає як сукупність методично вивірених процедур, що складаються із дефініцій термінів, аксіом, доведення. Французький філософ пропонує правила щодо кожного компоненту (всього 8 правил, але серед них виділяється 5 необхідних). У такий спосіб доведення постає як ґрунтовне й безсумнівне, найбільш наближене до геометрії.

Новий час — це період, коли бурхливо розвивається парламентське красномовство. Зокрема, важливою політичною традицією, спочатку в США, а потім і в інших країнах, стали виступи президентів під час їх вступу на посаду (інаугурації).

Серед теоретиків ораторського мистецтва цього періоду слід відмітити творчий доробок відомого німецького філософа **Артура Шопенгауера** (1788—1860). Він займався зокрема мистецтвом суперечки (еристикою). Досить цікавою є його робота «Еристика, або мистецтво сперечатися». Як зазначає І. В. Хоменко: «Основний тип комунікації, який розглядає Шопенгауер, — це суперечка, метою якої завжди є не просто відстоювання своєї думки, переконання співрозмовника в її слушності, а саме перемога. Як бачимо, у цьому німецький філософ не підтримує точку зору Аристотеля. Він вважає, що природним для будь-якої людини є бажання виглядати завжди правою. У спорі сперечальник передусім буде шукати помилку не у своїх міркуваннях, а в міркуваннях співрозмовника, і навряд чи одразу ж погодиться з критикою своєї позиції».

Головна мета еристичної діалектики полягає у вдосконаленні техніки суперечки. А. Шопенгауер пропонує певну сукупність прийомів, застосування яких сприятиме досягненню перемоги в суперечках. Деякі з них було розглянуто при висвітленні питання про види аргументів. Наприклад, щодо аргументу до особи, німецький філософ визначає певні моменти, які досить часто використовуються і в сучасних суперечках. А саме: «Якщо він

[супротивник], наприклад, захищає самогубство, ви кричите одразу ж: «А чому ви самі не повіситесь?» Або він стверджує, наприклад, що в Берліні жити неприємно, а ви кричите одразу ж: «Чому ж ви не поїдете з нього першим же поштовим диліжансом?» — Яку-небудь причіпку можливо придумати завжди і в будь-якому випадку».

Якщо в цілому оцінювати розвиток риторики в добу Нового часу, то слід відмітити її занепад як окремої науки. Вона все більше зближується з мовознавством, особливо та її частина, що стосується вивчення тропів і фігур. Цьому великою мірою сприяв стиль бароко. Про значний вплив філософії на риторику говорити не доводиться.

Таким чином, саме в цей період риторика остаточно перетворюється в дисципліну, яка займається красою, витонченістю мовлення. Вона все більше відокремлюється від реальної практики спілкування й відповідно втрачає статус самостійної науки. Поступово складається негативне уявлення про риторичність як беззмістовність, пишномовне базікання тощо.

XIX ст. — це занепад риторики і як навчальної дисципліни. 1836 р. один французький науковий журнал зазначив, що якби риторику за традицією не продовжували вивчати у навчальних закладах, то вона давно померла б.

2. 6. 3 Неориторика. Х. Перельман, Р. Барт

Неориторика оформлюється у 50-х рр. XX ст. Зокрема, у 1958 р. виходить праця Х. Перельмана і Л. Олбрехт-Титеки «Нова риторика: Трактат про аргументацію». Ця робота знаменує собою початок нового етапу в розвитку риторики. Після неї інтерес з боку науковців до цієї науки все більше зростає. Слід підкреслити, що неориторика не заперечує досягнення класичної риторики, а намагається їх переосмислити та дослідити механізми впливу в різноманітних типах повідомлень.

На сьогоднішній день риторика являє собою настільки строкатий напрям досліджень, що охопити всі її відгалуження практично неможливо. Однак можна запропонувати певну типологію сучасної риторики, яка ґрунтується на загальних принципах розуміння предмета цієї дисципліни її представниками.

Дана типологія вирізняє два головні напрями в неориторичі з такими умовними назвами: **аргументативна риторика**, що представлена роботами І. А. Герасимової, Р. Гроотендорста, Ф. ван Семерена, А. А. Івіна, А. І. Мігунова, Л. Олбрехт-Титеки, Х. Перельмана, С. Тулміна, Д. Уолтона, Ф. С. Хенкеманс та ін.; **лінгвістична риторика**, що представлена роботами Р. Барта, У. Еко, Ю. М. Лотмана, Цв. Тодорова та ін.

Аргументативна риторика — це такий напрям неориторики, який досліджує різноманітні способи аргументації, обґрунтування в публічних виступах.

Лінгвістична риторика — це такий напрям неориторики, який досліджує різноманітні засоби виразності та переконливості мовленнєвих повідомлень і намагається екстраполювати їх на інші типи знакових систем.

Власне неориторика, як новий історичний етап розвитку риторики, була започаткована роботою **Х. Перельмана (1912— 1984) та Л. Олбрехт-Титеки** «Нова риторика: Трактат про аргументацію» (1958 р.). Бельгійські науковці так визначили завдання своєї праці: «Об'єктом теорії аргументації є вивчення дискурсивних прийомів, що дозволяють викликати чи посилити прихильність до запропонованих для згоди тез».

Ґрунтовність роботи Х. Перельмана та Л. Олбрехт-Титеки (ретельне дослідження різноманітних технік аргументації) дала значний імпульс розвитку власне теорії аргументації та неформальної логіки. Неформальна логіка як окрема галузь сучасного логічного знання виникає у 70-х рр. ХХ ст. На сьогоднішній день слід підкреслити певний взаємозв'язок між аргументативною риторикою та неформальною логікою.

Загалом можна виділити наступні характерні риси, які поєднують аргументативну риторичу і неформальну логіку. По-перше, це дослідження аргументації як процесу, а не тільки як результату, що більш властиве формальній логіці. По-друге, це аналіз тих міркувань, що виражаються природною мовою і використовуються в публічному дискурсі. По-третє, це

виявлення раціональних стандартів, завдяки яким аргументативний дискурс може використовуватися для обґрунтування певних точок зору.

Досить важливими для риторики є концепції саме тих науковців, які працюють у галузі неформальної логіки та теорії аргументації (Дж. Блер, Р. Гроотендорст, Р. Джонсон, Ф. ван Ємерен, Е. Краббе, Д. Уолтон, Ф. С. Хенкеманс та ін.). Наприклад, відомі фахівці у цій галузі Франс ван Ємерен, Роб Гроотендорст, Франсиска Снук Хенкеманс у своєму посібнику «Аргументація: аналіз, перевірка, представлення» відмічають: «Аргументація — це спроба змінити думку аудиторії».

Ідеалом аргументативного дискурсу є критична дискусія. Вона спрямована на подолання розходження в думках через обговорення того, чи потрібно приймати певну точку зору, чи ні. У критичній дискусії виділяються чотири стадії: стадія конфронтації, стадія відкриття дискусії, стадія аргументації та завершальна стадія.

Лінгвістична риторика становить собою сукупність досить різноманітних концепцій. Тим не менш ці підходи об'єднує дослідження принципів мовленнєвої виразності різноманітних повідомлень та екстраполяція їх у сферу інших знакових систем.

Для формування певних загальних уявлень про лінгвістичну риторику зупинимось докладніше на концепції Р. Барта.

Роботи французького філософа **Ролана Барта (1915—1980)** власне й «відкрили» у Франції риторику для лінгвістики. Р. Барт стверджує, що класична риторика була, по суті, тим, що зараз розуміється під лінгвістикою тексту, тобто вченням про мовлення. Це перехрещення різних наук: історії, соціології, літературознавства тощо. Дослідження в цій галузі об'єднуються загальним об'єктом аналізу, яким є дискурс.

Для риторики особливо цікавою є робота Р. Барта «Риторика образу», у якій він намагається виявити механізми переконання, що закладені в рекламному дискурсі. Вибір такого об'єкта дослідження мотивується таким чином: знаки у рекламі характеризуються найбільшою виразністю, оскільки

позначене має бути якомога точно донесене до адресата. Далі французький філософ виділяє три повідомлення: мовне, іконічне без коду («буквальне», денотативне) та конічне з кодом («символічне», конотативне) у межах будь-якої реклами. Зокрема, наявність мовного повідомлення в рекламному дискурсі зачіпає таку цікаву проблему: як співвідносяться текст і зображення? Які функції виконує мовне повідомлення стосовно іконічних повідомлень?

На думку Р. Барта, текст несе в собі дві функції — закріплення та зв'язування. Дійсно, дуже важко уявити собі рекламу без будь-якого тексту. При цьому функція закріплення є найважливішою. Справа в тому, що смисл іконічних повідомлень може бути неоднозначним, але до адресата він має дійти в тому вигляді, який важливий для промовця.

Щодо двох інших іконічних повідомлень — денотативного та конотативного — Р. Барт зауважує, що розрізнення їх є досить хитким. Денотативного зображення у чистому вигляді не існує. Функція цього зображення полягає в тому, щоб надати вигляд природності конотативному зображенню. Про риторику образу можна говорити відносно «символічного» повідомлення. Термін «денотативний» утворений від терміна «денотат», а «конотативний» — від «конотація».

Загалом риторику у Р. Барта — це сукупність конотаторів, позначуваних у бік ідеології. Він зазначає, що риторику залежить від субстанції (звуки, жести, зображення тощо), але з боку форми вона є універсальною. Це виявляється в тому, що риторичні фігури утворюються через формальні відношення між елементами. Наприклад, тропи, що були виділені та певним чином систематизовані ще представниками класичної риторики, екстраполюються Р. Бартом із сфери словесного повідомлення на будь-яке повідомлення, у тому числі й іконічне. Однак створення універсальної риторики, вважає Р. Барт, ще попереду.

Отже, неориторика в цілому являє собою певне поєднання традиції Аристотеля та традиції Квінтіліана, незалежно від того, чи мова йде про лінгвістичну, чи про аргументативну риторику. Новий історичний етап

розвитку риторики покликаний дослідити техніки переконання, способи аргументації, засоби виразності, що використовуються в різноманітних вербальних та візуальних повідомленнях. На сьогоднішній день триває інтенсивний розвиток риторики як такого напряму наукових досліджень, який поєднує в собі здобутки багатьох дисциплін: лінгвістики, логіки, семіотики тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть країни Давнього Сходу, що широко використовували риторику в різних сферах життя. Які це сфери?
2. Які жанри властиві риториці Давнього Сходу?
3. Чим відрізняються риторичні жанри літератури від поетичних?
4. Що розвивалося активніше в країнах Давнього Сходу — теорія риторики чи риторична практика?
5. Які чинники зумовили становлення в державах Давнього Сходу політичної риторики?
6. Чому релігійна література Давнього Сходу містить виразний риторичний струмінь?
7. Як юридичні норми давньосхідного суспільства позначилися на особливостях юридичної риторики?
8. Що відомо про розвиток у давньосхідному суспільстві шкільного (академічного) красномовства?
9. У чому полягають особливості побутового красномовства в давньосхідних державах?
10. Як риторична практика Давнього Сходу вплинула на становлення риторики в Європі?
11. У чому полягає біблійна концепція слова?
12. Чому «тяжковустість» Мойсея в Старому Завіті має певний символічний зміст?
13. Що таке езотеричний зміст біблійного слова?
14. Чому старозавітне красномовство зосереджено на питаннях існування (екзистенціальних питаннях) людини?
15. Які риторичні жанри були популярні в епоху Старого Завіту?
16. Чому в Новому Завіті проблема слова конденсується навколо особистості Ісуса Христа?
17. Прокоментуйте ставлення Ісуса Христа до Старого Завіту. Як його проповіді пов'язані з традицією синагогальної проповіді (пірке)?
18. Які особливості стилю проповідей Ісуса Христа?
19. Який резонанс мало слово апостолів? Чому своєю проповіддю вони перемогли високорозвинену античну цивілізацію?
20. Чи проглядає в писаннях апостолів індивідуальний стиль?
21. Які прийоми властиві біблійному оратору?

Лекція 3. РОЗВИТОК ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ

3. 1 Розвиток давньоукраїнського красномовства (Київська Русь)

Хоча грецькі та арабські письменники Середньовіччя розглядали Київську Русь як дику окраїну цивілізованого світу, вона напрочуд швидко увійшла в коло європейських країн одразу після прийняття християнства і аж до татарської навали була однією з найрозвиненіших країн тогочасної Європи. За часів Ярослава Мудрого Київ стає міжнародним духовно-культурним центром. Тодішній німецький історик Адам Бременський вважав його суперником Константинополя.

Про дописемний (дохристиянський) період давньоукраїнського красномовства можна робити хіба що гіпотетичні висновки. У найдавніших фольклорних творах зафіксовано промови, з якими князі зверталися до дружинників, до іноземних послів та власного народу. Відомо, що існувало судове красномовство. Щоправда, коли довести правоту було неможливо, з відчаю людина хапалася за розпечене залізо (т.зв. «Божий суд» — вважалося, що той, хто говорить правду, ушкоджений не буде).

Язичництво на праукраїнських теренах не дозріло до створення власної розвиненої міфології, тим паче — до втілення її в літературі та мистецтві, які одразу ж почалися як християнські, що позначилося на духовності українського народу та його культурі. А оскільки майже вся середньовічна християнська література, зокрема візантійська, за жанровими ознаками була не художньою, а риторичною (проповіді, трактати, житія, літописи-хроніки тощо), то й засади давньоукраїнської словесності були саме риторичні. Ораторське мистецтво Київська Русь пізнала з кращих зразків візантійської літератури та літератур південних слов'ян, що формувалися під візантійським впливом. А там, як відомо, існувала струнка й розвинена система ораторських жанрів і розлога теорія риторики.

Про особливості риторичного стилю йдеться вже в «Ізборниках» Святослава (1073, 1076).

Характерно, що аж до XVI ст. українська література не використовувала навіть віршових форм, органічно пристосованих для художньо-поетичних цілей. Біблію, щоправда, перекладали довго — від часів святих Кирила та Мефодія й аж до пори Острозької школи (XVI ст.). Але основні її частини відомі були вже в Київській Русі, й вони послужили головною опорою для становлення давньоукраїнського красномовства. Особливо популярними були Псалми, Притчі та Премудрість Соломонова, а також апракосні (богослужебні) варіанти Євангелій, які протягом століть служили основою для навчання, думок і вчинків тисяч людей. Відомі були також твори Отців Церкви та ряд житій святих, твори на історичні та наукові теми. Наприкінці XII ст. з'явилася навіть популярна хрестоматія «Пчела», що містила настанови та афоризми — переважно зі Святого Письма, патристики, але почасти й з античних творів (на основі грецьких антологій подібного типу).

Вчені, які займалися дослідженням риторики, виділяють у риториці Київської Русі, так само, як у візантійській, два основних піджанри: *дидактичний* (повчальний) та *панегіричний* (урочистий). Проте слід зазначити, що в той час усяка промова (проповідь, повчання, похвала тощо), по суті, називалася словом.

У найвидатнішій пам'ятці давньоукраїнського письменства — літописі **Нестора**, відомому під назвою «Повісті временних літ», — імітовано промови давніх державних діячів, які, очевидно, не стільки написано літописцем, скільки записано на основі фольклорних переказів, що дбайливо фіксували найважливіші міркування і слова з цих промов. Нестор доніс до нас, наприклад, слово Ярослава Мудрого до своїх синів, що було його заповітом: «И будете мирно живуще; аще ли будете ненавидно живуще, в распряхъ... то погыбнете сами, и погубите землю отецъ своихъ и дедъ своихъ, юже налезоша трудомъ своимъ великымъ». Завдяки Нестору можна зробити висновок про важливі особливості тогочасного красномовства.

Слово, що мовилося до народу в загальноважливих ситуаціях, увійшло в ужиток як своєрідний жанр. Одночасно «словом» стали називати й церковну проповідь. Згодом саме «словом» назве свій напівриторичний, напівпоетичний твір невідомий автор славетного шедевр — «Слова про Ігорів похід».

Риторичний за своєю природою й жанр життя святого (агіографія), хоча йому притаманні елементи наївної художності. Але основне завдання життя, яке Ю.Лотман назвав «масовою літературою середньовіччя» — повчати, давати приклад гідного, освяченого життя. Першим із власне українських житій було житіє князів Бориса й Гліба (XI ст.). Один з його варіантів, написаний згадуваним уже літописцем Нестором, будується не в останню чергу на виразних можливостях «слова». Наприклад, христоролюбивий св. Гліб, який просить убивць, посланих братом Святополком, пошкодувати його юність, промовляє: «Не пожьнете мене от жития не созърела, не пожьнете класа, не уже созъревша, но млеко безълюбия носища».

Видатними ораторами Київської Русі були: митрополит **Іларіон (XI ст.)**, **Климент Смолятич (XII ст.)** та **Кирило Туровський (XII ст.)**, які жили в Києві або ж походили з нього.

«Слово про Закон та Благодать» митрополита Іларіона

Будучи першим руським Київським митрополитом, Іларіон жив у часи розвитку культури за князя Ярослава Мудрого. У його «Слові» патетично стверджується, що слов'яни «за благодаттю» отримали світло віри, що новозавітна віра вища за старозавітну, бо «благодать» є вільний вияв любові до Бога, а не страх перед Ним, як у часи Мойсейові. Іларіон знаходить красномовну алегорію: закон подібний до рабині Агарі, що передувала вільній Саррі в народженні сина для Авраама, але поступилася їй як законній дружині й пані своїй.

Стиль Іларіона — глибоко патетичний: «Въра бо благодатнаа по всей земли раснростресея, и до нашего языка русскаго дойде, и законное озеро пресыше, евангельскый же источникъ наводився, и всю землю иокрывъ, н до

нась проліявся. Се бо уже и мы съ всѣми христїанами славимъ святую Троицу, а Іюдея мльчить...».

Особливо ж благоговійно згадує він князя Володимира Великого, до якого звертається з величезною пошаною та живим ліричним почуттям:

«Встани, о честная главо, от гроба твоего, встани, отряси сонъ! Неси бо умерль, но спиши до общаго всѣм встанія. Встани, неси умерль, несть бо ти льпо умерти, веровавшу въ Христа, живота всему миру. Отряси сонъ, взведи очи, да видиши, какая ты чѣсти Господь тамо сподобивъ и на земли не безпамятна оставилъ сыномъ твоимъ. Встани, виждь чадѣ свое Георгия [Ярослава Мудрого, чиє християнське ім'я було Георгій], виждь утробу свою, виждь милаго своего, виждь, егоже Господь изведе от чреслъ твоихъ, виждь красящего столь земля твоей, и возрадуйся, възвеселися».

«Послання до пресвітера Фоми» Климента Смолятича

Літопис іменує наступного митрополита з киян, Климента Смолятича, книжником та філософом, якого ще на нашій землі не було. Послання стало відповіддю на нарікання Фоми, що Климент у своїх творах спирається більше на грецьких філософів Платона й Аристотеля, на поета Гомера, ніж на Отців Церкви. У відповідь Климент, посилаючись на досвід найвидатніших риторів Візантії, обґрунтував необхідність алегорично-символічного тлумачення і Біблії, і природи. Власне, текст до нас дійшов у «тлумаченні» якогось іншого ченця — Афанасія, але й у такому вигляді він свідчить про високий рівень риторичної культури Київської Русі, про вміння уважно читати Святе Письмо.

«Слово» Кирила Туровського

Народжений у сусідньому з Київським Туровському князівстві, Кирило став тут єпископом і зажив великої слави. Його твори, репрезентуючи київську культуру, вміщувалися у збірниках проповідей і настанов грецьких отців рангу св. Івана Золотовустого. Вони були відомі також у болгар та сербів.

Проповіді Кирила є переважно святковими, вони базуються на алегорично-символічному тлумаченні релігійних свят, як це робилося у Візантії. Але Кирило виявив себе глибоко оригінальним ритором, з власним пишним та виразним стилем.

Так, у «Слові на Антипаску» (тобто Фомину неділю) Кирило, дещо наслідуючи Григорія Назіанзіна, символічно використовує весняне оновлення природи, вбачаючи в ньому паралель духовному розкріпаченню людей у християнстві:

«Нынѣ солнце красуяся к висотѣ възходитъ и радуяся землю огръвае, взиде бо намѣ отъ гроба праведное солнце Христосъ и вся верующая ему спасае. Ныня луна, съ вышняго съступивши степени, болшему свѣтилу честь подае: уже бо ветхый законъ, по писанію, с суботами преста и пророки, Христову закону съ неделею честь подае. Ныня зима греховная покаяніемъ преста естъ и ледъ невѣрія богоразуміемъ растая; зима бо у языческаго кумиролуженія апостольскимъ ученіемъ и Христовою вѣрою преста естъ, ледъ же фомина невѣрія показаніемъ Христовъ ребръ растая».

«Повчання» Володимира Мономаха

Князь Володимир Мономах (XI ст.) написав (чи, може, продиктував) «Повчання» для своїх дітей, вклавши в нього власний багатий духовний досвід та непересічну мудрість державної людини. Він виявляє глибоке знання Святого Письма, богослужбової літератури, а також дидактичних творів візантійського походження (наприклад, повчань батька дітям). Володимир наставляє своїх дітей на засадах християнської моралі, підносячись до великої виразності при винятковій простоті власного стилю:

«Всего же паче убогихъ не забывайте, но елико могуще по силѣ кормите, и придавайте сиротѣ, и вдовицю оправдите сами, і не дайте сильнымъ погубити человека. Ни права ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его, аще будетъ повиненъ смерти; а душа не погубляйте никакая же хрестьяны».

«Слово про Ігорів похід»

Це найвидатніша пам'ятка давньоукраїнської літератури, що відображає й київські реалії епохи, й сам лад риторичної культури того періоду. Вона є синтезом сюжетного оповідання про невдалий похід юного князя проти половців з ліричним переживанням його поразки як загальнонаціональної трагедії. «Слово...» одночасно і риторика, і дидактичне повчання всякому властителю, як це мало місце вже в Біблії. Одночасно це заперечення того «епічного буйства», яке характеризує богатирів язичницького типу (наприклад, Василя Буслаєва з давньоруської билини, що не вірить «ні в чох, ні в сон, ні в пташиний грай»). «Слово...» є блискучим зразком дидактичного твору, де використано всі виразні можливості риторики, художнього мовлення, аж до язичницьких образів та імен богів включно — Хорса, Дажбога тощо. Це паралель до того, що робилося в європейських літературах, які не відкидали старовинну культуру (порівняйте, наприклад, настанови Василя Великого щодо вивчення язичницької мудрості). Але основний пафос твору в тому, що автор закликає до поміркованості й миру.

Стиль «Слова...» близький до народної творчості: «На Немизь снопы стелють головами, молотять чепа харалужними, на тоць животь кладуть, вьють душу от тьла... Немизь кровави брезе не бологомь бяхуть посьяни, посьяни костьми руских сыновь».

Як відзначав Н.Гудзій, «тут звертає на себе увагу звичне і в урочистій, риторичній проповіді симетричне розташування членів речення. Симетрично розташовані фрази, що закінчуються римуючими, точніше — асоніюючими дієсловами, також часті у «Слові...»: «Всеславъ князь людемь судяше, княземь грады рядяше, а сам въ ночь влькомь рыскаше...».

Природно, що давньокиївська культура багато що запозичує з візантійської, у тому числі й засади риторики та гомілетики. Як справедливо зазначав М.Грушевський, «Се було якраз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним

впливом західню Слов'янщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східного Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була близька географічно, а культура її — і духовна, і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоб так сказати — був гарячий ясний день, тим часом, як над Німеччиною сходила блідонька зоря».

В основному Київська Русь запозичує у Візантії прийоми духовного красномовства, причому «азіаністського», біблієзованого типу, й навіть, як бачимо, князівські промови та настанови у старих книжках передано тим стилем.

3. 2 Українське красномовство XIII-XVIII ст.

Доля київської риторики після втрати національної державності була непростю. Після татаро-монгольської навали в XIII ст. історичні долі східних слов'ян остаточно розійшлися. Майбутня Росія — північно-східна Русь — опинилася під ігом монголів, поступово переймаючи азійські звичаї й формуючи при безпосередній участі монголів тиранічну монархію. Правобережну Україну, а згодом і Галичину загарбала Польсько-Литовська держава. Спершу, у складі самого лише Литовського князівства, українська словесність була провідником цивілізації в напів'язичницькому краї: наприклад, статут князівства Литовського в XIV ст. написано староукраїнською мовою. У Литві поширювалося православ'я. Але після одруження князя Литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою Литву було окатоличено і православну українську культуру почали витісняти.

Та церковне красномовство київського гатунку довго не втрачало свого високого рівня. Одним із найяскравіших його прикладів є «слова» єпископа Серапіона Володимирського, виголошені в годину татарської навали в Дмитрівському соборі м.Володимира, де владика Серапіон перебував на кафедрі всього один рік (до смерті), переїхавши сюди з Києва. Але за цей рік він створив високі зразки трагічного гомілетичного стилю, які навіки увійшли до скарбниці давньоукраїнської риторики.

Знамення майбутніх нещасть — сонячне й місячне затемнення, що були в Києві у 1230 р., голод та війну — Серапіон пояснює як кару Божу за гріхи, закликаючи до покаяння: «Разрушены божественныя церкви; осквернены быша сосуди священнии; потоптана быша святая; святители мечю во ядь быша; плоти преподобныхъ; мнихъ птицамъ сньдь повержени быша; кровь и отецъ и братия наша, аки вода многа, землю напои; князии нашихъ воеводъ крѣпость ищезе; храбрія наша страха напольняшеса, бѣжаша...».

У цьому тексті неважко вловити інтонації народного, фольклорного плачу, вплив не самих лише візантійських риторичних прийомів, а й живого народного слова.

Монгольська руйнація культури не була тотальною, оскільки монголи прагнули більше налякати підкорені ними народи, ніж їх знищити, до того ж, у ті часи серед монголів було чимало християн-несторіан (єресь, що вийшла з Візантії й поширилася серед кочівників Азії). Більше того, монголи не брали податків з монастирів і церковних земель.

Складнішою була ситуація в складі Речі Посполитої, де взяли курс на поглинання візантійсько-православної традиції західним типом культури. Але водночас українство дістало більше змоги прилучитися до західних досягнень, критично їх оцінити й використати, ніж їхні північно-східні сусіди під монгольським ігом, приречені на фіксацію старих візантійських канонів. Усе це повною мірою поширювалося й на риторику.

Однак ситуація ускладнювалася численними втратами культурних кадрів. Після монголів «вага Києва на якийсь час падає, адміністративний центр помалу посовує на північ, до Москви, а разом з ним сунуть до Москви і наші українські письменники і збогощають московську літературу. Вже у XIV віці оддають Москві знання та сили наші славнозвісні митрополити: св. Петро Волинець (пом. 1326 р.) та св. Олексій Черніговець (1293-1377)», — писав митрополит Іларіон (Огієнко).

Складним було питання щодо церковної унії в Україні (Берестейська, 1596). Частина української Церкви, зберігши східний обряд, пристала до Риму у сфері догматичній (греко-католики). Проте і там, і тут спостерігалось прагнення зберегти давньоруські традиції, розвинути національну культуру. Ситуація була дуже складною, тим паче, що проповіді й церковну літературу тоді творили люди, які шукали істини, не завжди чітко знаючи, де вона. Такою була доля видатного літератора епохи **Мелетія Смотрицького** (1592-1633), автора однієї з перших слов'янських «Граматик», блискучого стиліста. Почавши з палкої оборони Православ'я («Тренос» — плач української Церкви, покинутої своїми дітьми), він на схилку життя став уніатом.

Але подібні пошуки стимулювали розвиток **полемічної літератури** (І.Вишенський, Г.Смотрицький, М.Смотрицький, С.Зизаній, Острозький Клірик, З.Копистенський, Л.Баранович, Й.Галятовський та ін.). На тлі блискучої барокової культури Римської Церкви звичаї та мистецтво візантійської традиції в умовах нестатків та культурного пригнічення виглядали старосвітськими, архаїчними. В Україні домінуючим стає стиль бароко.

Риторика включили в програми навчання в Україні саме в ту пору, коли інтенсивно почала формуватися національна самосвідомість, коли з усією нагальністю постала проблема створення власної української держави. У ту пору Україна, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагнула до широкого самовияву особистості: вивчення риторики стало засобом піднесення духовної активності народу.

Духовне життя України будувалося на полемічності ще й і тому, що до дискусії між православними й католиками додалася інтенсивна течія протестантизму, що палко обороняв власні позиції. Цікаво, наприклад, що антитринітарії (соцініани) відкрили систему власних шкіл (прагнули навіть відкрити Академію), і риторика тут була важливим засобом виховання полемістів проти католицизму. Натомість, скажімо, у василіанських школах, що розвинулися під час поширення церковної унії (засновник — орден св.

Василя), учні вчилися обороняти католицизм в полеміці проти православних та протестантів.

Нарешті, в Україні тих часів (XVI-XVIII ст.) виникають братства, які ставлять за мету оборону православної віри та культури. Православні братства, зокрема, започатковували школи та книжність (особливо відзначаються Київське, Львівське та Луцьке братства); вони були відкриті для дітей з усіх верств населення. У братських школах інтенсивно вивчали риторику, бо була потреба в обороні православ'я, у боротьбі за душі людей. Наприклад, у Київській братській школі (у стінах якої перебували ректорами такі видатні ритори, як І.Борецький, К.Сакович та М.Смотрицький) риторика та піїтика посідали почесне місце серед філологічних дисциплін. Цікаво й те, що І.Борецький спершу був ректором Львівської братської школи, взагалі першої в Україні, і переніс свій досвід на терени київської освіти. Про те, що подібні явища спостерігаються по всій Україні, свідчить високий рівень вивчення риторики в Острозькій Академії (тут працював такий видатний філолог, як Г.Смотрицький), у Луцькій братській школі та ін. ця традиція тривала аж до XVIII ст. (згадаймо про увагу, якою оточено було вивчення риторики та піїтики в Переяславському та Харківському колегіумах).

Певне місце займала риторика і в програмах гільдійських шкіл, що відкривалися купецькими об'єднаннями.

Величезну роль у розвитку української культури у XVII ст. відіграв митрополит Київський **Петро Могила**, який на основі Київської братської школи заснував Академію, яка не поступалася тодішнім західноєвропейським університетам, а також започаткував літературу й мистецтво нового, барокового стилю, оновивши мову церковної пропаганди. В Академії вивчення риторики входило до програм найвищого освітнього рівня поряд з богослов'ям, філософією та поетикою.

Важко переоцінити роль кн. Костянтина Острозького, що у своєму замку в Острозі заснував навчальний заклад, видавництво, центр полемічного письменства (зокрема, тут уперше у східнослов'янських землях видано

церковнослов'янською мовою повний текст Святого Письма, т.зв. Острозьку Біблію).

Східний клірик Павло Алепський, подорожуючи в середині XVII ст. по Україні, захоплювався високим рівнем тутешньої культури, освіти, особливостями національного характеру.

Хоча в цей час намітилося й певне прагнення до секуляризації літератури (звільнення її від церковного впливу), вона в основному залишається **церковною риторикою** (полемічний та філософський трактат, проповідь тощо). Художні твори — віршові та прозаїчні — були ще нечисленними й правили радше за розвагу.

Риторика епохи бароко культивує витончену алегоричність, риторичні й художні ефекти, поєднання пишноти стилю з думкою про «марноту світу цього». Ораторсько-проповідницька проза продовжує традиційно тлумачити Святе Письмо, догматику й моральні норми, проте вона збагачується переживаннями актуальних соціально-політичних проблем. Особливо це помітно в «словах», що називаються також «казання», «сповнення», які писали **Л.Баранович** («Мечъ духовный», «Трубы словесъ проповѣдныхъ»), **Галятовський** («Ключъ разумѣнія»), **С.Яворський** («Венець Христовъ»), **А.Радивіловський** («Огородокъ Маріи Богородицы») та ін.

Східнослов'янська риторика

Риторично-гомілетична література була основою східнослов'янського духовного життя взагалі. Як Острозька Біблія була єдиним джерелом духовного знання для українців, білорусів та росіян аж до початку XIX ст., так і українська книжність духовно живила весь східнослов'янський, а почасти й південнослов'янський, що перебував під турецьким пригніченням, світ. Випускники Києво-Могилянської академії, зокрема, були бажаними гостями в Московії, де ставали фундаторами нового типу проповіді, а також віршової літератури й театру (наприклад, **Симеон Полоцький**).

Досягши визначного місця в російській церковній ієрархії, **Стефан Яворський**, наприклад, створив посібник з риторики — «Риторична рука».

Це було подальшим розвитком традицій Києво-Могилянської академії з її рукописними риторичними посібниками. Автор закликає до стислості стилю: «Між іншими карами гріха, за які ми страждаємо з вини наших предків, є те, що ми маємо слабку пам'ять, бо коли дещо сприймається, то за деякий час воно забувається<...>Премудрі по-різному шукають виходу із цього становища. Я ж, на відміну від інших, вважаю, що найкраще запам'ятовується короткість речі<...>Тому я раджу для кращого запам'ятовування досить просту риторичну хитрість, адже я дію однією рукою, у якій маю всю риторику».

Як зазначав свого часу проф. А. Архангельський, «власні літературні сили Москви спочатку вельми незначні, — точніше сказати, їх зовсім немає: і в галузі літератури до самого кінця XV століття Москва живе чужим добром», переважно за рахунок українців.

Водночас, як відмітив митрополит Іларіон (Огієнко), це тривало аж до початку XIX ст.: «Москва бачила культуру українців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в «далеку Московію», у «московскія страны» перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковичного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури».

Після 1654 р. почався інтенсивний перехід української інтелігенції до Росії. Характерно, що найвидатніші літератори епохи — **Спіфаній Славинецький** (пом. 1675), **Димитрій Ростовський** (Туптало, 1651-1709), **Стефан Яворський** (1658-1722) та **Феофан Прокопович** (1681-1736) були запрошені до Росії, де сприяли церковним реформам патріарха Никона, а згодом — культурному розвою Московії за Петра I.

Найсерйозніші вчені Росії давно відзначали цей величезний культурний вплив України в часи, коли молода російська культура лише спиналася на власні ноги. Українська словесність тут була провідником європеїзації, науки, культури. Справедливим є скептичне ставлення, наприклад, В.Вомперського до тези, буцімто в російській науці історія

риторики починалася з Ломоносова: автор дослідження переконливо показує, чим у цій галузі Росія в цілому й Ломоносов зокрема зобов'язані українським гомілетам. Інша справа, що скоро церковна культура завдяки реформам Петра I була витіснена на околицю життя секуляризованою, світською культурою, й на теренах Російської імперії (отже, в більшій частині України) почався занепад церковної риторичної літератури. Проте українські ритори чимало зробили, аби не згасало вогнище християнського життя в лоні новоутвореної «єдиної» Російської Православної Церкви.

Російська церква мала певні власні досягнення в галузі гомілетики, як, наприклад «вітєє словес» **Єпіфанія Премудрого** (XIV ст.). Але цей пишний, напружений стиль не був оригінальним російським винаходом, а наслідував літературу ісіхазму (мовчальників), яка виникла у Візантії того часу завдяки Григорію Паламі та його однодумцям. Це поширилося в південнослов'янських країнах і дійшло до Півночі. «Ісіхасті»-мовчальники концентрували свої духовні сили, утримуючись від пустопорожнього слова в житті, аби тим енергійніше розпростати його у сфері духу. Та це «вітєє словес» повністю поглинула літературна традиція українського бароко пізнішого часу.

Київська школа риторики (XVII-XVIII ст.)

Риторика в Україні розвивалася на основі античної та західно-католицької (**Сарабевський, Ориховський, Княткевич** та ін.) традицій, що було започатковано митрополитом **Петром Могилою**, який дбав про осучаснення Православ'я. Та найглибшим її джерелом стала грецька патристика. Це була галузь, що розвивалася надзвичайно інтенсивно. У київських архівах (Києво-Могилянська академія) зберігається 127 друкованих та 183 рукописних підручників, створені латиною, як це було прийнято в тогочасній світовій науці. Їх автори (**Й.Конович-Горбацький, Й.Кроновський, С.Озерський, Й.Галятовський, П.Калачинський** та ін.) являли собою характерний тип інтелігента, який отримав тоді навіть специфічну назву «rhetor roxolanum» (ритор український).

Найбільш видатною та характерною постаттю в цій сфері був, безперечно, ректор Києво-Могилянської академії **Йоанікій Галятовський** (пом. 1688 р.). Його риторичний твір «Ключ розуміння» (1659) став першим друкованим посібником з гомілетики, куди увійшли вибрані проповіді автора. У них втілено просвітницьке прагнення популяризувати досягнення сучасної науки. Щоправда, з сучасного погляду його «казаня» мають «всі прикмети схоластичної, далекої від життя проповіді». Однак для свого часу Галятовський був справжнім світочем науки.

У його спадщині помітне місце посідає трактат «Наука короткая альбо способ зложеня казаня», написаний рідною мовою. Він містить правила й принципи складання проповідей (казань). Автор спирався на західні зразки, але використовував також традиції Івана Золотовушого. Так, услід за своїм визначним попередником Галятовський визначає дві частини гомілетики: 1) правила вибору теми зі Святого Письма; 2) правила викладу, причому авторитетний проповідник не забороняє використовувати також світські літературно-наукові джерела, аби образи природи, історії тощо складалися в єдину картину.

У всякому «казані» автор пропонує виявляти три частини: ексордіум (вступ), наррацію (оповідь) та конклюдію (завершення). Всі ці частини не повинні відхилятися від основної теми. Велику увагу приділено й завданню ясності стилю: автор закликає, аби всі люди зрозуміли, про що мовиться в проповіді, до ясності, виразності й простоти. Це становить особливо важливий момент для гомілета.

Трактат Галятовського перевидано у Львові (1663, 1665) у друкарні Михайла Сльозки.

Інколи Галятовський вдається до живого змалювання життєвих подій, особливо ж, коли прагне надати «матеріальності» дивам, необхідному моменту проповіді (збірка «Небо нове» про чудеса Богородиці). Часом він використовує й елементи живої народної мови.

Певний резонанс мав виданий латиною вже згадуваний підручник з риторики Стефана Яворського «Рука риторична».

Видатним українським ритором XVIII ст. був **Феофан Прокопович** (1681-1736), якого, примітивши його обдарованість та вченість, зробив своєю правою рукою у сфері церковній та культурно-просвітницькій Петро I. Митрополит Прокопович був людиною не без протиріч. Навчався він на Заході, спеціально для того прийнявши унію, але там перейнявся лютеранськими поглядами. Повернувшись в Україну і водночас до православ'я, він виступає як визначний літератор і ритор, знавець теорії літератури. У Києво-Могилянській академії читав курси поетики та риторики (залишився рукопис останнього). У Петербурзі Ф.Прокопович став провідником політики Петра I в галузі руйнування церковної самостійності (скасування патріаршества), обстоював стиль класицизму, властивий секуляризованій культурі. Написані ним риторичні трактати й проповіді свідчать про дуже високий рівень риторичної вченості України.

Високо цінується стиль таких панегіричних «слів» Прокоповича, як «Епінікон», «Слово про владу й честь царську» й т.п. Найбільший вплив на російську громадськість мали моральні проповіді Прокоповича, образи та мотиви яких навіть послужили джерелом для сатир письменника А.Кантеміра. Створив Прокопович також «Духовний регламент», у якому, окрім обстоювання нового стану Церкви, з притаманним йому блиском виклав основні правила красномовства. Зокрема він навчає, як мусить триматися проповідник під час проповіді, висміює зайву жестикуляцію, вульгарну відсутність манер, коли проповідник хитається вельми, наче веслом гребе, руками сплескує, у боки упирається — словом, віддається своїм емоціям. Поза, жести, міміка — ніщо не залишається поза увагою досвідченого ритора. Він заперечує надмірну жестикуляцію й зайве пожвавлення оратора. Стримане хвилювання та скупий жест — сильніші й виразніші. Духовний оратор, на думку Ф.Прокоповича, не мусить

звеличувати себе, хизуватися своїми талантами, переводити розмову на інше, коли чує похвалу собі.

Загалом Прокопович, широко послуговуючись античним та сучасним досвідом, дає безліч цінних практичних порад щодо організації тексту, розташування матеріалу, використання книжних та усних джерел тощо. Він детально змальовує техніку промови, не обминаючи увагою артикуляцію та пунктуацію. Звертає увагу і на способи збудження емоцій аудиторії: любов, прагнення, надії, радість, співчуття, жах, розпач, сором. Окремо говориться про місце жарту в промові, тонко диференціюються види іронії. Ф.Прокопович не обмежувався лише церковним красномовством, але й викладав своє бачення техніки судової промови. Він подав зразки писання листів, мовних зворотів, велику увагу приділив казуальному моменту (промови офіційні, панегіричні, весільні, при врученні подарунків, при привітанні гостей, при погребінні тощо).

Відомо, що указ Петра I 1724 р. («Панам сенаторам ... заборонити промову читати з папірця, токмо своїми словами, щоб дурість кожного всім явна була») вийшов слідом за появою «Духовного регламенту» Ф.Прокоповича.

Інші київські риторики XVII-XVIII ст. наслідують в основному ті ж принципи. Їх прийнято поділяти на **загальні**, що викладають основні принципи красномовства, **конкретні**, що стосуються «професійного» моменту, та **прикладні**, які навчають практичним прийомам елоквенції.

Не варто, однак, завищувати якість цих підручників. Аж до кінця XVIII ст. вивчення риторики велося латинською мовою, сухо й схоластично; адресатом був звичайно слухач духовного навчального закладу, якого орієнтували на розрізнення видів проповідей та правильне розташування їх частин. Такими були, наприклад, посібники архієпископа **Анастасія Братковського** «Руководство к церковному красноречию» (підручник 1820-х років, перекладений з латини), згадувана вже книга І.Рижського. XIX ст. лише підбило в цій галузі підсумки, прагнучи до упорядкування матеріалу.

Певне узагальнення східнослов'янська риторика XVIII ст. знаходить у працях **Михайла Ломоносова**, учня Ф.Прокоповича, який вчився в Києво-Могилянській академії. Він визначав красномовство як мистецтво «о всякой данной материи красно говорить и тем преклоняеть других к своему об оной мнению»; і вважав, що для опанування цією наукою потрібно врахувати п'ять моментів: природний талант, ерудицію, наслідування майстрів, вправи у творах, знання інших наук.

Цікаво також навести цитату з відомого енциклопедичного словника Ф.Брокгауза та І.Ефрона, у якій підсумовано специфіку красномовства в старій Росії: «З погляду на те, що сфера красномовства в Росії обмежувалася майже виключно церковною проповіддю, риторика збігається у нас майже завжди з гомілетикою». Зрозуміло, що все сказане стосується й України — від Переяславської ради й аж до початку XIX ст.

3. 3 Риторика за часів панування Російської та Австро-Угорської імперій

Пригніченість українського національного життя в складі Російської та Австро-Угорської монархій не сприяла розвою українського красномовства, а мовами освіти, церкви, юриспруденції були російська, німецька, польська або церковнослов'янська.

У Східній Україні майже цілковито запанувала російська мова. Коли юний І.Нечуй-Левицький в часи свого навчання вживав українське слово, він мусив день ходити з дошкою на ший, на якій було написано: «употребляет мужицкие слова». Та водночас такі видатні вчені, як М.Максимович та М.Погодін, довели, що українська мова не є якимось «діалектом», що це самостійна, добре розвинена мова. Однак все впиралося в державну політику. Після сумнозвісного циркуляра Валуєва 1863 р., у якому стверджувалося, що «никакого малоросійского языка не было, нѣтъ и быть не может», і тому подібних документів розвиток українського ораторства загальмувався.

Не кращим було становище і в Західній Україні.

Ось красномовний випадок: «Важка справа була з мовою. Майже вся інтелігенція в Галичині вживала вдома польську мову. Священики навіть проповіді до народу на селі говорили польською мовою. Діти змалечку вчилися з польської книжки й рідну мову пізнавали хіба тільки від селян. Коли ж прийшло національне усвідомлення, всі патріоти вирішили вживати рідну мову — і в розмовах, і в публічних виступах. Це не приходило легко. Один із товаришів Шашкевича, молодий богослов, зобов'язався перед товаришами, що виголосить українською мовою проповідь в Успенській церкві у Львові, бо й там, в історичнім братському храмі, священики проповідували по-польськи. Але не зміг додержати слова. Вийшов на проповідницю, відчитав церковний текст, а як глянув на зібрану інтелігенцію, не стало йому відваги й, до краю збентежений, загикуючися, почав перекладати казання польською мовою!»(Огієнко).

Проте життя висувало й непересічні особистості, які продемонстрували зростання української національної самосвідомості і, певною мірою, пробудження українського риторичного слова. Цікавою постаттю є, наприклад, **Г.Яхимович**, видатний церковний та політичний оратор першої половини XIX ст., професор богослов'я, львівський митрополит, посол до Віденського парламенту, один із засновників Головної Руської Ради у Львові (1848). У маніфесті цієї організації було яскраво змальовано прагнення українства до політичного самовизначення; він закінчувався гаслом «Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом» Г.Яхимович залишився в історії української риторики як автор численних проповідей.

Пожвавлення суспільного життя в Росії та Україні після відміни кріпацтва спричинилося до піднесення ролі риторики, зокрема, у сфері судового красномовства. Судова реформа 1864 р. в Росії сприяла гласності суду, запровадженню інституту присяжних і, звичайно, певному розвитку судової риторики (переважно російськомовної).

Західна Україна, що перебувала тоді на правах культурно-національної автономії, запровадженої Віднем, сміливіше підносила українське слово — тут воно не було заборонено, як в Російській імперії. Освічені західні

українці вільно володіли німецькою й іншими мовами Європи. Достатньо пригадати блискучі виступи І.Франка в австрійському суді.

Серед українських знавців риторики XIX ст. виділяється **К.Зеленецький**, який викладав у Рішельєвському ліцеї в Одесі й написав кілька посібників, які перевидавалися і в XX ст. Академічне красномовство в Україні, хоча й не рідною мовою, в XIX ст. набувало сили: визначними професорами-лекторами були **М.Максимович**, перший ректор Київського університету, та **В.Антонович**, професор цього ж університету, голова Історичного товариства Нестора-Літописця. Відомим вченим-лектором та публіцистом був М.Драгоманов, громадський діяч, один із батьків української національної ідеї. Він читав лекції в гімназії, у Київському та Софійському університетах. Був одним із засновників учительських курсів для українських народних шкіл, ініціатором створення україномовних підручників.

На рубежі XIX-XX ст. в Україні з'являється ряд яскравих та популярних політичних пропагандистів. Серед них виділяється **М.Міхновський**, адвокат та політик, що виступив як один з організаторів Української народної партії.

Знаний був і голова Товариства українських поступовців, активний учасник українського політичного життя **Є.Чикаленко**.

Помітний вплив на політичну філософію українського націоналізму справив **Д.Донцов**. Він часто змінював свої політичні погляди, але незмінно виступав як ідеолог самостійності України, послідовно дотримуючись антиросійської позиції.

Популярним був публіцист, політик та літературознавець **С. Єфремов**, заступник голови Центральної Ради, який широко обґрунтовував українську національну ідею.

Особливим авторитетом користувався **М.Грушевський**, провідний діяч держави та національної освіти, учений та публіцист.

Українське судове красномовство XIX-XX ст. знає також імена **М.Карабчевського**, талант якого розгорнувся на теренах Петербурзької юстиції, та **М.Холеви**, що так само віддав свої здібності юридичного оратора Петербургу. Вже в радянські часи набули ваги імена **М.Криленка**, державного обвинувача за сталінських часів, та **Р.Руденка**, головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі.

Загалом треба сказати, що 20-30-ті роки XX ст. — це трагічна епоха. Друга світова війна і післявоєнні репресії щодо українців не залишили ніяких надій на розвиток вільного українського слова.

Новітня епоха історії України позначається спалахом риторичної енергії суспільства. В умовах реальної багатопартійності забувало політичне красномовство; частиною нашого життя стали дебати у Верховній Раді. Вивільнення духовного пошуку призвело до оновлення древньої церковної гомілетики: полеміка між представниками різних релігійних конфесій набуває широкого резонансу. Нечувано зростає популярність юридичної освіти, відкриваються нові юридичні навчальні заклади, у програмах яких риторика займає помітне місце. І звичайно, не бракує дотепного і гострого слова в нашому побуті: люди після десятиліть мовчання почали при звичаюватися до вільного виразу своїх думок та почуттів. Рупором цієї активності виступають численні газети та журнали; зросла кількість радіо- та телепрограм.

Запитання для самоконтролю

1. Чи є якісь відомості про існування красномовства у східних слов'ян в язичницький період?
2. Охарактеризуйте роль християнства у формуванні культури європейського типу в Україні-Русі. Якою тут була роль Візантії?
3. Які два типи риторичних творів у літературі Київської Русі виділяють дослідники?
4. Що ви можете сказати про жанр «слова» та його функцію в літературі київського часу?
5. У чому полягає риторична природа жанру «житія»?
6. Охарактеризуйте найвизначніші пам'ятки дидактичної літератури Київської Русі та їх роль у становленні красномовства.
7. Назвіть імена найвидатніших риторів київського періоду та їхні основні твори.
8. Як поєднуються риторичні та поетичні моменти в «Слові про Ігорів похід»?
9. Як позначилося монгольське завоювання на культурному житті України-Русі? Наведіть приклади функціонування красномовства в цей період.
10. Якою була доля української культури в Польсько-Литовській державі і як це

позначилося на розвої української риторики?

11. Які чинники визначили розвій полемічної літератури в Україні XVI-XVII ст.?
12. Які видатні просвітники залишили свій слід в історії українського слова цього періоду?
13. Пригадайте найяскравіших риторів епохи та їхні найголовніші твори.
14. Що означає латинський вираз «rhetor goxolanum» і про який статус українського красномовства в європейському масштабі він свідчить?
15. Як склалася доля церковної риторики в XVI-XVIII ст.? Що можна сказати про культуру українського казання цього періоду?
16. Опишіть явища впливу української культури XVI-XVIII ст., зокрема риторичної, на російську культуру тих часів. Якими були власні риторичні досягнення Росії до цього впливу?
17. Що зробили для української риторики Й.Галатовський, Ф.Прокопович? Назвіть основні положення їхніх риторичних теорій та твори, в яких ці положення було викладено.
18. Якою була доля української мови в самодержавній Росії та Австро-Угорській імперії?
19. Проілюструйте розвиток української риторики XIX ст. у сферах академічній, судовій, політичній. Які найбільш визначні особистості проявили себе в публіцистично-риторичній сфері?
20. Охарактеризуйте проблеми української мови в часи тоталітаризму.
21. У чому полягає причина спалаху інтересу до риторики в сьогоденному українському суспільстві?

Лекція 4. ВИДИ КРАСНОМОВСТВА

4. 1 Ретроспектива основних видів, родів і жанрів красномовства

Основоположник античної риторичної науки Аристотель виділяв три основні роди (типи) промов: **судові, дорадчі та похвальні (епідейктичні)**. Це означало, що на той час риторична практика вже нагромадила достатній досвід для диференціації і класифікації промов та систематизації засобів досягнення заданого ефекту від них. Учення про три роди промов у риторичній Цицерона дещо відрізняється від Аристотелевого вчення, який вчення про три роди промов розвинув у три види риторики.

У Цицерона вчення про три роди промов — це ті самі судові, дорадчі та похвальні промови, визначені раніше Аристотелем, і водночас це ще й три роди промов, виділені не за сферою і метою (осудження, користь, хвала), а за якістю промов, мовним матеріалом, тобто за тією основою, на якій пізніше сформувалося вчення про три експресивні стилі: високий, низький і середній (помірний). Цицерон починає розмову про це так: «Промова буває трьох родів», і виділяє ораторів, які мали «величну поважність думок і пишність

слів», «здатні й готові хвилювати й полонити душі», досягали цього промовою «гладкою, стрункою й завершеною». Інші оратори досягали мети «промовою різкою, суворою, грубою, незавершеною й незаокругленою». А між ними — «середній і начебто помірний рід промов», суміжний з обома, «тече єдиним потоком, нічим не виявляючись, крім легкості й рівномірності: хіба що щось вплете, як у вінок декілька бутонів...».

Кожний рід промов має свою досить загальну, але окремішню мету. Такою метою для дорадчих промов є користь чи шкода, для судових — звинувачення чи виправдання, для похвальних — похвала або осуд, поганьблення.

Дорадчі промови можна вважати найпоширенішою, щоденною велемовністю. У таких промовах люди дають іншим поради, пропозиції, оцінки, схиляють до своїх думок, спонукають до певних дій, вчинків або, навпаки, застерігають від небажаних думок, шкідливих дій, негідних вчинків. Це виступи перед колективом, громадою, товариськими зібраннями, друзями, сусідами тощо.

Основне, чим мають керуватися в дорадчих промовах оратори, — це орієнтація слухачів на досягнення користі, добра, блага. Аристотель вважав, що метою дорадчої промови є користь, добро, благо. Благом є те, що відповідає вказівкам розуму, до чого прагнемо. Для людини благом є те, на що вказує її розум в кожному окремому випадку. Наявність блага робить людину спокійною і самозадоволеною, «воно є щось самодостатнє».

Благом є відчуття щастя. Людина відчуває щастя, коли володіє благами. А блага — це і доброчинності душі: щедрість, справедливість, мужність, поміркованість, великодушність, так би мовити, духовні блага і доброчинності тіла: здоров'я, краса, сила, і такі якості, як пам'ять, розум, кмітливість. Ці блага породжують інші блага: славу, пошану, удачу. Саме життя є благом. Оратор має своїм красномовством сприяти йому, відвертаючи людей від поганого.

Судові промови — це звинувачувальні чи виправдовувальні промови позивачів, самозахисні виступи відповідачів, прокурорські звинувачення, адвокатські захисні промови, виступи суддів, свідків, громадських представників, присяжних тощо.

Судові промови характеризуються чітким формулюванням мети, переконливою аргументацією, знанням справи і ситуації, умінням знаходити аналогічні приклади, шукати найменші зачіпки, збільшувати або применшувати якийсь факт, передбачати розвиток подій, красномовством зворушливо впливати на судову владу. Джерела свідчать, що риторика почалася саме з судового красномовства у V ст. до н. е. в Давній Греції та Римі (зокрема в демократичній державі Афіни), нагромадила великий досвід, витворилась у науку на захист закону, справедливості, демократії і гуманізму.

Судове красномовство сформувало такі традиційні види промов, кожна з яких має свою етичну рамку і специфічні мовні формули: звинувачувальна (прокурорська промова); захисна (адвокатська промова); самозахисна промова; промова громадського звинувачувача; промова громадського захисника; судова промова.

Похвальні промови. Епідейктичне, або похвальне, урочисте красномовство поряд із судовим досягло великого розквіту ще в античній риторичі. В епідейктичних промовах хвалять, прославляють, возвеличують особу, факт, подію або, навпаки, гудять, осуджують, ганьблять. Огудливе красномовство мало значно вужчу сферу застосування. Найбільшу славу пожинали саме майстри епідейктичного красномовства (Перикл, Горгій, Ісократ, Демосфен, Цицерон).

Із занепадом демократичного ладу в Греції занепадає й політичне та судове красномовство, але епідейктичне продовжувало розвиватися ще інтенсивніше. Це був час другої софістики. У похвальних промовах прославляли минуле героїв, керівників захисників.

А що ж достойне похвали? Ще Аристотель ґрунтовно описав похвальне красномовство і те, що може бути предметом похвали. Насамперед — це прекрасне. А що таке прекрасне? Це доброчинність, благо. Доброчинність дає можливість набувати благо. Вона містить справедливість, великодушність, розсудливість, мудрість, мужність, щедрість. Мужність важливіша у період війни, а справедливість — у мирний час. Справедливість — це коли кожний володіє тим, що йому належить за законом. Щедрість виявляється в тому, що люди не шкодують для доброї справи грошей. Розсудливість — це інтелектуальна доброчинність і т. ін.

За Аристотелем, прекрасним є усе справедливе, а справедливим — усе досконале. Почесне і прекрасне — близькі поняття, їх треба поєднувати і вихваляти. Аристотель вважав, що похвала припускає перебільшення, діянням треба надавати величі і краси.

На думку Цицерона, джерелом епідейктичних промов є оцінювання осіб, речей, предметів, подій. Уславляти треба достойне в людині: родовитість, красу, силу, вроду, розум, багатство, талант, щедрість, чесність. Особливо люблять люди слухати про доброчесності, які є благотворними для всіх, а не тільки для тих, кого прославляють. Цицерон описав типи похвал для кожної доброчинності. Терпіння в нещасті, стійкість, гідність — це також предмет для похвал.

Похвальна промова має не тільки переконати, а й захопити. Тому предмет похвал треба звеличити й ошляхетнити. Високе виявляється в інтелекті, благородності почуттів і вчинків. Для того щоб усе це зазвучало, оратор повинен досконало володіти художніми засобами — тропами. Традиційно прийнято звеличувати Бога, божества, героїв, воїнів, захисників вітчизни, правителів і керівників.

Похвальне красномовство було поширене в культурі давньоукраїнського періоду — у Київській Русі. Свідченням цього є приклади з найцінніших пам'яток: «Слово про Ігорів похід» та «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Скарби українського народного мовлення — золотослів — містять високохудожні взірці похвального мовлення. Частково цьому сприяли і сприяють такі риси української ментальності, як кордоцентризм (перевага емоцій над раціо), вроджена ліричність і поетизм сприймання, душевна м'якість.

Найвищого розвитку українська риторика досягла у Києво-Могилянській академії, зокрема і похвальне красномовство. Тут читались оригінальні авторські курси риторик. Кожний викладач риторики був оратором, автором свого курсу риторики. Відомо, що з 1635 по 1817 рік фонди академії налічували 183 підручники. Спудеї академії жили активним громадським життям, були патріотами. Це виявлялося в тому, що похвальні промови спудеїв були патріотичними, присвячувалися славетним гетьманам, козацьким ватажкам, політикам, ученим. Такі промови називалися панегіриками, ораціями, виголошувалися на урочистих зібраннях.

Найбільшим майстром епідейктичних промов був Феофан Прокопович. На його думку, красномовство почесне і корисне, приємне і принаadne, воно захоплює людські душі, дає насолоду, тамує душевну спрагу. Ця сила «легко проникає в душу і відводить її звідки захоче, захоплює і жене куди хоче, робить якою хоче, викручує, обертає, зміцнює, запалює гнівом, хвилює обуренням, дотикає любов'ю, спонукає до сліз, розвеселяє, наповнює зворушенням чи страхом. Але ті самі емоції, якщо захоче, виконує й викорінює без зусиль. ...Красномовство вважається і зображається як цариця всіх наук, так дуже часто воно мало славу, рівну царям...».

У розділі «Про корисність красномовства» Феофан Прокопович значно розширює сфери застосування красномовства у порівнянні з тим, як їх визначали античні ритори.

Він вважав хибним уявлення його сучасників про те, що красномовство потрібне, щоб люб'язно вітати гостей, складати сердечні побажання друзям на бенкеті, хоча й не виключав це з практики ораторського мистецтва. Є значно важливіші теми. Адже скільки є визначних громадян і керівників, які

добре й розумно керують державою, хоробро ведуть війну, — і їм треба виголошувати похвалу, щоб не впала в забуття сміливість, щоб спонукати інших до благородних вчинків. Треба озброювати красномовством вождів і воїнів, щоб вони могли запалити інших на діяння, бо вік заповнений війнами.

Красномовством можна приборкати бунт і повстання.

Красномовні мужі необхідні в посольствах майже всіх народів, щоб дипломати у союзників здобували допомогу батьківщині, а у ворогів зберегли б авторитет держави і гідно повели доручені їм справи.

«Наша батьківщина навіть мовчки благає допомоги красномовства», — написав Прокопович, тому що багато її преславних подвигів поминається глибокою мовчанкою, забуття затьмарює славу.

Церква також правомірно домагається допомоги красномовних мужів: народу треба показувати чесноти святих людей, особливо тих, кого породила наша вітчизна».

Восьма книга «Риторики» Феофана Прокоповича присвячена епідейктичним промовам та засобам, якими можна прикрашати промови. Прокопович вважав, що коли хвалити якусь чесноту, то вона збільшується і зростає не лише в душі того, кого хвалять, а й у інших, і закликав їх до наслідування. Стиль похвальних промов — квітуцій, дотепний, прикрашений незвичайними оповідками, порівняннями тощо. Похвальні промови дуже важливі і корисні, вони розвивають вміння бачити в людях гарне, створюють атмосферу довіри і доброзичливості.

Виділяють кілька типів похвальних промов залежно від того, кому, чому і з якої нагоди призначається промова.

У похвальних промовах особам треба враховувати (за Прокоповичем) п'ять основних джерел винайдення думки: 1) природа людини (тіло, душа, чесноти, пам'ять, знання тощо); 2) доля особи — рід, слава предків, друзі, почесні; 3) навчання — рівень знань: де, коли, в кого вчилася людина, кого перевершила у знаннях; 4) вчинки і діяння (розумні, мудрі, сміливі); 5) обставини, як вони сприяли величчю людини.

У похвалах речам оратор приписує красу і пояснює користь від них. Такі промови, як правило, мали тренувальний характер. Це могли бути похвали містам, краям, річкам, установам.

Промови з певної нагоди. Промови на пам'ятні дати: родини, хрестини, присвяти, привітання з успіхами і відзнаками, вступні і випускні промови, ювілейні. Всі вони мають вітальний і величальний характер, але кожний з видів таких промов відзначається своєрідністю мовного етикету, аргументації і композиції.

Наприклад, на думку Феофана Прокоповича, **вітальна** промова до дня народження може містити такі компоненти:

- щастя батьків з такої події;
- сім'я і держава чекають добра і щастя від народженого;
- у гарних батьків народжуються гарні продовжувачі роду;
- високоморальні, мудрі, благородні, справедливі, доброчинні батьки;
- діти відтворять і побільшать чесноти батьків;
- успадкують красу і фізичну та моральну силу;
- пора року, місце, час, супутні події додають позитивних аргументів народженому;
- висловлення своїх побажань і думок з цього приводу;
- на завершення підвестися думкою до Бога, щоб він нагородив народженого своєю ласкою й оберегами.

Говорити треба енергійно, стрімко (не відхилятися від основної ідеї), приємно, з радістю, з внутрішнім піднесенням, пафосом. Наприклад: «Щасливим і для всіх радісним повинен бути день, який дав світові на благо держави славного, статечного, розумного мужа... Отже, радію, неначе б це був мій власний день народження, і бажаю, щоб він повторювався протягом якнайдовшого часу і щоб наступав завжди щасливий...».

Промова до дня народження (іменин) може мати прославлення святих покровителів народженого (іменинника), його ідейних та моральних ідеалів і наставників.

Мова таких промов насичена урочистою образною лексикою, фразеологією, вдалими афоризмами, яскравими тропами (епітетами, метафорами, порівняннями), стилістичними фігурами.

Промову при складанні подяки називають **євхаристичною**. Цей термін походить з гомілетики (церковного красномовства), де промову-подяку Всевишньому називають євхаристією.

Подячні промови виголошуються при одержанні дипломів, нагород, відзнак, подарунків, звань, посад, допомоги тощо.

У такій промові, за Феофаном Прокоповичем, бажано:

- сказати про свою вдячність;
- скромно зазначити, що не бачиш великих заслуг за собою, вартих такої високої відзнаки;
- висловити сумнів, чи зумієш висловити свою вдячність;
- ти сам хотів вислужитися перед добродієм, але тебе випередила його ласка;
- ласка виявляється у наданні почесностей, посад, звань; любов — у доброчинності і промовах; щедрість — у матеріальній допомозі;
- кому і за що, за яких обставин і умов відбулася ця доброчинність і яка за неї дяка;
- на завершення годиться виразити почуття вдячності словами (тобто подякувати) або пообіцяти зберігати почуття вдячності (тобто бути вдячним) і пообіцяти віддячити, тобто заявити про свій обов'язок відплатити добром за добро, честю за честь;
- просити добродія, щоб і надалі не обходив своєю ласкою, і пообіцяти свою відданість у майбутньому, щоб добродій не пошкодував за своєю ласку.

Вітальна гостьова промова. Така промова має виявити нашу радість і душевну прихильність до гостей. Феофан Прокопович радить так будувати ці промови:

- прибув той, кого чекали з великим бажанням;

— чутка не обманула, а принесла правду, втішила приємною звісткою;
 — велике емоційне хвилювання перешкоджає нам гарно висловити свою радість, достойно привітати гостей;

— ми самі себе поздоровляємо з такою радістю, тому що душею завжди супроводжуємо цих людей, а душа більшає там, де любить, а тому ми ніби повернулися самі до себе.

Джерелами винайдення похвали є:

- наше прагнення й очікування радості;
- заслуги гостя, його чесноти, достоїнства;
- любов до гостя, замилювання, захоплення;
- ми віддаємо гостеві наші думки, серця, шану;
- найкращі побажання гостеві.

Все слід оздобити епітетами, порівняннями, метафорами, стилістичними фігурами.

Прощальна промова. Залежить від ситуації: з якої причини прощання і як надовго. Рекомендується:

- висловити біль з приводу неминучої розлуки;
- сумнів, чи треба розлучатися, припущення, що можна відкласти розлуку;
- чи принесе від'їзд користь;
- розлука — це втрата половини себе;
- розлука — це втрата почуттів, коштів, узагалі всього милого і доброго;
- прохання не забувати;
- завіряння, що не забудеш і сам; розлучаємося тілом, а душею залишаємося разом;
- висловити надію, що буде повернення всьому, що знову буде зустріч.

Усі риторичні рекомендації — це словесні аргументи на користь спілкування, які сприяють гармонійним стосункам між мовцями і слухачами.

Похоронна промова. Цей вид промови випадає з низки названих вище похвальних промов, вона однобічна (адресат ніколи не зреагує і не відгукнеться). Ця промова позбавлена як лестощів, так і страху відповіді. Все вже в минулому, хай хоч і найкраще. Недоліків уже немає, бо їх не можна ні змінити, ні виправити. Не вони суть життя. А чесноти, достоїнства, гідність зможуть наслідувати інші. Тому «про померлих або добре, або нічого».

Феофан Прокопович радить у такій промові ширшим робити вступ: невимовний жаль, неказаний біль, якого зазнали всі: держава, церква, громада, друзі, родина. Загинули оплот вітчизни, трибуна публічних зборів, опора правди, притулок нещасних, приклад чеснот, стовп церкви, нещадність щодо ворогів...

Стиль вступу має виказувати величезний біль втрати: переривання, умовчання, паузи. В основній частині розкриваються заслуги померлого, який заслужив, щоб його пам'ятали. Назвати конкретні чесноти і добрі діяння в один або в різні періоди життя. Треба прославити подвиги і героїчну смерть, якщо вона славна: у війні, в стихії, при захисті інших тощо.

На завершення треба знову висловити свій жаль, поспівчувати близьким і втішити рідних. Небіжчик жив гідно, залишив їм честь і добру славу. «Бог покликав його для нагород».

Епітафії. Так називають надмогильні надписи. Феофан Прокопович вважав їх «десертом красномовства», оскільки вони є мистецьки виконаними творами на пам'ятниках, обелісках, могильних плитах, статуях, склепах, арках.

Греки називали надмогильні написи елогіями, похвалами особам померлих і вважали, що ці похвали є невід'ємним обов'язком нащадків. Елогії — це лаконічні сумовито-ліричні панегірики, влучні, виразні, переконливі сентенції, що можуть стати афоризмами: «Світ ловив мене, та не впіймав» (Г.Сковорода).

4. 2 Публічне ораторство. Класифікація

4. 2. 1 Академічне красномовство

Найважливішим і найскладнішим у риторичній практиці є публічне ораторство. Власне, антична риторика й виникла як наука про публічну (на площах, зборах, у судах) живу промову. У пізніші часи поступово почалося розгалуження і відбрунькування інших видів і жанрів промов, розвинулося галузеве (академічне, військове, педагогічне та ін.) красномовство, збагатилося мовними засобами і специфічними технічними прийомами. Проте й досі головним випробуванням для ораторів залишається жива публічна промова перед великою аудиторією, бо вона багатоаспектна, відповідальна і трудомістка.

Публічне красномовство комбінує і синтезує в собі багато ознак. Це видно з таких його характеристик:

- а) за змістом воно є суспільно важливим і проблемним;
- б) за формою реалізації публічне мовлення є писемно-усним;
- в) за відношенням до форми мовлення є книжно-розмовним;
- г) за функціональним типом мовлення публічна промова може бути синтезом елементів усіх функціональних мовних типів — розповіді, опису, міркування, монологу;
- д) за характером реалізації публічне мовлення є підготовлено-імпровізаційним.

Змістом публічних промов обирають, як правило, дуже важливі і часто проблемні для їх вирішення питання суспільно-політичного, громадського чи виробничого життя. Це можуть бути проблеми, що потребують публічного ствердження чи заперечення, аргументації чи спростування, розв'язання конфлікту та обрання правильного вибору.

Писемно-усна форма реалізації публічної промови означає, що вся підготовча робота (задум, концепція, породження тексту: тези, положення, докази, факти, мовне вираження) фіксується на папері, тобто має писемну форму і належить тільки оратору. Цей писемний етап необхідний для того, щоб промовець сам умів викласти хід своїх думок послідовно, логічно, несуперечливо, нічого не забути з основних думок («не загубити думку»),

докладніше розібратися у власних судженнях і відчуті їх вагу. На цьому етапі промовець може виявити, що те, яке здавалося йому важливим «в умі», виявляється не таким суттєвим, якщо його вже написано на папері. Проте можуть з'явитися якісь нові нюанси думок. Д. Карнегі радить постійно занотовувати свої думки й обдумувати їх, розмірковувати. У цей час ніби «ваша свідомість перетворюється у дійсно творчу силу... Записуючи, я відшліфовую як саму думку, так і її словесну форму... значно легше аналізувати факти після їхнього попереднього запису: добре сформульована проблема — наполовину розв'язана проблема».

Часто людині здається, що вона скаже без написаного тексту швидше, більше, точніше, тому що писання справді трудомістке.

Однак вона не може бути впевнена в тому, як вона це скаже, а неоформлена в мову думка або погано оформлена не зможе переконати слухачів, досягти мети.

На етапі виголошення промови підготовлений текст має відчужитися від паперу і стати ніби усномовним породженням. Тут настає зручний момент для мовної імпровізації, але вона буде легкою й природною, якщо промовець знатиме, що вона заземлена на уже відшліфований і готовий у голові писаний текст. І якщо через брак доброго настрою чи з іншої причини у процесі виголошення промови не виходить гарна імпровізація, то ніколи не станеться провалу, бо можна легко «опуститись» на надійну платформу — готовий і завчений писаний текст. Цю звичку добре виробити тим, кому промовляти доводиться дуже часто незалежно від бажання, а залежно від потреби (лекторам, викладачам).

Отже, у публічній промові роль писемної і усної форми мови майже врівноважується. Нині писемну підготовку можна полегшити за допомогою комп'ютера.

Писемно-усна форма реалізації публічного мовлення надає промові книжно-розмовного характеру, що виявляється найбільше на підготовчому писемному етапі: у граматичній правильності, дотриманні норм літературної

мови, у логічній послідовності, точності і стислості матеріалу, у доцільності добору художніх засобів. Книжний характер публічної промови залежить від галузевої сфери функціонального стилю: офіційно-ділова, виробнича, політична промова; навчальне, судове красномовство тощо.

Розмовний характер промови виявляється передусім у її усному проголошенні і використанні тих мовних виражальних засобів, зокрема емоційно-вольових, які впливають на слухачів і здатні активізувати їх сприймання та пізнавальну і творчу діяльність. Головна вимога до виголошення публічної промови — це природність, а не штучність спілкування. Природність виявляється у безпосередності мовного контакту, звертанні до слухачів та їхній адекватній реакції, невимушеності розмови, спонтанності виникнення і виголошення думки, відповідній інтонації, доцільності використання невербальних засобів спілкування (міміки, жестів, поз, рухів), у пристойному вигляді особи промовця.

Для слухачів сприймання виголошуваної промови є важчим, ніж писаного тексту, бо відсутній зоровий образ мови (текст) і повертатися до сказаного неможливо, його вже немає. Така природа живого мовлення. Тому в процесі виголошення публічної промови можуть залучатися засоби усного розмовного мовлення, не передбачені писемним текстом: звертання і запитання, вставні слова, повтори — зв'язки і підхоплювання тексту, паралельні синоніми або синонімічні заміни, пояснення окремих термінів чи інших слів, легке тлумачення, що не спотворює істинного значення.

Підготовчо-імпровізаційний характер публічних промов виявляється у тісному зв'язку двох основних етапів: підготовчого і виконавського. На виконавському етапі імпровізація неминуча, тому що прочитаний без неї текст не стане промовою, а буде читанням, яке створюватиме ефект штучності. Проте імпровізація буде вдалою тільки за наявності попередньої доброї мовної підготовки. На думку Д. Карнегі, «добре підготовлена промова — це 9/10 вимовленої промови».

Про значення підготовчого етапу для імпровізації під час промови В. Гюго писав так: «Імпровізація — не що інше, як раптове і довільне відкриття резервуара, який називається мозком, але треба, щоб цей резервуар був повний, від повноти думки залежить багатство мовлення. По суті, те, що Ви імпровізуєте, здається новим для слухачів, але є старим для Вас; говорить добре той, хто поширює роздуми цілого дня, тижня, місяця, а іноді і цілого свого життя у мовленні, яке триває годину».

Академічне мовлення має кілька різновидів за галузевими і жанровими критеріями.

Лекційно-пропагандистське красномовство має у своєму складі три види виступів (лекцій):

- а) власне наукові, теоретичні: лекції, наукові доповіді і повідомлення;
- б) науково-методичні: навчальні лекції;
- в) науково-популярні: лекція-огляд, лекція-екскурсія, кіно- чи телелекція.

Наукові доповіді і повідомлення, наукові лекції містять теоретичні положення з теми якоїсь актуальної проблеми чи питання, докази і факти, ілюстративний матеріал. Виклад повинен бути об'єктивним, незалежним від суб'єктивних уподобань доповідача, добре аргументованим. Тут діють не емоції, а сила доказу, логічність міркувань і закономірність результатів. Стан промовця також має бути стриманим. Такі лекції, як правило, є монологічними.

Науково-популярні лекції до логічно викладеного об'єктивного змісту потребують ще емоційно-експресивних доповнень для того, щоб задіяти всі психічні можливості сприйняття у реципієнтів. Тому науково-популярні лекції мають багато підвидів. Залежно від того, які елементи мовного спілкування вводяться в лекцію, зокрема діалоги чи полілоги, виділяють: лекцію-показ, лекцію-огляд, лекцію-бесіду, лекцію-інструктаж, лекцію-інформацію, лекцію-підсумок тощо.

Кожний із різновидів лекцій має свої композиційні особливості і прийоми активізації перцептивно-пізнавальних можливостей реципієнтів, і кожний педагог, як щоденний оратор, має знати про них і володіти ними. Лекція-показ — це розповідь з демонстрацією того, що і як треба робити. Лекція-інформація — це послідовний виклад теоретичних положень з великим фактажем. Треба знайти спосіб так подати його, щоб не змішалось все до купи. Лекція-бесіда — це вміла комбінація монологу і діалогу, що значно активізує увагу і мислення слухачів, робить їх співучасниками творчого пізнання.

До якого б виду не належала лекція, вона має продумуватися і будуватися за певним планом, у якому треба передбачити риторичні засоби активізації уваги слухачів.

4. 2. 2 Політичне красномовство

Політична промова — це заздалегідь підготовлений гострополітичний виступ з позитивними чи негативними оцінками, обґрунтуванням, конкретними фактами, з накресленими планами, перспективою політичних змін.

Політичною промовою може бути парламентський виступ як публічне намагання переконати аудиторію в доцільності певної ідеї, заходів, дій. Для цього використовуються оригінальні пропозиції, аргументи, несподівані думки, емоційний виклад, швидка реакція, «рамка» мовного етикету.

Мітингова промова — це запальний виступ, переважно на гострополітичну, актуальну для суспільства або певної частини громадян тему, дохідливою для мас мовою, з емоційно-експресивними оцінками. Промовець має на меті спонукати людей до певних, часто протиправних, дій або законотворення — до прийняття відповідних законів.

Публічний виступ серед населення стимулює ораторську творчість, бо він завжди має бути сьогоденний і часто в різних, іноді непередбачуваних умовах: на заводі, у полі, на фермі, у порту, в аудиторії тощо.

Політичні промови майже завжди є гостропубліцистичними, тому що в них є ствердження якоїсь ідеї, погляду, напрямку, ідеологічної позиції, а це неминуче означає відсторонення інших позицій, якщо навіть вони й не називаються. Вираження ідейної позиції, особливо на великий загал слухачів, завжди потребує пафосу, який може виражатися по-різному: вдалими, «ударними» перифразами, порівняннями і зіставленнями, епітетами й метафорами, морально-етичними антитезами, ствердними запереченнями; повторенням певних ідеологем; гіперболами, актуалізацією окремих слів і виразів, влучних і дотичних до ситуації, оказіональним новотворенням, аритмічним синтаксисом, експресивним тонуванням. Попередньо підготовлена і написана політична промова завжди має бути розрахована на живе виголошення. І, як правило, політична промова вдається тоді, коли вона не прочитана і навіть не виголошена, а з розумом сказана.

4. 2. 3 Судове (юридичне) красномовство

Судове (юридичне) красномовство — це ораторські виступи юристів, підсудного та цивільних осіб у процесі розгляду судової справи з позицій законодавства.

Судове красномовство виникло в Давній Греції як апології — промови на захист самого себе, що їх писали для населення логографи-софісти. Тоді не було ані державного звинувачення, ані попереднього судового слідства. У пору існування родового полісу суд вершили племінні вожді-царі. В античні часи роль судді взяла на себе держава, відкинувши сваволю полісного суду. Кожен міг звинуватити будь-кого в злочині, а захищатися людина мусила сама, зібравши для того необхідний матеріал і виклавши його красномовно перед судом. Логографи-софісти постали внаслідок того, що не всі вміли себе оборонити. Інколи, правда, замість звинуваченого дозволяли виступати іншій особі, але обов'язково громадянину цієї держави. Судова промова мала приблизно таку структуру: вступ (у якому прагнули схилити до себе суддів); оповідь (виклад фактів справи з точки зору виступаючого); докази своєї правоти й полеміка з супротивником, якого чорнили скільки могли;

висновок, що мав стандартний вигляд. Вступ та висновки були типовими шаблонами.

Сучасний суд дуже відрізняється від судочинства античної пори. Це складна процедура, учасники якої чітко розподіляють ролі: прокурор, адвокат, свідки і т.д. Античний «захист самого себе» поступився всебічному вивченню особистості підсудного та обставин справи. Кожне слово тут повинно бути вагомим і точним, особливо в суді першої інстанції, важливою частиною якого є дебати. Успіх справи, торжество справедливості неможливі без відповідної підготовки судочинця чи просто того, хто виступає в суді. Дуже важливо, щоб усі, хто має слово у процесі, вміли виступати публічно, мали відповідну риторичну підготовку.

Особливої уваги потребує підготовка судової промови. Важливо визначити її предмет, види та функції, специфіку словесного оформлення. Судова промова — це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, у якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи.

Цікаво, що в одній із праць російського автора П.Сергеїча (Пороховщикова), створеній на рубежі XIX-XX ст. («Искусство речи на суде»), юридичне красномовство розглядалося не лише як підготовка промови для судового засідання (юридична оцінка дій, моральна оцінка злочину, допит свідків, експертиза та ін. становлять тут лише матеріал для промови). Автор наголошує на потребі вирішення загальнориторичних питань: про чистоту мови; про її ясність; про непотрібність витончених, заплутаних зворотів; про пафос; про увагу слухачів; ціла глава — «Квіти красномовства» присвячена мовним прикрасам (антитеза, метафора, порівняння і т.д.).

«Основними особливостями судової промови в порівнянні з іншими видами ораторського мистецтва є: офіційний характер промови;

полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови».

У суді виступають з промовами прокурор (обвинувач) та адвокат (захисник). Звичайно визначають прокурорську (звинувачувальну) та адвокатську (захисну) промови. Крім того, у судових суперечках часом беруть участь громадський обвинувач і громадський захисник, цивільний позивач і цивільний відповідач (або їх представники); потерпілий та його представник, нарешті — підсудний, у ролі захисників якого можуть виступати його близькі родичі, опікуни або піклувальники.

Судова промова мусить висвітлити громадську точку зору та оцінку злочину, особи підсудного з погляду того чи іншого учасника дебатів. Проте право пропонувати міру покарання або думку про невинність підсудного мають лише прокурор та адвокат; інші лише уточнюють деталі, які допомагають об'єктивно змалювати стан справи. Судова промова ефективно впливає на суд, допомагає формуванню переконань суддів та присутніх у залі суду громадян.

4. 2. 4 Церковне красномовство

Церковне красномовство — це проповіді, бесіди, напуття, коментування Біблії в практиці різноманітних християнських конфесій.

Основним жанром церковного ораторства є проповідь — коментар до Біблії (хоча християнин мислиться як місіонер, що проповідує при будь-якій нагоді). Більше того, саме завдяки апеляції до Писання громадські та інші інтереси людини стають «крупнішими», узагальненими. Політичний чи інший аспект, якому потрібно надати місце в проповіді, має органічний зв'язок зі Святим Письмом. Проповідник не відділяє Біблію від мирського, світського, а навпаки, інтенсивно їх поєднує. Але треба, щоб події життя служили ілюстрацією до Писання, а не навпаки, коли Писання служить «ілюстрацією» для зведення якихось політичних чи життєвих рахунків.

У церковній практиці здавна усталилося читання Нового Завіту відповідно до річних свят та повсякденних богослужінь. Літургічні читання в

церкві, починаючи з Пасхи, поділяються на щотижневі цикли, які в сумі своїй підпорядковані розкриттю змісту Нового Завіту як Божественного Об'явлення. В усьому цьому є продуманий план, символіка та розвиток ідеї. Саме тому священик мусить чітко усвідомлювати, який з моментів цього плану він сьогодні висвітлює людям, яким чином він пов'язаний з тим, про що говорилося минулого разу, як сьогоднішня проповідь торує розуміння проповіді наступної, що виголошуватиметься потім.

Тема церковного оратора вже сотні років визначена наперед церковним календарем. Але така визначеність зовсім не означає, що церковний оратор позбавлений клопотів: розумова робота тут так само потрібна, як і в галузі світського красномовства. Проповідникові навіть важче, бо він мусить знайти популярні ходи й прийоми, які б наблизили Святе Письмо до людини.

4. 2. 5 Суспільно-побутове красномовство

Суспільно-побутове красномовство — це влучне, гостре або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації.

Теоретики Греції та Риму розрізняли красномовство залежно від сфери його застосування. Пишні церемонії, які відігравали велику роль у житті античного суспільства, не мислилися без риторики. Урочисте красномовство, згідно з античними класифікаціями, часто ідентифікували з політичним.

Урочисте красномовство від початку містило в собі жарти й іронію. Так, Горгій виголосив промову на «захист» міфологічної героїні Єлени, яка зрадила свого чоловіка Менелая, що й спричинило Троянську війну: виявляється, Єлена, що втекла від чоловіка з Нарисом, не заслуговує на осуд... Захист ґрунтується на софістичній тезі, що істина — річ «відносна»...

У пізній античності виділяється вже й суто побутове красномовство («Нікомахова етика»), яке називали тоді гомілетикою (пригадаймо: грецький письменник римської пори Плутарх в «Застольних бесідах» називає гомілетикою вміння не пережартувати й не пересваритися під час бенкету).

Склалося також як особливий жанр надгробне слово, яке існувало в усній формі (пригадаймо промову Перикла, присвячену безсмертній пам'яті афінських синів, що полягли в бою). Віршова форма утворила в цій сфері особливий жанр лірики — епітафію («У цій бо могилі лежить рятівник Симоніда з Кеосу. Мертвий живому добром відплатив за добро»).

Таким чином, соціально-побутове красномовство виникало не лише у вирі подій сьогодення, а живилося епідейктичним та політичним красномовством: це природно, бо політика й побут інколи неवलвимо переходять одне в одне.

Сьогодні жанрами соціально-побутового красномовства є: ювілейні промови, привітальне слово, застільне слово (тости), надгробне (поминальне) слово. Тут найчастіше йдеться про величання, похвалу тієї чи іншої особистості, групи або явища, тобто можна сказати, що ці промови за своїм духом є панегіричними. Характерною рисою подібного красномовства є ритуальність (ситуація хрестин, весілля, похорону тощо), і це накладає певний відбиток на стиль промови.

Найчастіше такі виступи бувають імпровізаціями, які не готуються заздалегідь. Це невеликі, лаконічні тексти, що не вимагають обов'язкової, звичайної для інших галузей риторики твердої схеми побудови (вступ, основна частина, висновки). Логічна основа тут може бути послаблена; панує емоційна стихія. Ораторові не обов'язково демонструвати академічну ерудицію, знання законів або пропагувати істини релігії (хоча окремі елементи такого роду тільки прикрашають подібне слово). Зате оратор щедро черпає приклади з життєвого матеріалу, з фольклору (наприклад, стихія анекдота). Стиль може бути від урочисто-величального (наприклад, на похороні) до «зниженого».

Важко класифікувати численні приклади гострого та переконливого слова в побуті: це може бути «дискусія» про ціну краму на базарі, сварка двох сусідів чи залицяння хлопця до дівчини. Але очевидно, що сфера застосування красного слова тут справді безмежна.

На жаль, українське суспільно-побутове красномовство недостатньо досліджене, бо воно народжується і зникає в усному мовленні. Проте окремі перлини можна зібрати з фольклорних записів, спогадів письменників, літературних текстів. Красномовними оповідачами були Остап Вишня, Максим Рильський, Олександр Довженко, Василь Сухомлинський, Олександр Ковінька, Юрій Смолич та багато інших.

4. 2. 6 Дипломатичне красномовство

Дипломатичне красномовство має кілька видів промов, серед яких поширені:

- а) промови на міжнародних та міждержавних конференціях, зборах, засіданнях, зустрічах;
- б) промови під час дипломатичних актів (угод, контактів, комюніке);
- в) промови під час візитів, прийомів, прощань, нагород тощо;
- г) дипломатичне листування.

Дипломатичне красномовство досягає належного розвитку тільки у вільних державах, що проводять активну міжнародну політику. Воно потребує від оратора бездоганного володіння рідною літературною та іноземними мовами, гарної вимови, розвиненого чуття мови, вміння підключатися до потрібних тем, ідей, думок, зацікавлено вести бесіду, потребує такту і коректності. Для оратора-дипломата потрібні воля, сила, інтелект і разом з тим обережність та обачність.

В Україні дипломатичне красномовство започаткувалося у часи Київської Русі, продовжувалося в періоди державного будівництва за часів Богдана Хмельницького, козаччини і гетьманщини, у період Української Народної Республіки (1917—1920 рр.) і нині активно розвивається, набирає сили в Українській державі з 1991 р.

Дипломатичне красномовство належить до особливо вишуканого виду. Це елітарний, вищий рівень мовлення. Навчитися цьому самому неможливо. Його треба спеціально вивчати як засіб професійної дипломатичної майстерності. Дипломатичне красномовство започаткувалося в античній

риториці. Для того щоб досягти успіху в переговорах з представниками інших країн, треба було бути гарним контактним оратором, володіти майстерністю спілкування. Бувало так, що часто великі оратори ставали послами своїх країн і домагалися значних успіхів (Горгій, Демосфен). Упродовж віків міжнародне співробітництво виробило певні правила і норми дипломатичного спілкування, порушення яких не допускається й нині. Їх треба суворо дотримуватися в дипломатичних промовах та інших жанрах цього спілкування, як усних, так і писемних, бо вони закріпилися традицією і стали тими умовностями, що допомагають підтримувати процеси міждержавного спілкування.

Сукупність таких загальноприйнятих правил, традицій, умовностей називають дипломатичним протоколом. До змісту цього поняття входять нині практично всі сфери дипломатичної діяльності: визнання нових держав, встановлення дипломатичних відносин, відкриття місій і представництв, призначення глав дипломатичних представництв, вручення вірчих грамот, здійснення дипломатичних візитів, бесід, переговорів, скликання міжнародних нарад і конференцій, підписання конвенцій, комюніке, заяв, угод, договорів, зустрічі і проводи офіційних делегацій, реагування на святкові і трагічні події, на державну символіку країни-представника і країни перебування, дипломатичні прийоми і листування.

Основою дипломатичного протоколу є правила міжнародної ввічливості, закріплені Віденською конвенцією про дипломатичні відносини 1961 р.

Дипломатичний протокол передбачає правила реакцій, дій, учинків, поведінки, проте основну і найбільшу частину його складають морально-етичні правила поведіння і мовний етикет в різних ситуаціях дипломатичного спілкування.

Етичність дипломатичного красномовства виявляється через такі мовні знання й уміння промовця:

— знання, крім предмета викладу, дипломатичної термінології, яка здебільшого має іншомовне походження;

— знання мовних формул усіх типів (номінативних, атрибутивних, предикативних, адвербіальних) та умов використання їх відповідно до дипломатичних рангів промовців;

— володіння дипломатичним мовним етикетом відповідно до умов спілкування, рангів співрозмовників і жанрів дипломатичного дискурсу;

— володіння мовними засобами ідентичності, тотожності (різними видами синонімії) та опозиційності, контрастивності, альтернативності (різними видами антонімії), яке дає промовцеві можливість уникати прямолінійності суджень, категоричності відповідей (уміння не сказати ні «так», ні «ні»);

— володіння такими комунікативними якостями мовлення, як логічна послідовність, точність, ясність, стислість, доречність, виразність, образність і національна традиційність.

Оскільки традиції і правила дипломатичного спілкування виформувалися як результат довготривалого досвіду міждержавної співпраці, то до сфери сучасної української дипломатичної термінології успадкувалося багато слів іншомовного походження. І хоча майже кожному з них є український відповідник у вигляді окремого слова або мовної формули чи описової конструкції, мовний етикет і правила дипломатичного мовлення потребують обов'язкового вживання слів і виразів саме іншомовного походження. Наприклад: *агреман* (фр.) — у міжнародному праві попередня згода держави на прийняття певної особи як глави дипломатичного представництва іншої держави (отримати *агреман*, запит на *агреман*, відмова в *агремані*); *аташе* (фр.) — ранг співробітника дипломатичного представництва та відомства закордонних справ або особа, що відає певними питаннями у дипломатичній місії (*аташе з питань культури*, *військовий аташе*); *комюніке* (фр.) — офіційне повідомлення про хід або наслідки дипломатичних переговорів (у *комюніке* повідомляється, опубліковано

комюніке); екстрадиція (фр.) — видача іноземній державі особи, яка порушила закони цієї держави (договір про екстрадицію злочинців).

Ряд сталих виразів, запозичених з історії світової дипломатії, фігурують у практиці українських дипломатичних текстів у перекладеній формі: джентльменська угода — усна дипломатична угода без будь-яких письмових доказів; блискуча ізоляція — термін виник на позначення англійської дипломатичної доктрини, що характеризувалася утриманням від усіляких попередніх і довготривалих союзів з іншими державами і збереженням повної свободи дії; озброєний нейтралітет — термін виник за назвою принципу ліги нейтральних держав, що була утворена 1780 р. у період війни північноамериканських колоній за незалежність (суч. позиція озброєного нейтралітету у відносинах з...); політика доброго сусіда — термін виник від назви позиції США стосовно країн Латинської Америки, проголошеної Франкліном Рузвельтом (суч. політика добросусідства і співпраці). Деякі слова і вирази у дипломатичній практиці і на сьогодні прийнято вживати французькою мовою.

Суттєвою ознакою дипломатичного мовлення є й високочастотне використання стійких словосполучень, які усталились як мовні формули обов'язкового використання. Ці мовні формули — складні назви держав, міжнародних організацій, назви представництв і офіційних осіб за посадами, рангами: Співдружність незалежних держав, Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Організація Об'єднаних Націй; дипломатичне представництво, країна перебування; генеральний консул, радник першого класу, перший секретар першого класу, Надзвичайний і Повноважний Посол першого класу і т. ін. У публічних промовах, дипломатичному листуванні ці назви-формули не можна скорочувати чи замінити аббревіатурами.

Дипломатичним протоколом окремо передбачено, коли і які можна вживати синонімічні вирази на означення особи (Президент — глава держави — найвища посадова особа держави; Прем'єр-міністр — глава Кабінету Міністрів — глава уряду країни; глава управління закордонних справ

держави — глава зовнішньополітичного відомства — особа, яка очолює відомство закордонних справ — міністр закордонних справ (в Україні). Є також офіційний реєстр складноскорочених слів (аббревіатур), які можна вживати.

Для дипломатичних промов обов'язковим є етос «міжнародної ввічливості», поваги і шани всього, що представляє і символізує свою державу і державу партнера. Він виявляється через мовні формули міжнародної і національної ввічливості та компліментів, без яких немислиме дипломатичне спілкування ні в усній формі (промови, заяви, виступи, діалоги, інтерв'ю), ні в писемній (дипломатичне листування). Мовні етикетні формули в дипломатії склалися віками, поєднуючи в собі елементи міжнародної й національної етики.

Сукупність етикетних мовних формул, формул ввічливості (у всіх можливих варіантах) формує систему мовного етикету кожної нації, і не тільки у сфері дипломатії. Важливу роль у дипломатичному листуванні відіграють звертання. Підручники з дипломатичного протоколу радять, готуючи той чи інший дипломатичний документ, ретельно продумувати формулу звертання. Найпоширенішою формулою є «Шановний пане + посада, звання або прізвище у кличному відмінку». Наприклад: Шановний пане Міністре, Шановний пане Посол, Шановний пане Петренку... Показовим є те, що за звертанням, яким починається нота або лист, можна визначити тональність документа. Наприклад, якщо нота починається словами: Пане Міністре, Пане Посол (без слова шановний), то це свідчить про стриманий або навіть напружений характер листа.

Актуальними для дипломатичних текстів є перераховані вище прикметники, які характеризують ставлення до адресата як до людини поважної і шанованої: Його Високоповажності Надзвичайному і Повноважному Послу Федеративної Республіки Німеччини в Україні...

Як показує практика, у дипломатичному листуванні, що ведеться між представниками східнослов'янських країн, країн СНД, часто вживається така

форма звертання, як ім'я та по батькові, також, як правило, з прикметником шановний і вельмишановний: Надзвичайному та Повноважному Послу України в Польщі Дмитру Васильовичу Павличку!..

Для дипломатичного листування важливим є не тільки звертання до адресата, а й те, від якої особи ведеться мова у тексті. Наприклад, за цією ознакою та за наявністю або відсутністю підпису такий найуживаніший дипломатичний документ, як нота, поділяється на два види — особиста нота і вербальна нота. Особиста нота має форму листа і стосується питань, що мають принципово важливе значення чи містить інформацію про якусь політичну подію. Вона складається від першої особи, від імені персони, яка її підписує. Текст особистої ноти починається із звернення, закінчується вона виявом поваги (компліментом), тобто трафаретною фразою ввічливості. Вербальна нота вважається одним із найпоширеніших документів дипломатичного листування. Вислів «вербальна нота» означає: «документ, який повинен якнайсерйозніше братися до уваги». Текст таких нот складається від третьої особи і не підписується. Вербальна нота також починається і закінчується формулами ввічливості.

Комплімент є, мабуть, чи не найдавнішим засобом мовного впливу, він може виразити приязнь, увагу, вдячність, сподівання і т. ін. Формула компліменту («Формула трафаретної ввічливості») є невід'ємною складовою дипломатичної практики. Характер компліменту має враховувати принцип взаємності, особливо при направленні ноти-відповіді.

Комплімент, як правило, обрамлює текст — лист починається і закінчується формулою ввічливості, тобто можна говорити про спеціальні формули початку і кінця тексту.

Оскільки метою початкового компліменту є встановлення контакту, приязного тону, він містить, найперше, засвідчення поваги: Міністерство закордонних справ України засвідчує свою повагу..; Посольство України в Австрійській республіці засвідчує свою повагу... Часто засвідчення поваги поєднується з повідомленням: засвідчує свою повагу і має честь повідомити

або з вишуканою формою прохання: Дипломатична академія при Міністерстві закордонних справ України засвідчує свою повагу Посольству Королівства Нідерландів в Україні і має честь звернутися до Вас, Вельмишановний пане Посол, з проханням.... Залежно від ситуації прохання може бути висловлене у різних формах: ...має честь звернутися з проханням; ...звертається з проханням...; ...просить Вас...; ... висловлює прохання...

Багатогранність мовних формул, широка палітра різноманітності нюансів мовної етики дає можливість змінювати тон дипломатичного листування від найвишуканішої люб'язності до стриманого ввічливого незадоволення залежно від ситуації, мети і типу документа.

Заключна компліментна формула найчастіше виражає надію на подальшу співпрацю. Засвідчення у повазі є також обов'язковим компонентом для заключної формули: Міністерство користується нагодою, щоб поновити Посольству запевнення у своїй вельми високій повазі. В одній розгорнутій комбінованій формулі можливе поєднання засвідчення у повазі і сподівання на співпрацю: Користуючись можливістю, Дипломатична академія України при МЗС України засвідчує свою глибоку повагу до Посольства Німеччини в Україні і сподівається на подальшу плідну співпрацю.

На окрему увагу заслуговує вираз користуючись нагодою. Він вживається, як правило, у заключному компліменті на знак того, що автор вважає за потрібне, поряд з офіційним питанням, висловити своє ставлення або ставлення організації до особи чи організації, якій адресується лист. Інколи слова користуючись нагодою в компліменті випускаються, наприклад, якщо у ноті повідомляється про якісь трагічні події, що відбулися в країні, про людські жертви тощо.

Комплімент не застосовують, якщо повідомляється про траур у країні, коли висловлюється співчуття, а також у випадках, коли відомства закордонних справ тієї чи іншої країни з якихось причин не використовують компліменти у своєму листуванні.

4. 2. 7 Діалогічне красномовство

Діалогічне (полілогічне) красномовство формується не одним промовцем, а двома або кількома. Основні види такого красномовства: бесіда, дискусія, суперечка, диспут, нарада, прес-конференція, інтерв'ю, ділова гра, вечір запитань і відповідей, вікторина, «круглий стіл» тощо.

В умовах правової держави, коли авторитарний стиль змінюється демократичним, зростає роль конструктивного діалогу не тільки в політиці та пропаганді, а й у інших сферах суспільного життя, зокрема в культурі, освіті. Невміння вести конструктивний діалог призводить до непотрібного протистояння і протидії сил, до гальмування демократичного розв'язання проблем.

Діалог як вид красномовства є дуже давнім. Великим майстром діалогічного ораторства був Сократ. У грецькій риториці мистецтво вести суперечку, полеміку називалось еристикою. Еристика є складнішим видом, ніж монологічне красномовство. Оскільки, як правило, учасникам діалогів і полілогів притаманні різні погляди, суперечливі думки й емоції, а це потребує неабиякої уваги співбесідників, підготовки, відповідного настрою, переконливих доказів, тактовності тощо.

У діалозі-полілозі може бути зіткнення учасників різних ідеологій, різних способів міркування, соціальних ролей, неоднакового життєвого досвіду, діаметрально протилежних душевних станів, різної міри вихованості, а в результаті все-таки треба дійти згоди і знайти прийнятне розв'язання проблеми. Тому оратори і педагоги, для яких також головною формою роботи з вихованцями є діалог-полілог, мають враховувати всі аспекти підготовки діалогу: мовний, логічний, психологічний, педагогічний, аксіологічний (оцінний), політологічний і соціологічний.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні роди промов виділяв Аристотель?
2. Що є джерелом епідейктичних промов, на думку Цицерона?
3. Де українська риторика досягла найвищого розвитку?
4. Хто був найбільшим майстром епідейктичних промов?
5. Чому присвячена восьма книга «Риторики» Ф.Прокоповича?
6. Назвіть види промов за Ф.Прокоповичем.

7. Який вид ораторства є найскладнішим у риторичній практиці?
8. Що комбінує і синтезує в собі публічне красномовство?
9. Роль писемної та усної форми у публічній промові?
10. Що таке імпровізації під час промови?
11. Які різновиди академічного мовлення за галузевими критеріями?
12. Опишіть композиційні особливості кожного із різновидів лекцій?
13. Які види промов належать до політичного красномовства?
14. У чому полягає судове (юридичне) красномовство?
15. Назвіть основні жанри церковного ораторства.
16. Пригадайте історію суспільно-побутового красномовства.
17. Розкажіть про традиції і правила дипломатичного спілкування.
18. Що є важливим у дипломатичному листуванні?
19. Вкажіть основні види діалогічного красномовства.

Лекція 5. АКАДЕМІЧНЕ КРАСНОМОВСТВО

5. 1 Історія академічного красномовства

Академічне красномовство — це ораторська діяльність науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки.

Сфера його застосування — шкільна (різних рівнів) та наукова аудиторія. Слово походить від грецького «академія» — так називались сади, що начебто належали міфічному героєві Академу. Згодом цим словом почали називати філософську школу, засновану Платоном саме в цій місцевості.

Античне академічне красномовство було ще дуже невимушеним — так, Аристотель міг читати лекції під час прогулянок з учнями. Проте з часом школа ставала все більш регламентованою, усталився й тип лекції (IV-V ст. до Христа). У Європі академічне красномовство динамічно розвивалося в середньовічних університетах. Тоді воно існувало в лоні схоластики, яка успадкувала від античної софістики інтерес до умоглядних речей (лекція та диспут були домінуючими формами). Але особливого розквіту набуло в післяренесансний період, коли наука, звільнившись від схоластичних моделей, почала широко проникати у світ матеріальних явищ і описувати його. Ускладнилася робота вищої та середньої шкіл, виникала наукова педагогіка (Ян Амос Коменський).

В Україні зародження академічного красномовства пов'язане з функціонуванням Острозької школи та Києво-Могилянської академії, хоча тут ще

були дуже відчутні релікти схоластики. Згодом воно розвивається у стінах кількох університетів (Київський, Львівський, Харківський та ін.). Щоправда, лише у XX ст. у цій галузі права громадянства набула українська мова (особливо після здобуття Україною незалежності). Видатними представниками українського академічного красномовства були М.Максимович, М.Костомаров, В.Єрмаков та ін.

Головні риси академічного красномовства — доказовість, бездоганна логічність, точність мислення, чітка, позбавлена будь-якої двозначності, термінологія. Наука, як відомо, є точним описом реальних, матеріальних явищ світу. Науковий опис цих явищ в усному слові і живить академічне красномовство.

5. 1. 1 Античне академічне красномовство: Платон і Аристотель

У 407 р. до н. е. зустрівся Сократу дужий, красивий юнак, який мав ще й неабияке обдаровання, займався поезією, музикою, театром, живописом, спортом. Проте успіхи не тамували жаги пізнання. І заради бесід з мудрецем Сократом він все полишає, знищує власні вірші, комедії, трагедії. Сократ називав юнака Платоном, що по-грецькому означає «широкий, плечистий». Юнак виявився дужим не тільки фізично, а й інтелектуально, духовно. Хоча з Сократом до його страти Платон був лише 8 років, але він зміг розкрити мудрість Сократа у своїх творах — діалогах, бесідах, розмовах.

Учень Сократа **Платон (427—347 рр. до н. е.)** продовжив ідеї свого вчителя і став відомим у риториці тим, що вимагав від неї знання об'єкта, який вона обслуговує. І це знання мало бути не легким поверховим знайомством з предметом розмови, а вмінням осягати глибинну суть предмета (визначити його рід і вид з погляду цілого і частини, проаналізувати склад і взаємозв'язки тощо).

Платон протиставив релятивізму софістів онтологію як вчення про буття, осягнене розумом. Він одним із перших звернув увагу риторів на психологію слухачів і розробив теорію сприймання, пов'язав логіку в образі діалектики зі знанням душі. На реакцію слухача раніше звертали увагу й інші

ритори, Платон же потребував вивчати її й систематизувати і не тільки помічати як невловиму суб'єктивність, а пізнавати її причинну зумовленість. Софісти прагнули вправно говорити про одне й те саме по-різному, дуже часто протилежне. Істинність речей не була їхньою метою. Платон же віднайшов критерій правильності висловлювань у процесі логічних міркувань про предмет.

Велике значення для історії риторики мають праці Платона про великих ораторів, його попередників і сучасників. Він транспонував усний діалог Сократа в жанр писемної мови і ввів діалогічну прозу в грецьку літературу.

З аналітичної ідеї Платона розвинулися пізніше наукові методи аналізу і синтезу. Багато думок Платона про риторику цитуються й нині: риторика — найбільше для людей добро, риторика — джерело влади. Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він має бути людиною справедливою.

Однак треба пам'ятати, що Платон, великий мислитель, філософ істинності і пристрасний мораліст, жив уже в інший час, ніж оратори, про яких він писав, у час придушення афінської демократії. Формується ідея тоталітарної держави, виникає потреба монополії на істину, і тут Платон (мов на замовлення) творить теорію про державну релігію і культуру. Якщо в діалогах «Протагор», «Горгій», «Федр» та «Софіст» Платон воює з софістами, вважає неправильним віддавати владу в руки красномовців, то в «Політиці», «Державі», «Законах» він висловлює думку, що в державі треба взагалі заборонити публічні виступи.

Полишивши після страти Сократа Афіни, Платон тричі їздив на Сицилію до тирана Діонісія, щоб умовити втілити його рекомендації щодо покращання державного устрою. Надокучливого філософа продали в рабство в «нагороду» за турботу про державу. Друзі Платона викупили його і повернули до Афін. Тут Платон заснував у саду грека Академа школу, яка називалася Академією, а її учні — академіками. У ній надавалася перевага

усним формам викладання, писемна мова вважалася художнім відгуком живої усної мови. Проіснувала ця Академія дев'ять віків. Найславетнішим із когорти учнів Платона був Аристотель.

Сімнадцятирічним юнаком прибув Аристотель з Македонії до Афін і вступив до Академії Платона, де й пробув аж до смерті Платона — двадцять років. Потім заснував власну школу у гаю Аполона Лікейського, яка стала називатися Лікей (пізніше ліцей). Заняття Аристотель проводив зі слухачами, прогулюючись у затінку дерев, тому його учнів називали перипатетиками.

Риторична діяльність **Аристотеля (384—322 рр. до н. е.)** відрізнялася від риторики його попередників, зокрема і Платона, тим, що він вивів загальні закони красномовства, створив теоретичне вчення про принципи досягнення прекрасного у сфері мовотворчості. Врахувавши досягнення попередників, Аристотель запропонував систему вимог до поетичного твору, до ораторської (античної) прози.

Риторичне вчення Аристотеля викладене у двох трактатах: «Риторика», або «Про мистецтво риторики», що складається з трьох книг, і «Поетика». Аристотель вважав, що коріння насолоди, яку одержуємо від оратора, не в чуттєвому задоволенні від словесної гри оратора, а в пізнавальних та інтелектуальних потребах. Те, що говоримо, має бути розрахованим на слухача і сказано правильно і до того ж несподівано. Оцінюючи риторику з погляду логіки, Аристотель вважав головним у риториці пошук доказів, способів переконань. Для цього необхідно навчитися складати переконливі умовиводи — ентимеми, або риторичні силогізми. Вирішальними у цьому ланцюжку пошуків є діалектика (рух думки і слова, розвиток) і критерій істинності.

Аристотель скеровував увагу риторів і ораторів на такі чинники: предмет риторики; позу оратора; очікування емоції; стиль промови.

У першій книзі «Риторики» розглядається предмет риторичної науки у системі інших наук, називаються три види (роди) промов: дорадчі, або політичні; епідейктичні, або урочисті; судові.

Дорадчі промови радять щось прийняти або відхилити, судові — звинуватити або виправдати, епідейктичні — хвалять або гудять. У всіх своя мета: у політичних (дорадчих) промовах — користь або шкода: вони спонукають до кращого або закликають до гіршого. В урочистому красномовстві може бути прекрасне й ганебне, у судовому — справедливе і несправедливе.

Особливе місце в теорії риторики Аристотеля належить моральності, зокрема в епідейктичному красномовстві: «Всі оратори, як ті, що проголошують хвалу чи хулу, так і ті, що вмовляють або відмовляють, а також ті, що звинувачують чи виправдовують, не тільки намагаються довести що-небудь, а й стараються показати велич і нікчемність добра чи зла, прекрасного чи ганебного, справедливого чи несправедливого».

На думку Аристотеля, в епідейктичній промові похвала за певні діяння спонукає діяча до нових, ще більших і кращих, благородних діянь, і ця похвала є ніби порадою іншим брати приклад з похваленого. У цьому великий педагогічний сенс риторики Аристотеля.

«Родзинкою» Аристотелевої теорії риторики, як того й треба було сподіватися від «найуніверсальнішого розуму античності» (Ф. Енгельс), була орієнтація на інтелектуальну насолоду, яку оратор має викликати у слухачів. Саме цим пояснюються численні роздуми та поради, які висловив Аристотель щодо пошуку способів переконань і доказів, композиції промов (диспозиції) та стилю мовного вираження і проголошення промов (елокуції). Основним критерієм істини і блага є об'єктивно існуюча і пізнавана реальність.

Чимало порад Аристотеля збагатили техніку риторики новими прийомами: ампліфікація як накопичення за рахунок розширення сказаного, синонімічних повторів; доповнення означень антитезами; перебільшення як особливість епідейктичних промов, щоб надати діянням величі і краси; ентимеми причини, доказу, наведення; топоси як особливі посилення до кожного питання (спільні місця).

Особливого значення Аристотель надавав початку промови, тому, що в поетичному творі, за його словами, називається прологом, а в грі на флейті — прелюдією. Вони ніби прокладають шлях усій промові.

Аристотель був учнем Платона, чимало його думок про риторику він розвинув та узагальнив, але розходився з Платоном в одному дуже суттєвому питанні — про відношення словесного мистецтва до знання, до пізнання. Платон вважав, що «всі хороші епічні поети складають свої прекрасні поеми не завдяки натхненню, а лише в стані натхнення й одержимості...», а отже, джерело мистецтва ірраціональне, і відокремлював мистецтво від практичного пізнання світу. Аристотель же цінував у мистецтві не прекрасні незрозумілі чари, а інтелектуальне задоволення, насолоду ясності, пізнання і подивування, що йде від знання.

Майстерність риторики Аристотель вбачав у трьох видах засобів переконання: а) логічні докази; б) моральні докази (довіра до оратора); в) емоційні впливи. Їх він розглядає у другій книзі «Риторики».

Аристотель цінував пізнавальний і педагогічний характер риторики. Для нього кращим навчанням були не дидактика і повчання, а стимулювання роботи розуму, яке могла надавати йому риторика і цим викликала приємні почуття. Аристотель любив ті тропи і фігури, які могли напружувати думку, які треба було розгадувати, і такими вважав порівняння, дотепи. Обережно ставився Аристотель до іронії та гіперболи, бо їх можна використовувати лише в окремих конкретних випадках. Цікавими є думки Аристотеля про ритм ораторської прози. Якщо ритм буде метричним, то не переконуватиме і відволікатиме від суті проголошуваного. Якщо ж не буде ритму, то не буде й відчуття межі, а все, що не має меж, є неприємним і незрозумілим.

Щодо загальної характеристики стилю, то Аристотель називав дві протилежні ознаки: ясність як основну ознаку гарного стилю в єдності з граматичною правильністю та холодність як неприродну, надуману, переобтяжену велеречивість.

«Холодність» стилю виникає з кількох причин: через складні слова, слова-прикладки, довгі, часті і несучасні епітети, тому що вони створюють неприродність стилю. Увага до ясності викладу, виразності слова, що здатні викликати у слухачів інтелектуальну насолоду, були основою Аристотелевого розуміння гарного стилю.

Риторика пізніших часів, як і стилістика, не могла заперечити основних положень риторичного вчення Аристотеля.

5. 1. 2 Розвиток академічної риторики доби Київської Русі

Першою серйозною спробою опису історії риторики Київської Русі є робота В. І. Аннушкіна «Перша російська «Риторика», видана у Москві у 1989р., де характеризується риторика «Сказання про сім вільних мудрошів», «Риторика» 1620р., що дає багатий і глибокий матеріал для аналізу історії слов'янської риторичної думки.

Київська Русь — давньоруська держава IX-XII ст., що зазнала свого розквіту за правління князів: Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого. У Києві в цей період відкриваються перші бібліотеки, школи, розвивалися різні ремесла.

Після хрещення Русі (988р.) активно розвивається писемність, мистецтво, архітектура, література, культура слов'ян, зокрема й риторична.

В епоху пізнього Середньовіччя остаточно формуються нові освітні заклади, аналогів яких ще не було. Починаючи з XIII ст. мова йде про університети. Середньовічний університет мав двоступеневу систему освіти: факультет «вільних мистецтв» і факультет права, медицини, теології. Факультет «вільних мистецтв» був підготовчим, тільки після закінчення його студент міг вчитися далі на інших факультетах.

Формами викладання в середньовічних університетах були лекції і семінари. Лекція стала особливою формою публічного викладу навчального матеріалу й особливим видом ораторського мистецтва.

У Паризькому університеті, наприклад, був прийнятий спеціальний «Статут про методи читання лекцій» (1355р.), де зокрема читаємо: «Були використані два методи читання книг (лекцій) з вільних мистецтв.

За першого методу магістри філософії швидко говорять зі своїх кафедр, так що розум слухачів може сприйняти ці промови, але рука не може записати їх. За другого методу магістри говорять повільно... На основі ретельної перевірки й взаємного порівняння цих двох способів перший з них був визнаний найкращим... Тому ми всі, як один, магістри мистецтва, як ті, що читають лекції, так і ті, що не читають, спеціально були викликані для цього і прийняли таку постанову:

Всі лектори повинні користуватись першим методом читання з метою найбільш повного розвитку їх (студентів) здібностей, тобто викладати вказаним способом, хоча б ніхто не міг записати за нами... Відповідно до цього методу повинні відбуватись всі бесіди й обговорення в університеті».

Покарання за відступ від цієї методичної постанови було досить суворим: тільки за одне невиконання її викладач позбавлявся права лекторства строком на цілий рік, а разом з тим і всіх посад.

Семінар (диспут) полягав у тому, що будь-яка тема пропонувалась у вигляді запитання для обговорення, відповіді пропонувались спочатку студентами, а потім — викладачем. Тобто відбувався перехід від лекції до запитання, а від запитання — до диспуту. У диспуті еволюція полягала в тому, що на противагу аргументуванню посиленням на авторитет все більшого значення набувала практика логічного обґрунтування аргументу. За диспутом слідував висновок, який робив магістр.

Взагалі в середньовічних університетах існувало два види диспутів — ординарні й публічні. Особливістю публічних диспутів, на відміну від ординарних, було те, що тут обговорювались будь-які питання. Такі диспути відвідувало багато людей, кожний міг поставити запитання і подати обґрунтування тієї чи іншої думки. Мета публічних диспутів полягала не в досягненні істини, а в культивуванні здатності до суперечки. Участь у

публічних диспутах, поряд з вимогами щодо відповідного віку студента і строку навчання, була обов'язковою, щоб отримати вчене звання. Наприклад, у Паризькому університеті, щоб отримати вчене звання бакалавра мистецтв, потрібно було два роки відвідувати публічні диспути і, принаймні, один раз самому захищати софізм. А вже саме випробування відбувалось у комісії, що складалась із трьох магістрів, і завершувалось публічним диспутом.

Якщо оцінювати диспути, то слід відмітити їх позитивну роль у середньовічній культурі. Однак:

—по-перше, диспут виходив із того, що існує все-таки одна-єдина істина, а суперечка викликана лише неадекватністю сприйняття людиною авторитетних текстів;

—по-друге, диспут — це надто ритуалізована і регламентована комунікація не лише за формою, але й за змістом;

—по-третє, диспут поступово вироджується, адже в ньому інколи обговорювались проблеми, які не було сенсу обговорювати, і диспути проводились заради самої суперечки.

Ці недоліки диспуту зумовили те, що врешті-решт він був відкинутий наукою, що зароджувалась.

Отже, в епоху Середньовіччя риторика була однією з основних загальноосвітніх дисциплін і входила до складу тривіуму. Хоча якщо граматика, наприклад, зміцнила свої позиції в культурі, то риторика, навпаки, свої втратила. Головна причина цього полягала в тому, що латинська мова була чужою для середньовічної публіки. Нею володіли лише духовні особи. Багато з них і були спроможні виголосити урочисту промову на честь короля чи князя, проте ні король, ні князь з їх німецькою чи французькою мовами її б все одно не зрозуміли. Красномовство позбавилось публіки.

Тому риторика йде на службу до інших наук. З одного боку, це була діалектика (логіка). Зокрема, ще Аристотель писав, що риторика відповідає діалектиці. Проте в античності в цій відповідності провідну роль займала риторика, а в Середньовіччі — логіка. З іншого боку, це було право. Оскільки

потрібно було виробити формулювання для нескінченної кількості ділових ситуацій, пишномовний стиль тут був ні до чого, а точність була необхідною, і тому знадобився досвід риторики. З третього боку, це була вже вищезгадана грамати́ка, яка тепер мусила засвоїти новий предмет — мистецтво складання віршів. І тут риторика поділилась всім запасом правил, що існували в ній з приводу створення промов.

В епоху Середньовіччя остаточно складається новий тип риторичних промов — церковний, проповідь насамперед. Пізніше в університетах відбувається становлення лекції — на сьогодні одного з різновидів академічного красномовства. Цікавим з риторичної точки зору є також університетський диспут, для перемоги в якому потрібно було вміння вести суперечку, пропонувати свої положення, захищати їх і спростовувати положення опонентів.

5. 1. 3 Розвиток академічної риторики в Україні

Другий період піднесення риторики в Україні припадає на кінець XVII — початок XVIII ст. Це часи розквіту риторики як навчальної дисципліни, коли вона викладалась у Києво-Могилянській академії: «У класі риторики студенти опановували мистецтво складання промов, які могли виголошуватися у найрізноманітніших випадках: на святах, зустрічах, прощаннях, святкуваннях іменин, весіллях, похоронах тощо. Крім того, вони вчилися мистецтва складати найрізноманітніші послання. Практичне застосування знавцями риторики відбувалося й під час різних судових розборів, суперечок тощо, коли було необхідно довести права тієї чи іншої сторони, кваліфіковано провести захист. Студенти, які добре опанували поетику та риторику, мали змогу поліпшити своє матеріальне становище за рахунок підробітків у багатих міщан».

У Києво-Могилянській академії студенти вивчали риторику протягом одного року. Кожний викладач, який читав даний курс, обов'язково писав власний підручник з цієї дисципліни. Більше того, якщо він у другий раз викладав риторику, то його підручник зазнавав значних змін. Як відмічають дослідники: «Це дає підставу говорити про наявність якогось гласного чи

негласного припису, що зобов'язував викладачів до початку занять мати власний курс лекцій. Така традиція, що неухильно дотримувалась з року в рік, позитивно впливала на розвиток творчої думки викладачів і студентів, які, наслідуючи представлені викладачами зразки, імітували їх, вчилися складати власні промови, поздоровлення, панегірики, листи».

На сьогоднішній день збереглося 127 курсів риторики, що були складені й прочитані в Києво-Могилянській академії. Певний розквіт курсів риторики припадає на кінець XVII — початок XVIII ст. Переважна їх більшість мали світський характер. Питання гомілетики, церковно-богословського красномовства розглядались досить побіжно, як правило, наприкінці курсу поряд з іншими типами промов. Зразком для підручників була антична теорія красномовства, насамперед доробок Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана. Курси риторики складались із п'яти розділів: винахід, розташування, словесне вираження, запам'ятовування і виголошення. Крім того, велика увага приділялась теорії трьох стилів: високого, середнього і простого. Кожним із них рекомендувалось користуватися, виходячи з критерію доречності.

На риторичні курси суттєво вплинули також думки античних і ренесансних теоретиків про те, що філософія є найважливішою частиною загальної освіти оратора. Однак основу семи вільних мистецтв складало все ж таки красномовство.

Характерною рисою риторичних курсів, що читались в Києво-Могилянській академії, була їх практична спрямованість. У них давались поради щодо складання промов з будь-якої нагоди. У ті часи на різноманітні урочистості, як правило, запрошували оратора як почесного гостя. На риторичні курси суттєво вплинув ренесансний ідеал «універсальної людини», людини високоосвіченої, знавця багатьох наук, що вміє втілити свої знання в блискучих промовах. Як відмічає В. Д. Литвинов: «І теоретичні настанови, і практичні поради спрямовували на виховання в найкоротший термін ділового, практичного оратора, який розумів би потреби і запити слухачів, був здатний

виступити перед будь-якою аудиторією. Ця традиція виявилася сталою і збереглася аж до початку XIX ст.».

Першим відомим нам риторичним курсом, що був прочитаний у Києво-Могилянській академії у 1635/36 навчальному році, був курс Йосипа Кононовича-Горбацького. Він складався з двох частин: риторики і діалектики. Риторика містила вступ і три трактата («Про силу красномовства», «Про ораторську промову», «Про тему дослідження»).

Одним із найвидатніших професорів риторики Києво-Могилянської академії з 1706 р. був **Феофан Прокопович (1677—1736)**. Слід відмітити, що в Києво-Могилянській академії існували певні традиції, які полягали в тому, що перед початком викладання курсу риторики професори виголошували вступні промови перед студентами. У них вони, як правило, торкалися загальних питань риторики, а також демонстрували її користь у повсякденному житті. Свій риторичний курс Ф. Прокопович розпочинає з таких настанов студентам: «Молоді оратори! Поступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді настільки корисна, що її належить викладати не лише для вашого добра, а й на благо релігії і батьківщини. Вважаю, що при цьому не менш треба мені думати про мою галузь навчання, ніж вам про ваші здобутки. Бо це є та цариця душ, княгиня мистецтв, яку всі вибирають з уваги на достоїнство, численні бажають з огляду на користь, а лише деякі досягають, внаслідок нерівних сил таланту...».

Ф. Прокопович розглядає визначення риторики, які пропонувались різними античними авторами, і вважає найбільш вдалим таке визначення, яке належить Квінтіліану. Тобто риторика — це вміння добре говорити. Метою оратора, на думку українського ритора, є переконувати мовою, а завданням — так скласти промову, щоб вона переконувала слухачів. Це положення Ф.Прокопович конкретизує таким чином:

«Аби досягти цього оратор повинен винаходити те, що найбільше сприяє справі. Він повинен винайдене викласти у відповідному порядку, має сам те оформити добре підібраними словами, найкращими реченнями і формами речень і слів,

обов'язково це все запам'ятати і, нарешті, виголосити усно, пристосовуючи до мови жести і рухи. Через те завдання оратора є, задовольнивши всі ці умови, винаходити, розкладати, мовно оформляти, охоплювати в пам'яті і виголошувати».

Таким чином, риторичний курс українського професора побудовано за античними зразками, він докладно висвітлює етапи ораторської діяльності.

У цілому концепція риторики, яку пропонує Ф. Прокопович, прагне певним чином поєднати традиції Аристотеля та Квінтіліана. Адже промова оратора повинна не тільки переконувати, показувати, що відповідь на важливе питання є правильною. Вона повинна також викликати почуття насолоди у слухачів. Завдання оратора полягає не тільки в тому, щоб інформувати, а й зворушити аудиторію. Тлумаченню почуттів присвячена ціла книжка в курсі риторики. Діяльність оратора оцінюється передусім тим, наскільки ефективною була його промова.

Крім того, український ритор докладно розбирає різні види промов і дає поради щодо їх написання. Зокрема, книжки VI—IX століть присвячені висвітленню саме тих питань. Риторика постає як нормативна дисципліна, що встановлює певні правила, якими повинен керуватися оратор при підготовці того чи іншого виду промови.

У 1716р. російський цар Петро I запрошує Ф. Прокоповича до Петербурга. Український професор стає главою «Ученої дружини», найближчим радником Петра I з питань освіти й церкви, теоретично обґрунтовує його реформи.

Слід ще раз відмітити також указ Петра I 1724 р., який вплинув на розвиток практичного красномовства: «Панам сенаторам... заборонити промову читати по папірцю, токмо своїми словами, щоб дурість кожного всім явна була».

Можна стверджувати, що риторичні курси, які читались у Києво-Могилянській академії, вплинули і на розвиток риторики в Росії. Зокрема, певним підсумком східнослов'янської риторики є праці **Михайла Ломоносова (1711—1765)**. Він був знайомий з працями Ф. Прокоповича в цій галузі. Крім того, у примітках до роботи М. Ломоносова «Коротке керівництво до риторики»

відмічається: «Пам'яткою шкільних занять Ломоносова риторикою слугує рукописний її курс латиною, який був прочитаний у 1733/34 навчальному році в московській Слов'яно-греко-латинській академії викладачем риторики, українським монахом Порфирієм Крайським, і переписаний частково рукою Ломоносова...».

В іншій своїй праці «Коротке керівництво до красномовства», яка була написана після попередньої роботи, М. Ломоносов подає таке визначення даної дисципліни: «Красномовство є мистецтво про будь-яку матерію красно говорити і тим самим схилити інших до своєї думки. Запропонована за цим мистецтвом матерія називається промовою або словом».

Для того, щоб оволодіти цим мистецтвом, російський ритор вказує на п'ять чинників: природне обдарування, наука, наслідування авторів, вправи зі складання промов, знання інших наук. Як певна наука, риторика, на його думку, пропонує правила трьох видів. Перший вид правил стосується винаходу матеріалу для майбутньої промови. Другий вид правил вказує на те, як прикрасити винайдений матеріал. Третій вид правил стосується розташування матеріалу в майбутній промові. Відповідно М. Ломоносов поділяє риторику на три частини: винахід, прикрашання, розташування.

У своїй попередній роботі «Коротке керівництво до риторики» російський теоретик риторики поділяв дану науку на чотири частини: винахід, прикрашання, розташування, виголошення. Однак останній розділ у підручнику є найменшим за обсягом.

Вищезазначені моменти дають підстави стверджувати, що риторика постає у працях М. Ломоносова як нормативна дисципліна, що спрямована насамперед на складання письмових текстів.

Розвиток риторики в Україні в XIX — поч. XX ст. являє собою доволі строкату картину. Перебування нашої країни в складі Російської та Австро-Угорської імперії не давало можливості розвитку навіть української мови. Як відмічають дослідники: «...мовами освіти, церкви, юриспруденції була російська, німецька, польська чи церковно-слов'янська».

Тобто у цей період красномовство розвивається не рідною мовою. Варто відмітити певне піднесення судового ораторства, особливо після судової реформи в Російській імперії 1864р. Після запровадження суду присяжних відповідно до цієї реформи значно зростає інтерес до публічних змагань між прокурорами та адвокатами. Як відмічає В. В. Молдован, судові промови часто висвітлювалися в пресі. З'являється ціле сузір'я видатних судових ораторів: С. Андрієвський, М. Карабчевський, А. Коні, Ф. Плевако, П. Пороховщиков (П. Сергеїч) та ін. Деякі з них прославились і як теоретики риторики. Відомі, наприклад, книги А. Коні «Судові промови», «Поради лекторам»; П. Сергеїча «Мистецтво промови на суді» тощо. Певне піднесення переживає й академічне красномовство. Видатними професорами-лекторами були В. Антонович, М. Максимович, К. Зеленецький та ін.

Зі становленням у Російській імперії на початку ХХ ст. інституту Державної думи спостерігаємо злет і політичного красномовства.

Окремо слід відмітити роботу **Сергія Поварніна (1870—1952)** «Спір. Про теорію і практику спору», яка вийшла друком у 1918 р. Ця робота являє собою спробу в систематичному та популярному викладі подати ті знання, які було накопичено в еристиці, логіці, риториці та психології спілкування. У вступі автор відмічає, що майже не існує книжок, які б розробляли теоретичні та практичні аспекти суперечок. Хоча: «Спір має величезне значення в житті, у науці, у державних і суспільних справах. Де немає суперечок про важливі, серйозні питання, там застій».

Деякі аспекти праці С. Поварніна було висвітлено при розгляді питання про види аргументів. По-справжньому творчий доробок даного автора в галузі мистецтва суперечки оцінили тільки наприкінці ХХ ст. Багато з тих прийомів, що було розглянуто в роботі «Спір. Про теорію і практику спору», не втратили своєї значущості й на сьогоднішній день.

Наступним періодом піднесення академічного ораторського мистецтва можна вважати відкриття у 1919 р. у Петрограді унікального навчального закладу— Інституту Живого Слова. Очолив його професор В. Всеволодський-

Гернгрос. До складу викладачів цього інституту ввійшли відомі діячі того часу Ф. Зелінський, А. Коні, А. Луначарський та ін. Як зазначає Г. М. Сагач: «За найновішими програмами тут готували педагогів загальноосвітньої школи, викладачів — спеціалістів з мистецтва мовлення, ораторів судових, духовних, політичних, а також співаків, письменників, акторів тощо.

До програми входили унікальні предмети: теорія і історія ораторського мистецтва, теорія поезії, прози, історія декламації, ритміка вірша, ритміка прози тощо».

Слід відмітити, що цей «риторичний ренесанс» був досить нетривалим в історії ораторського мистецтва. Загалом у період Радянського Союзу спостерігаємо певний занепад риторики як теорії.

Серед українських знавців риторики XIX ст. виділяється **К.Зеленецький**, який викладав в Рішельєвському ліцеї в Одесі й написав кілька посібників, які перевидавалися і в XX ст. Академічне красномовство в Україні, хоча й не рідною мовою, у XIX ст. набувало сили: визначними професорами-лекторами були **М.Максимович**, перший ректор Київського університету, та **В.Антонович**, професор цього ж університету, голова Історичного товариства Нестора-Літописця. Відомим вченим-лектором та публіцистом був М.Драгоманов, громадський діяч, один із батьків української національної ідеї. Він читав лекції в гімназії, в Київському та Софійському університетах. Був одним із засновників учительських курсів для українських народних шкіл, ініціатором створення україномовних підручників.

На рубежі XIX-XX ст. в Україні з'являється ряд яскравих та популярних політичних пропагандистів. Серед них виділяється **М.Міхновський**, адвокат та політик, що виступив як один з організаторів Української народної партії. Написані ним для партії «Програма» та «Десять заповідей» стали помітним явищем політичного життя. Одночасно він був відомий як талановитий судовий оратор на політичних процесах.

Знаний був і голова Товариства українських поступовців, активний учасник українського політичного життя **Є.Чикаленко**. Ще наприкінці XIX ст. в Росії стали популярні його публіцистичні «Розмови про сільське хазяйство». Був видавцем газети «Громадська думка» — єдиної україномовної газети в Росії. У радянські часи створив «Спогади» та «Щоденник».

Помітний вплив на політичну філософію українського націоналізму справив Д.Донцов. Він часто змінював свої політичні погляди, але незмінно виступав як ідеолог самостійності України, послідовно дотримуючись антиросійської позиції. Його публіцистика («Історія розвитку української державної ідеї», «Націоналізм», «Московська отрута», «Росія чи Європа» та ін.) стала політичним підґрунтям боротьби ОУН.

Популярним був публіцист, політик та літературознавець С. Єфремов, заступник голови Центральної Ради, який широко обґрунтовував українську національну ідею.

Особливим авторитетом користувався М.Грушевський, видатний діяч держави та національної освіти, вчений та публіцист. Грушевський відомий також як політичний оратор, який заслужено вважається одним із батьків української нації.

Українське судове красномовство XIX-XX ст. знає також імена **М.Карабчевського**, талант якого розгорнувся на теренах Петербурзької юстиції, та **М.Холеви**, що так само віддав свої здібності юридичного оратора Петербургу. Уже в радянські часи були знані імена **М.Криленка**, державного обвинувача за сталінських часів, та **Р.Руденка**, головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі.

Загалом треба сказати, що 20-30-ті роки XX ст. — це трагічна епоха. З одного боку, це пора піднесення національної самосвідомості українців, буяння духовної та мистецької культури краю, розвій найрізноманітніших шкіл та течій в літературі та мистецтві. З іншого боку, цей національний ренесанс був приречений на загибель поступовою, плановою і невблаганною

русифікацією України. У цих умовах годі було й сподіватися на будь-який розвій української риторики.

Друга світова війна і післявоєнні репресії щодо українців не залишили ніяких надій на розвиток вільного українського слова. Це не означає, проте, що зони офіційної риторики і офіційної пропаганди звузилися. З 1945 р. працює українське радіо, яке входить практично в кожну сім'ю. З 1951 р. розгортає діяльність українське телебачення; першу його програму дивиться 94 % населення, другу — 78,5 %. Та з часом згортається й українська мова як така — особливо коли в Україні республіканську компартію очолював В.Щербицький. Якщо, звичайно, не зважати на той папівзрусифікований, вихолощений варіант української ораторської мови, який культивувався в газетярстві, радіо, телебаченні.

Новітня епоха історії України позначається спалахом риторичної енергії суспільства. В умовах реальної багатопартійності забувало політичне красномовство; частиною нашого життя стали дебати у Верховній Раді. Вивільнення духовного пошуку призвело до оновлення древньої церковної гомілетики: полеміка між представниками різних релігійних конфесій набуває широкого резонансу. Нечувано зростає популярність юридичної освіти, відкриваються нові юридичні навчальні заклади, у програмах яких риторика займає помітне місце. І звичайно, не бракує дотепного і гострого слова в нашому побуті: люди після десятиліть мовчання почали призвичаюватися до вільного виразу своїх думок та почуттів. Рупором цієї активності виступають численні газети та журнали; зросла кількість радіо- та телепрограм. Щоправда, вибух словесної енергії часом супроводжується й девальвацією слова, й пониженням культури мовлення, загостренням конфліктних ситуацій. Проте сьогоднішня Україна, безумовно, вступає в смугу нового життя, головною ознакою якого буде «людина, що говорить», а не «людина, що мовчить».

Опануванню академічної риторики сприяють підручники С. Д. Абрамовича, Л. І. Мацько, В. В. Молдована, Г. М. Сагач та інших авторів, що вийшли друком наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.

5. 2 Основні риси академічного красномовства

Для того, щоб донести до слухача важливу навчальну чи наукову інформацію, збудити думку, викликати інтерес і утримувати його, оратор має володіти багатьма якостями своєї мови, з яких найголовнішими є: 1) змістовність, високий рівень науковості; 2) логічність викладу; 3) чітка структура лекції (виступу, доповіді, заняття); 4) доступність викладу; 5) яскравість, емоційність. До цих головних рис можна додати й інші, не менш важливі, як, наприклад, наочність (застосування таблиць, графіків, технічних засобів), контакт з аудиторією. Ми торкнемось їх протягом викладу, але докладніше розглянемо названі риси.

Зміст лекції — це визначальна риса академічного красномовства. Що під цим треба розуміти? Наповненість фактами, які невідомі слухачам і заради яких вони прийшли на лекцію, уміння із фактів вивести узагальнення, сформулювати проблему, показати ступінь її розв'язання в науці і підкреслити, які моменти ще залишилися нерозв'язаними; висвітлення стану питання, якому присвячена лекція, в науці, наявність власного, можливо, й відмінного від загальноприйнятого, погляду на питання. Водночас не можна перевантажувати лекцію фактичним матеріалом — слід узяти меншу кількість фактів чи положень, натомість докладніше їх проаналізувати. Зокрема, видатний хімік Д. І. Менделєєв зазначав, що велика кількість фактів у лекції нагадує піч, до того завалену дровами, що вона не загоряється. Лектор, який нагромаджує без міри матеріалом, часто не вкладається у відведений час, похапцем, без висновків закінчує лекцію, що, звичайно, говорить не на його користь.

Логічна культура лектора — важлива умова досягнення потрібного ефекту від лекції: щоб слухач виніс із неї струнку систему поданих фактів, ідей, а не їх хаотичне нагромадження. Бути логічним — це означає вміти

виділити головну думку і провести її послідовно через усю лекцію, не забути про висунуту тезу, а обов'язково довести її за допомогою яскравих фактів. У мові не повинно бути логічних помилок, наприклад, пояснення невідомого через невідоме. Однак слід сказати, що подібні логічні помилки інколи побутують тривалий час у підручниках, аж поки не знайдеться нове, ближче до істини визначення. Так, донедавна корінь слова визначався як спільна частина споріднених слів. Але що таке споріднені слова? Це слова, що мають спільний корінь. Отже, це типова логічна помилка, яка має назву кола. Численні спогади про видатних лекторів відзначають як їх головну ознаку логічність, переконливість, стрункість доказів, здатність систематизувати ті знання, які у слухача були з того чи іншого питання, що зачіпалося в лекції.

З логічності викладу матеріалу закономірно випливає **структура** лекції, у якій виразно повинні виділятися такі частини, як вступ, де повідомляється тема лекції, висуваються тези, що будуть розгортатися в другій, головній частині лекції. Головна частина — це, так би мовити, тіло лекції, основний її зміст, це розгортання висунутих тез, яке звичайно буває поділене на три — чотири напрямки, положення. Більша кількість запропонованих для розгляду в лекції питань буде погано сприйматися слухачами, викличе їх утому і втрату інтересу. Третьою частиною лекції є висновок, узагальнення, у якому лектор коротко формулює суть висловленого в лекції, дає певні вказівки і побажання щодо подальшого опрацювання теми лекції. Струнку побудову лекції тонко відчують слухачі. Про лекцію хаотичну, у якій «кінці не зведено з кінцями» вони говорять: «На городі бузина, а в Києві дядько» або «наговорив сім мішків гречаної вовни». Видатний російський драматург А. П. Чехов говорив: «Якщо в першому акті на стіні висить рушниця, то в останньому вона повинна вистрілити». Цим він сформулював потребу логічності і стрункості, завершеності побудови драматургічного твору, але це добре можна прикласти і до будь-якого публічного виступу.

Оскільки метою академічного красномовства є донесення знань, наукових проблем до слухача, то з неї випливає ще одна необхідна риса

доброї лекції — її **доступність, популярність**. Виникає складне завдання: поєднати науковий матеріал, інколи досить важкий для сприймання, з легким і доступним викладом. Кожний хороший лектор обов'язково прагне цього, тому лекції відомих учених, як правило, відзначаються доступністю. Чи можна досягти цього лекторові-початківцю? Можна, якщо пам'ятати про деякі правила: 1) бездоганне володіння предметом. Тільки той, хто ясно уявляє, про що він має говорити, знайде найбільш прості і доступні слова для пояснення певного явища, доведення окремих положень; 2) якомога менше вживати іншомовних слів, а якщо без них не можна обійтися, то обов'язково розтлумачувати їх значення; 3) використовувати звичайну розмовну мову, а не звороти і вирази писемної мови, що роблять її дещо офіційною та малоемоційною; 4) для доведення своїх думок, пояснення наукових явищ звертатися до простих порівнянь, паралелей з живої природи та життя людського суспільства. Відомий оратор, юрист, почесний академік і професор Анатолій Федорович Коні у своїх порадах молодим ораторам підкреслював, що треба знати свою рідну мову і вміти користуватися її гнучкістю, багатством і своєрідними зворотами, причому, звичайно, до цього знання належить і знайомство зі скарбами рідної літератури. Кращі промови, вважав він, ясні, зрозумілі, повні глибокого змісту.

Ще античні риторичні важливою рисою красномовства вважали **образність, емоційність, яскравість** мовлення. На перший погляд може здатися, що ці риси не сумісні з академічним красномовством. Виняток хіба що можна зробити для предметів гуманітарного циклу — літератури, історії, педагогіки, психології, але яка образність може бути у викладанні математики, хімії, біології й інших точних та природничих наук? Однак ознайомлення з лекторською майстерністю вчених, кращих учителів дозволяє дати ствердну відповідь на це питання. Один із слухачів І. І. Мечникова згадував: «Коли він (І. І. Мечников) характеризував процес боротьби фагоцитів з хвороботворчими бацилами, то ця боротьба ставала

такою яскравою, що створювалось враження, ніби поруч з вами істоти борються з їхніми і разом з вашими ворогами».

Відомий український учений академік О. О. Богомолець, який багато зусиль віддав створенню служби переливання крові, починав свою лекцію про цей предмет, нагадуючи слухачам давньогрецький міф: «У туманній далині минулих тисячоліть, у давній Елладі склався міф про чарівницю Медею, яка переливанням крові повертала людям життя і молодість». Такий вступ одразу зацікавлював слухачів. У січні 1926 р. Богомолець виступив на річному засіданні Московського товариства патологів з доповіддю «Криза ендокринології». Уривок із цієї доповіді дає уявлення про образність мови вченого, який науку ендокринологію змальовує як живу істоту, особу, яка ніби наділена певними людськими недоліками: «Сучасна ендокринологія... серйозно хвора і в даний момент перебуває, безсумнівно, у критичному періоді хвороби. Щоб стати здоровою, їй перш за все слід звільнитися від маніакального стану, який вона переживає, емансипуватися від вихору фантастичних гіпотез, які усувають можливість критичного судження, відмовитися від догматизування... Сучасна ендокринологія повинна заново критично переглянути свій зміст».

Таким чином, ми з'ясували, що академічне красномовство, незважаючи на своє призначення — поширювати наукові знання, має або мусить мати, поряд з такими рисами як змістовність, науковість, логічність, чіткість побудови, ще й образність, емоційність, які роблять виклад жвавим і доступним.

5.3 Види та жанри академічного красномовства

Виділяють три види академічного красномовства: **власне академічне** (наукова доповідь; реферат; захист наукових досліджень на здобуття вченого ступеня; виступ на науковій конференції; бесіда вчених на засідання вчених рад, комісій тощо; наукове повідомлення; наукова лекція; науковий огляд; академічна дискусія та ін.), **красномовство вищої школи** (університетська лекція, або цикл лекцій; семінари; доповіді і реферати студентів; захист

дипломних, курсових чи магістерських проєктів; наукове повідомлення студентів; реферат; виступ на семінарському занятті; науково-популярна лекція; бесіда; конспектування; тези; резюме; захист творчих проєктів тощо) і **шкільне красномовство** (шкільна лекція; розповідь; опис; бесіда; виступ перед батьками на зборах; виступ перед педагогічним колективом; характеристика; усні розповіді дітей; письмові учнівські твори; окремі елементи уроку; дискусія тощо).

Основними формами організації навчального процесу у вищій школі є лекції, семінарські, практичні заняття, самостійна та позааудиторна робота студентів.

Головною ланкою дидактичного циклу є **лекція** (лат. — читання), що з'явилася у Стародавній Греції і набула розвитку в Стародавньому Римі і в середні віки.

У сучасній науці навколо поняття «лекція» ведеться дискусія. Частина вчених вважають, що лекція є методом навчальної роботи. Інші схильні ототожнювати це поняття з формою навчальної роботи у вищих навчальних закладах. Має місце також думка, що лекція — це вид навчальної діяльності, який проводиться у рамках традиційних форм навчання. Професор А.М. Алексюк стоїть на позиції, що лекція — це «форма організації і метод навчання».

Неоднозначними є також міркування щодо місця лекції у сучасній вищій школі. Спостерігається тенденція до зниження її ролі у професійній підготовці, оскільки доступність великої кількості різноманітних джерел інформації дає можливість студентам самостійно добувати знання, а тому інформаційна функція викладача втрачає актуальність. Сучасні інформаційні технології з використанням комп'ютерних систем мають повністю витіснити діяльність викладача як лектора. Усі ці міркування не мають аксіоматичного характеру і є лише предметом дискусії.

Академік С.У. Гончаренко в «Українському педагогічному словнику» дає таке визначення лекції: «Лекція — систематичний, послідовний виклад

навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмета, методів науки».

Як уже згадувалося, історія лекції пов'язана з епохою Середньовіччя. За соціально-економічних умов того часу постала необхідність прилучення до освіти широких верств населення, а не лише представників знаті. Діалогічний вид навчання вже не задовольняв потреб. А джерел інформації (на той час вони обмежувалися, в основному, книгою) було обмаль. Тому педагог, який мав дещо ширший доступ до літератури, систематизував інформацію у вигляді писаних текстів і на заняттях зачитував цей матеріал студентам. Це був своєрідний спосіб колективного розповсюдження і засвоєння інформації. Студенти конспектували лекції і так опановували програмний матеріал. Лише пізніше, наприкінці XIX ст., поряд з лекціями почали застосовувати практичні, лабораторні заняття. Зрозуміло, що обмеження навчальної роботи лише лекціями збіднювало ефективність навчально-виховного процесу.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. лекція як провідний метод навчання зайняла визначальне місце у системі навчально-виховної роботи у вищих освітніх закладах світу. Наприкінці XX і на початку XXI ст., як уже згадувалося, дискутується питання щодо доцільності застосування лекції у ВНЗ. Думки і вчених, і практиків розходяться.

У чому ж полягають переваги лекційної системи у ВНЗ?

Суттєвими перевагами є такі:

— лекція дає можливість реалізувати одну зі стрижневих ідей гуманної педагогіки (творча співпраця педагога зі студентами, спільна емоційна взаємодія);

— лекція активізує мисленнєву діяльність студентів (звісно, якщо вона кваліфіковано прочитана, уважно вислухана і зрозуміла);

— у лекції акумульовано великий обсяг наукової інформації з урахуванням новітніх досягнень тієї чи тієї науки;

— у процесі читання лекції можна врахувати специфіку професійної підготовки студентів, їхні інтереси;

— зміст лекції, процес читання містять у собі значні виховні можливості з погляду розвитку інтелекту студентів, формування морально-духовних якостей, культури спілкування, становлення професійної культури майбутніх фахівців;

— лекція вирізняється своєю економічністю. Студент має можливість за порівняно короткий час отримати значний обсяг наукової інформації, до того ж насиченої найновішим матеріалом;

— участь студентів у педагогічному дійстві, яке називається лекцією, є корисною школою для тих, хто у майбутньому буде займатися науково-педагогічною діяльністю;

— лекція слугує своєрідним дороговказом для студентів, компасом у неосяжному морі наукової інформації;

— лекція незамінна, коли має місце дефіцит літератури.

Технологія і техніка підготовки академічної лекції

Підготовка лекцій — багатоаспектний, тривалий і складний процес. Відповідь досвідчених викладачів вищої школи на запитання молодих колег «Як довго ви готувалися до лекції? — Усе життя». Це зумовлено, по-перше, дією поширеної істини: «Чим більше вчишся, тим глибше усвідомлюєш, що знаєш мало». По-друге, високою науково-педагогічною відповідальністю за ефективність навчального процесу і авторитет викладача вищої школи.

У процесі підготовки до академічної лекції слід дотримуватися такої послідовності.

1. Ознайомлення з навчальним планом спеціальності з метою визначення місця навчальної дисципліни у системі всіх дисциплін, спрямованих на підготовку фахівців певного профілю.

2. Вивчення програми з конкретної дисципліни для ознайомлення з логікою побудови навчального курсу, змістом лекційних, практичних, лабораторних занять.

3. Ознайомлення з підручниками і навчальними посібниками з предмета, з'ясування, у якому обсязі у них розкрито зміст навчального

матеріалу стосовно вимог програми. Добір додаткової наукової літератури, у якій міститься найновіша інформація з проблем навчальної дисципліни.

4. Виокремлення дидактичного матеріалу стосовно вимог конкретної теми з урахуванням інтелектуальних можливостей студентів.

5. Ознайомлення з новими (невідомими студентам) науковими поняттями, термінами, їхньою етимологією.

6. Добір і систематизація методів, засобів, прийомів, прикладів, які будуть використані у лекції.

7. Підготовка текстового варіанта лекції. Вона потребує особливої уваги і ретельності. Ні в якому разі у тексті лекції не слід дублювати базовий підручник чи навчальний посібник. Такий підхід лише дискредитує викладача, психологічно знижує у студентів інтерес до дисципліни. За обсягом текст лекції, яка розрахована на дві академічні години, має бути 20—24 сторінки. Структура лекції містить такі аспекти: означення теми і питань, які будуть розглядатися в лекції; список рекомендованої літератури, перелік нових наукових понять (дефініцій), які вводяться у цій темі; виклад змісту навчального матеріалу; загальні висновки.

8. Опрацювання відредагованого дидактичного матеріалу лекції. Для початківця корисним є аудіо-, а ще краще відеозапис, який дає змогу внести корективи щодо змісту, темпу, ритму.

9. Перенесення змісту лекції на каталожні картки у формі коротких тез, опорних сигналів і под. Це дає змогу в аудиторії звільнити себе від залежності від тексту, відійти від прямого читання, а реалізувати лекцію шляхом розмірковувань, творчих пошуків істини спільно зі слухачами.

10. Створення допоміжного, резервного дидактичного матеріалу до лекції (приклади, опорні сигнали, факти для підтримання позитивного емоційного настрою студентів та ін.).

Коли йдеться про лекцію у вищому навчальному закладі, то мається на увазі академічна лекція, яка відповідає навчальному завданню конкретної дисципліни і спрямована на реалізацію відповідної програми. Це ставить

певні вимоги до змісту, структури, технології і методики підготовки та читання лекції.

Вимоги до академічної лекції: сучасний науковий рівень і насичена інформативність, переконлива аргументація, доступна і зрозуміла мова, емоційність, чітка структура і логіка, наявність яскравих прикладів, наукових доказів, обґрунтувань, фактів.

Структура академічної лекції: план — основні питання лекції; вступна частина — зв'язок з минулою лекцією, введення в тему; виклад основних положень з акцентованими висновками за кожним окремо; підбиття підсумків — загальний висновок.

Академічна лекція будується на принципах системності, інформативності, наочності, зрозумілості (доступності). Кожна лекція є логічно завершеною ланкою єдиної замкненої системи — курсу лекцій. У її тексті мають бути чітко пов'язані між собою структурно-логічні дидактичні блоки. Проектується графічний текст, планується, де, коли, скільки і які схеми, рисунки, графіки, формули подаються як підтвердження вербальної інформації. Принцип наочності реалізується засобами візуалізації (ТЗН, роздатковий матеріал, схеми, планшети тощо). Лекція має читатися зрозумілою для студентів мовою, незнайомі слова і терміни роз'яснюються, не варто перенасичувати лекцію «наукоподібними» термінами і модними іноземними словами. Текст лекції має бути логічним, простим і зрозумілим.

Академічні лекції є кількох видів. Вступна лекція є початковим етапом опрацювання нової дисципліни навчального плану. Завдання такої лекції полягає в тому, щоб розкрити структуру курсу, особливості його вивчення, місце нової навчальної дисципліни у системі професійної підготовки студентів, її актуальність і важливість у їх майбутній професійній діяльності. Та головне у підході до лекції цього виду — зацікавити студентів змістом навчальної дисципліни, сформулювати у них інтерес до неї. Читання вступної лекції вимагає від викладача значного емоційного піднесення, натхнення,

образності. Важливо захопити студентів не лише змістом навчального матеріалу, а й викликати інтерес до себе як до викладача, особистості.

Основне місце у науково-педагогічній діяльності викладача ВНЗ займають тематичні лекції з курсу конкретної навчальної дисципліни. Це, так би мовити, щоденна, «буденна» робота викладача і студентів. Вона вимагає цілеспрямованості, систематичності та послідовності, логічної узгодженості між окремими темами.

Опрацювання навчального курсу завершується підсумковою (заключною) лекцією. Її проводять переважно після завершення вивчення групи дисциплін спорідненого циклу (наприклад, лінгвістичних, педагогічних та под.), напередодні складання державних екзаменів, виходу на практику та ін. Головне завдання такої лекції полягає в тому, щоб дати можливість студентам усвідомити науковий, методологічний стрижень розвитку системи наук, взаємозв'язок між ними, окреслити перспективи подальшого становлення науки того чи іншого її напрямку. Проведення таких лекцій доручають найбільш досвідченим, ерудованим викладачам.

Процес навчання — багатогранна і багатфакторна діяльність педагога і студентів, він спрямований на реалізацію низки функцій. А оскільки лекція займає особливо важливе місце у навчально-виховній роботі, то вона містить у собі можливості здійснення освітньої, розвивальної, виховної, організуючої функцій.

Необхідно виділити низку загальнодидактичних вимог до лекції у вищій школі. По-перше, зміст лекції має відповідати робочій навчальній програмі, відображати найновіші досягнення науки, висвітлювати перспективи подальшого розвитку наукових пошуків. По-друге, у лекції мають реалізовуватись вимоги загальнодидактичних принципів навчання: науковості, систематичності і послідовності, свідомості, активності й самостійності, наочності, зв'язку змісту навчального матеріалу з професійною діяльністю, доступності, емоційності. По-третє, має бути забезпечена логічно доцільна структура лекції відповідно до змісту

навчального матеріалу. По-четверте, лекція має сприяти активізації мисленнєвої діяльності студентів з метою їх інтелектуального розвитку. По-п'яте, у лекції доцільно виокремлювати певні компоненти змісту для самостійного опрацювання студентами з належним методичним забезпеченням.

Щодо методичних вимог до лекції, то її треба викласти так, щоб студенти зрозуміли, зацікавилися її змістом, осмислено законспектували і при цьому не перевтомилися. Важливою умовою цього є ораторська і педагогічна майстерність лектора, його мовленнєва культура. Треба вміло користуватися текстом лекції, не допускаючи неперервного монотонного читання і не відриваючись далеко від теми, захопившись окремими подробицями і деталями. Необхідно створювати оптимальні умови для конспектування. Це особливо важливо на молодших курсах. Значущі моменти, дидактичні одиниці доцільно виділяти інтонацією, зміною темпу, повторенням. Корисними під час лекції будуть рекомендації викладача типу: «Цю тезу підкресліть особливо», «Виділіть це поняття певним позначенням», «Це можна не записувати, послухайте, а рука відпочине». Зберігаючи оптимальний темп викладу, лектор має бути впевненим, що студенти встигають конспектувати, розуміють і осмислюють почуте, не перенапружуючи свої зусилля до стресового стану.

Лекція не повинна мати характеру дослівного, текстового, письмового стилю. Жива, імпровізована усна мова набагато легше сприймається і засвоюється студентами, ніж письмова, книжна. Вона має бути літературно правильною, виразною, ясною, простою, образною, доступною. Стил — лаконічний, конкретизований, предметний. Не треба «лити воду» і тратити дорогоцінний час на елементарні речі. Доцільно дотримуватися принципу: «Немає часу, щоб витрачати час даремно».

При читанні лекції не повинно бути другорядних елементів, дрібниць. Найважливіший компонент лекції — її зміст. Але досить важливими є манера викладу, інтонація, жести, міміка, тональність, гучність голосу. Говорити

слід достатньо гучно, щоб чули, і достатньо тихо, щоб слухали; ясно, просто, виразно, дохідливо, не монотонно, але й не «хвилеподібно».

Необхідно пам'ятати, що студенти не тільки слухають зміст лекції, а й уважно спостерігають і оцінюють самого лектора. Треба бути належно і охайно одягненим, дотримуватися природних, невимушених поз, поводити себе щиро, доброзичливо, впевнено.

Академічна лекція має нести в собі не лише інформаційний, змістовий потенціал, а й соціально-педагогічний. Останнє вимагає від викладача високої педагогічної культури і професійної майстерності.

Упродовж навчання студенти мають не лише оволодіти відповідною сумою знань, а й (і це головне) навчитися самостійно опановувати знання, оволодіти вміннями застосовувати теоретичні знання на практиці в контексті майбутньої професійної діяльності. Треба зважати і на той факт, що інформація, яку студенти сприймають на лекціях, фіксується лише в короткотривалій пам'яті в обсязі 20—25 %. І якщо не вживати належних дій для підкріплення первинних знань, включення їх у систему операцій, вони губляться, не залишивши жодного сліду в пам'яті. Тому-то семінарські та інші види практичних занять мають бути своєрідним полігоном, на якому майбутні фахівці формують професійні вміння й навички. До того ж участь студентів у практичних заняттях забезпечує оптимальні умови для інтелектуального розвитку особистості, оволодіння раціональними методами та прийомами практичної діяльності, формування соціальної зрілості майбутніх фахівців.

У структурі навчально-виховної роботи чітко простежуються логічні зв'язки між теоретичною і практичною підготовкою фахівців.

Семінар (лат. — розсадник) — вид навчальних занять практичного характеру, спрямованих на поглиблене опрацювання теоретичного матеріалу. Семінарські заняття сприяють активізації пізнавальної діяльності студентів, формуванню самостійності суджень, умінню обстоювати власні думки, аргументувати їх на основі наукових фактів. Вони сприяють оволодінню

фундаментальними знаннями, допомагають розвивати логічне мислення, формувати переконання, оволодівати культурою толерантності, активно впливати на соціальне становлення особистості.

Історичні корені семінарських занять досить глибокі. Ще у давньогрецьких школах вдавалися до диспутів, заслуховування й обговорення наукових повідомлень, коментування їх учителями. У добу Середньовіччя в доповнення до диспутів, дискусій з'явилися семінари. Головне завдання цього виду навчальної роботи — навчити студентів умінню критично висловлювати свої міркування щодо певних питань, сприяти оволодінню методами і прийомами риторики.

У XVIII—XIX ст. семінари широко входять до структури навчальної роботи вищих шкіл. Якщо раніше їх використовували при вивченні літератури, теологічних дисциплін, юриспруденції, то вже у XX ст. вони набули поширення при вивченні багатьох дисциплін гуманітарного та соціального циклу.

Сучасна вища школа семінарським заняттям відводить значну частину навчального часу.

У практиці навчальної роботи виділяють три різновиди семінарських занять: **просемінари, семінари, спецсемінари.**

Просемінари мають передувати власне семінарам, відігравати вступну, підготовчу роль. Вони передбачають аудиторну роботу студентів під керівництвом педагога, спрямовану на оволодіння вміннями й навичками самостійної роботи з підготовки до безпосередньої участі в семінарах. Технологія проведення просемінарів містить такі компоненти: формулювання викладачем теми заняття, дидактичної мети; добір методичного забезпечення підготовки та проведення заняття; необхідні засоби для реалізації мети; організація студентів на навчальну діяльність безпосередньо на занятті з урахуванням етапів роботи (визначення конкретного питання теми семінару, яке треба опрацювати; рекомендація методів і прийомів опрацювання наукових джерел; виокремлення вузлових

питань, наукова аргументація теоретичних положень; організація виступів студентів, постановка запитань, опанування тим, хто виступає, культурою ведення дискусії з дотриманням принципу толерантності; підсумкове слово викладача). Отже, головна функція просемінарів — оволодіння технологією, методикою і технікою роботи на власне семінарах з урахуванням дисципліни.

Просемінари зазвичай проводять на початку вивчення навчального курсу, програмою якого передбачена певна кількість годин на семінарські заняття. Досить провести 3—4 просемінари, щоб допомогти студентам оволодіти відповідним рівнем технології, техніки й методики підготовки та участі в семінарських заняттях. Якщо студенти перших курсів не проходять такої «школи навчання» шляхом участі в просемінарах, вони зазнають значних труднощів на власне семінарах.

Семінари — більш високий рівень організації навчальної діяльності. Цим видом навчальної роботи передбачено підвищення пізнавальної активності студентів. Технологія організації та проведення семінарських занять передбачає попереднє визначення викладачем теми, основних питань, які виносяться на обговорення, ознайомлення зі списком літератури для опрацювання та методичними рекомендаціями щодо систематизації результатів цієї роботи. Безпосередньо на заняттях відбуваються процес обговорення основних проблем теми, дискусія, забезпечується активність студентів, підбиваються підсумки, оцінюється діяльність студентів. Загалом семінари мають бути «розсадником знань», забезпечувати інтелектуальний розвиток студентів, формувати у них пізнавальну активність.

У процесі організації та перебігу семінарських занять важливо забезпечити оптимальні умови для спілкування на рівні «викладач — студенти», «студенти — викладач» на засадах демократизму й толерантності. Лише за умов вільного висловлювання власних думок, їх наукового обґрунтування активізується процес пізнання, формуються пізнавальні й соціальні мотиви учіння.

У процесі проведення семінарських занять викладач має цілеспрямовано виховувати в студентів таку етичну рису, як толерантність (від лат. — терплячий) — терпимість до чужих думок і міркувань. Після завершення навчання фахівці включаються в активну виробничу й соціальну діяльність. Перебіг її здійснюватиметься в багатовимірному й багатовекторному соціальному середовищі (різноманітність виробничих, психологічних, моральних чинників, прояви різних напрямів у політиці, мистецтві, релігії та ін.). Це вимагає від особистості прояву толерантності й уміння обстоювати власні позиції, погляди на ту чи іншу проблему з позицій наукових законів і здорового глузду. Ці уміння якраз і виробляються на семінарах. Треба мати на увазі, що змістовий бік того чи того семінарського заняття не залишається надовго в пам'яті студентів. Головне, щоб вони вчилися мислити, висловлювати свої судження, аналізувати думки інших, щоб відбувався рух в інтелектуальному розвитку, формуванні наукового світогляду та системи методів і прийомів пошуку істини, культури спілкування.

У системі семінарських занять треба уникати одноманітності їх проведення, вносячи елементи дискусії, гри, змагальності і под. Професор А.М. Алексюк називає такі різновиди семінарських занять:

1. Семінар запитань і відповідей.
2. Семінар — розгорнута бесіда: передбачає попередню підготовку студентів з визначених завдань.
3. Семінар — колективне читання: студенти зачитують тексти, коментуючи їх зміст з позицій розвитку сучасної науки.
4. Семінар, що передбачає усні відповіді студентів з наступним їх обговоренням.
5. Семінар-дискусія: студенти, маючи програму, завчасно готуються до дискусії та розгортають її безпосередньо на занятті.
6. Семінар, що передбачає обговорення й оцінювання письмових рефератів студентів.

7.Семінар-конференція: студенти завчасно готують доповіді, виступають з ними, відповідають на запитання своїх колег.

8.Семінар — теоретична конференція: проводиться зі студентами кількох груп курсу на основі вивчення об'ємного розділу чи цілої дисципліни.

9.Семінар — вирішення проблемних завдань: проводиться на основі створення проблемних ситуацій, виділення проблемних завдань і праці над їх розв'язанням.

10.Семінар — прес-конференція: кілька студентів готують повідомлення з вузлових питань, а всі учасники включаються в їх обговорення.

Важливу роль у формуванні професійної зрілості студентів відіграють **спеціальні семінари**, що є вищою сходинкою навчальної діяльності. Вони спрямовані на формування у студентів умінь та навичок проведення наукових досліджень. Спецсемінари зазвичай проводяться на старших курсах. Кафедри затверджують і розробляють їх тематику, укладають відповідні програми з чітким визначенням вузлових тем, основної літератури.

Обсяг занять залежить від обсягу й важливості загальної теми, кількості студентів у групі. На вступному занятті викладач акцентує увагу студентів на значущості теми, ознайомлює з організацією роботи над нею, дає методичні рекомендації щодо підготовки наукових повідомлень, розробки технологічних карт і т. ін. Тут же за студентами закріплюють конкретні теми (можна одну тему доручати 2—3 студентам) і складають календарний план підготовки матеріалів.

Безпосередньо на заняттях визначені студенти організовують і проводять навчальну роботу в групі: виступають з науковими повідомленнями, знайомлять з технологічними картами, обговорюють окремі аспекти проблеми. Всі студенти конспектують необхідні матеріали, рекомендовану літературу.

Таким чином, студенти займаються не лише трансляцією знань, а й набувають досвіду організації пізнавальної діяльності своїх товаришів.

Практичне заняття (лат. — діяльний) — форма навчального заняття, у ході якої викладач організовує розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентами відповідно сформульованих завдань. Ця форма занять проводиться в аудиторіях, обладнаних необхідними технічними засобами навчання.

Викладач має чітко визначити завдання, ознайомити студентів з методами самостійної діяльності, допомогти їм усвідомити алгоритм дій. І далі необхідно організувати самостійну роботу кожного студента.

Окрему ланку в процесі підготовки до семінарського заняття становить безпосередня підготовка виступу з того чи того питання. Варто привчати себе виступати не за готовим текстом, зачитуючи його, а своїми словами, користуючись лише коротким планом. Підготовка до виступу і полягає в тому, щоб до кожного питання скласти на окремій картці чи аркуші короткий план з помітками потрібних цифр, записами цитат, конкретних фактів. Такий підхід дасть змогу виробити вміння виявляти самостійність під час виступів на семінарі. Якщо студент поставлений перед необхідністю самостійно розв'язувати завдання, то це значно активізує потенції його психічної діяльності, сприяє розвитку та становленню позитивних якостей.

Для успішного виконання практичних робіт треба добре знати теоретичний матеріал, володіти методикою застосування знань на практиці, вміти користуватися необхідним обладнанням, устаткуванням, матеріалами, технікою. Безперечно, що успіх можливий лише при копіткій підготовчій роботі студента.

У вищих навчальних закладах України впродовж десятиріч склалися певні **форми науково-дослідної роботи студентів**:

- участь у різних видах навчальної аудиторної роботи (лекції, семінари, лабораторні заняття) з елементами наукових досліджень;

—індивідуальна робота викладачів зі студентами, які займаються науковими дослідженнями;

—науково-дослідна робота студентів у наукових гуртках, конструкторських бюро тощо;

—участь студентів-дослідників у постійних наукових проблемних групах;

—участь студентів у науково-практичних конференціях, наукових читаннях, семінарах та ін.;

—проведення наукових пошуків у процесі виконання різних видів практики.

Кожна із зазначених форм науково-дослідної роботи є своєрідною і потребує творчого підходу до її організації. Бажано, щоб більшість студентів на засадах власного інтересу була охоплена тими чи тими формами науково-дослідної роботи. І знову ж таки ця діяльність повинна мати чітку організацію й достатнє економічне забезпечення.

Багаторічний досвід діяльності вітчизняних ВНЗ дає підстави виокремити певні види науково-дослідної роботи студентів. Це реферати, курсові, дипломні, магістерські роботи, наукові статті, рецензії тощо. Розглянемо найважливіші особливості цих робіт.

Реферат — одна з поширених форм наукової роботи, над якою доводиться працювати і учням, і студентам, і викладачам, і серйозним ученим. Будь-яка праця науково-дослідницького характеру може включати реферативну частину, яка містить критичний огляд наукової літератури, виклад змісту концепцій та їх аналіз тощо. Така реферативна частина обов'язково є в курсових, дипломних і магістерських роботах. Головна вимога до неї — не вдаватись до плагіату, тобто не видавати чийсь думки, міркування, висновки за свої. Тому в реферативних частинах роботи слід зазначати авторів концепцій, робити точні посилання і т. ін.

Реферат може існувати і як окрема робота, що являє собою стислий виклад книги чи іншого першоджерела з метою фіксування інформації.

Реферати наукових праць, зокрема, праць іноземними мовами, публікуються в спеціальних реферативних журналах. Поява таких робіт в умовах зростання потоку інформації викликана потребою скоротити час на пошуки необхідної літератури. Реферат допомагає скласти загальне уявлення про книгу і вирішити, чи треба її детально вивчати. Такий реферат не має на меті переконати читача в достовірності результатів, а отже, й не передбачає розгорнутих обґрунтувань, доказів, обговорення концепцій тощо. Реферат як вторинний виклад інформації не можна вважати заміною першоджерела, він лише дозволяє читачеві ознайомитися з новою літературою.

Існують різні види рефератів. За кількістю реферованих першоджерел виділяють реферати монографічні, які складають за однією працею, і оглядові, які передають зміст кількох праць на одну тему. За повнотою викладу реферати бувають інформативні (реферати-конспекти), які в узагальненому вигляді подають усі основні положення праці, ілюстративний матеріал, а також найважливішу аргументацію, та індикативні (реферати-резюме), у які не включають другорядні відомості, а передають лише найважливіше.

За укладачами реферати поділяються на реферати, складені авторами (наприклад, автореферати дисертацій, дипломних робіт), і реферати, складені неавторами (укладачами їх можуть бути спеціалісти з даної галузі знань).

Реферат може бути не лише джерелом інформації про нову літературу, а й самостійним різновидом навчальної роботи в школі чи вузі. Це може бути письмова робота або зроблена за нею доповідь. У такому випадку визначається тема, яку студент розкриває на основі вивчення кількох наукових праць. Пишучи реферат, автор аналізує зміст цих праць, що дозволяє роздобути всю інформацію стосовно обраної теми і систематизувати її. Для того щоб скласти реферат, необхідно володіти певними навичками цієї роботи. Треба знайти золоту середину, щоб передати інформацію в повному обсязі і водночас не дублювати загальновідомої інформації, яка заважає зосередитися на головному (історія питання,

посилання, за винятком тих, які є предметом обговорення в рефераті або які необхідні для встановлення пріоритету). Слід сконцентрувати увагу на тому, що є новим у реферованих джерелах.

Як і більшість наукових текстів, реферат складається зі вступу, головної частини, висновків, списку використаної літератури. У вступі необхідно прокоментувати тему реферату: визначити її місце у проблематиці науки, обґрунтувати актуальність, сформулювати мету роботи. В основній частині викладають головні положення теми, вилучені з прореферованих праць. Слід прагнути до якомога повнішого розкриття теми, показу різних її аспектів. У висновках роблять короткий підсумок, вказують напрямки практичного застосування описаної інформації.

Написання реферату є важливою ланкою в роботі учня чи студента, який повинен навчитися критично аналізувати наукову літературу, зіставляти теоретичні погляди, формувати власну наукову позицію, а крім того, досконало володіти науковим стилем мовлення, оформляти бібліографічний апарат.

Навички науково-дослідницької роботи формуються в процесі виконання курсової роботи.

Курсова робота являє собою закінчене наукове дослідження, яке, на відміну від реферату, відзначається самостійністю і містить елемент наукової новизни. Крім ознайомлення з науковою літературою, курсова робота передбачає збір матеріалу для дослідження, спостереження над ним, обробку результатів спостережень, їх опис, виявлення певних зв'язків між предметами чи явищами, пояснення цих зв'язків. За обсягом це невелика робота, здебільшого 30—40 сторінок рукописного тексту. У курсовій роботі досліджують окрему вузьку проблему, яка не одержала повного висвітлення в науковій літературі або була досліджена на іншому матеріалі. Недостатня вивченість проблеми і забезпечує її актуальність, а також надає студентові можливість самостійного пошуку. Під час виконання курсової роботи студент повинен вивчити наукову літературу, розглянути та оцінити наукові

концепції, визначити своє ставлення до них. Це дозволить знайти оптимальні шляхи розв'язання проблеми та напрямки аналізу досліджуваного матеріалу. Такий аналіз є дуже важливою частиною роботи і складає основний її зміст. Студент порівнює одиниці матеріалу, знаходить спільне та відмінне в їх будові, ознаках чи функціонуванні. Це дає змогу систематизувати матеріал, виявити певні закономірності, зробити висновки.

Курсова робота, як і більшість наукових праць, складається з таких частин: вступ, головна частина, висновки, список наукової літератури. У роботах переважно з мовознавства та літературознавства може бути список використаних джерел (художня література, словники). У курсових роботах можливий додаток (таблиці, схеми, списки слів тощо). Зміст частин курсової роботи у загальному вигляді той же, що й у дипломних роботах, він розглядається нижче.

Виконання **дипломної роботи** та її захист — це заключний і найбільш відповідальний етап на шляху підготовки майбутнього фахівця, остаточний підсумок його навчання у ВНЗ.

Дипломна робота являє собою закінчене самостійно виконане наукове дослідження, яке відзначається науковою новизною і має практичне значення. Тема дипломної роботи повинна бути актуальною, відповідати сучасному стану вивченості тієї чи іншої проблеми, а також відкривати для студента можливості самостійного наукового пошуку. Дипломна робота виконується під керівництвом кваліфікованого викладача, який консультує студента, допомагає скласти план роботи, орієнтує студента в наукових концепціях, напрямках та методиці дослідження.

Велике значення для успішного виконання дипломної роботи має вибір теми. Як показує досвід, більш глибокими є дослідження, розпочаті студентами ще на початкових курсах. Найкращим є варіант, коли проблематика курсової роботи знаходить своє продовження в дипломному дослідженні. Отже, студентові ще на першому курсі варто визначити свої наукові зацікавлення. А для цього треба бути активним у науковій діяльності

— знайомитись з науковою літературою, працювати в гуртках, лабораторії, брати участь у наукових конференціях, консультуватися з викладачами.

Після обрання теми треба ознайомитися з науковою літературою, де розглядаються питання, пов'язані з обраною темою. Це дасть змогу скласти попередній план дипломної роботи, сформулювати її мету та завдання. Після цього здійснюється цілеспрямований відбір матеріалу та визначаються напрямки його дослідження. Одночасно продовжується детальне вивчення наукової літератури, особливо робіт, що висвітлюють вузькоспеціальні питання. Поступово накопичується матеріал, з'ясовуються можливості його систематизації.

Наукову літературу слід опрацьовувати в тих формах, які розглядалися вище. При цьому треба визначити, у якій мірі може бути використана та чи інша робота. Роботи, які потребують лише загального ознайомлення, слід опрацьовувати шляхом складання анотації або плану — це допоможе у разі необхідності відновити в пам'яті загальні концептуальні засади дослідження чи його структуру. Якщо наукова праця може становити теоретичне підґрунтя дипломної роботи, її треба опрацьовувати більш детально — скласти тези або зробити конспект чи виписки.

Досліджуваний матеріал треба виписувати на картки так, щоб одна картка містила одну одиницю дослідження або один показник з дослідження. Таким чином записаний матеріал можна наочно класифікувати, поєднувати з картками, на яких зроблено виписки тощо. Доцільно організована робота полегшує процес дослідження та його опис, сприяє успіхові, дозволяє зекономити час.

Під час спостережень над досліджуваним матеріалом та опрацювання наукової літератури у студента з'являються власні думки, можливі несподівані результати, виникають і питання. Все це слід обов'язково записувати і розглядати як робочі матеріали до дипломної роботи. З них власне і виходить найцінніша частина роботи — самостійне оригінальне дослідження, нові, ще ніде не описані спостереження і ніким не

сформульовані висновки. Тому опрацювання відібраного матеріалу, його осмислення та опис — це творчий процес, який, звичайно, базується на знаннях, здобутих студентом протягом усього часу навчання та безпосередньої роботи над дипломним дослідженням.

Досить складним у виготовленні дипломної роботи є етап написання тексту. Поширений недолік — це непослідовність опису, порушення логіки викладу. Робота повинна мати добре продуману систему тверджень, доведення яких складає більшу частину змісту. Ці твердження студент підкріплює посиланнями на опубліковані праці або, навпаки, висловлює міркування, які можуть суперечити усталеним поглядам, аргументуючи при цьому свою думку. Письмовий виклад цих міркувань та тверджень потребує від студента відповідної мовної підготовки, уміння логічно, точно, стисло, граматично правильно передати зміст.

Особливу увагу слід звернути на термінологію, якою оперує досліджувана галузь науки. Термін дозволяє назвати те чи інше явище абсолютно точно. Тому важливо вживати терміни відповідно до їх значення. Помилковою є думка, що велика кількість термінів у роботі підвищує рівень науковості. Термінів має бути стільки, скільки необхідно для повного викладу та забезпечення його точності. У процесі дослідження слід визначити для себе обсяг того термінологічного апарату, який є достатнім для роботи. Перенасиченість роботи термінами є такою ж вадой, як і їх недостатність.

Обсяг дипломної роботи суворо не регламентується. Звичайно він становить з гуманітарних дисциплін 70—100 сторінок машинописного тексту, з точних наук обсяг може бути меншим. Структура дипломної роботи така: титульний лист, зміст, вступ, головна частина, висновки, список використаної літератури, а також у разі потреби — додаток. Рекомендують дотримуватися таких пропорцій між частинами дипломної роботи: вступ — до 10%, головна частина — 80—85%, висновки — 5—10% обсягу тексту.

Вступ допомагає розкрити задум роботи, визначити місце даної теми у проблематиці відповідної галузі знань. У вступі слід обґрунтувати актуальність обраної теми, зробити короткий огляд літератури чи аналіз наукових концепцій, точно сформулювати мету і завдання роботи, вказати методи дослідження.

Головна частина роботи складається з кількох розділів. У ній здійснюють опис досліджуваного матеріалу під кутом зору мети та завдань роботи, з'ясовують закономірності існування, розвитку чи функціонування явищ, що стали об'єктом дослідження. Ці закономірності ілюструють прикладами, наводять систему аргументації тверджень.

У висновках підсумовують одержані результати. Це має бути синтез усього матеріалу дипломної роботи, у висновках автор повинен піднятися на новий рівень узагальнення. Висновки мають бути обґрунтованими і не суперечити загальному розвитку міркувань автора.

Список літератури вміщують у кінці роботи. До нього обов'язково включають цитовані і згадувані в дипломній роботі джерела, а також ті видання, з якими дипломник ознайомився і які стосуються теми роботи.

У додаток можуть бути включені таблиці, схеми, список досліджених об'єктів, якщо він становить окрему наукову цінність, розрахунки тощо.

Ці рекомендації є загальними для дипломних робіт з усіх дисциплін. Звичайно, роботи з певної галузі знань мають свою специфіку, яка виявляється і в самому процесі дослідження, і в змісті роботи та особливостях її оформлення.

Магістерська робота (магістерська дисертація) - це кваліфікаційна самостійна науково-дослідницька робота, що виконується з метою отримання освітньо-кваліфікаційного ступеня «магістр». Така наукова робота містить сукупність перспективних і актуальних проблем, відображає творчий потенціал виконавця, його вміння інтерпретувати різні концепції і теорії, здатність до творчого мислення аналізованого матеріалу, ступінь володіння професійною мовою у предметній галузі знання. На відміну від дипломних робіт

написання магістерських, як і курсових, є обов'язковим, їх невиконання розцінюється як академічна заборгованість.

Магістерська робота, виконана на основі ґрунтовного теоретичного дослідження, може послужити основою для подальшої роботи над кандидатською дисертацією. Правила оформлення магістерської роботи та її захист мають багато спільного з дипломною роботою студента і кандидатською дисертацією здобувача наукового ступеня. Тому в процесі її підготовки слід застосувати відповідні методичні і технічні прийоми підготовки наукової праці.

Під час навчання у ВНЗ і в подальшій професійній діяльності студент і дипломований фахівець можуть займатися серйозною науковою роботою, результати якої знайдуть своє втілення в **науковій статті**. Наукова стаття — це найбільш поширений жанр наукового стилю мовлення. Вона являє собою порівняно невелику за обсягом письмову роботу (10—30 сторінок машинопису), у якій розглядається, як правило, одна наукова проблема. Наукова стаття — це обов'язково оригінальне дослідження, яке містить нову інформацію стосовно зазначеної проблеми. Це може бути аналіз ще ніде не описаного матеріалу, розгляд відомого матеріалу в іншому аспекті або міркування автора щодо тих чи інших питань науки. Наукова стаття може містити невелику реферативну частину, якщо йдеться про стан вивчення проблеми.

Написання наукової статті можливе за умови глибокої компетентності автора у відповідній галузі знань. Крім того, автор повинен усвідомлювати потрібність свого дослідження і необхідність ознайомлення з ним певного кола фахівців. Автор несе відповідальність за достовірність інформації, її оригінальність, об'єктивність своїх оцінок. Крім морально-етичного чинника, тут відіграє свою роль ще й те, що опублікована стаття може стати джерелом інформації для інших дослідників, отже, ця інформація повинна відзначатися науковою новизною.

Наукова стаття вимагає від автора всебічного вивчення і осмислення певних наукових положень, внаслідок чого він їх або підтримує, або піддає сумніву. Тому наукова стаття у більшості випадків буває не випадковою, а з'являється як фрагмент глибокої і системної наукової роботи.

Композиція наукової статті багато в чому залежить від галузі науки та тих традицій опису дослідження, які в ній склались. Але є такі структурні елементи, які необхідні в науковій роботі з будь-якої галузі знань. Це обґрунтування актуальності наукового дослідження, визначення об'єкту, що аналізується, та методів його дослідження, опис процесу дослідження (можливе висунення гіпотези), опис результатів (доведення чи спростування гіпотези), формулювання висновків.

Беручи до уваги невеликий обсяг статті, автор повинен чітко визначити об'єкт дослідження та систему завдань і, якщо є потреба, обмежити їх. Якщо опис об'єкту та його аналіз займають надто багато місця, то краще частину матеріалу залишити для іншої статті.

Матеріали наукового дослідження можуть бути покладені в основу **наукової доповіді**, яка може бути прочитана на будь-якому зібранні фахівців — науковій конференції, симпозіумі, семінарі тощо.

Текст наукової доповіді — це особливий жанр писемного мовлення. Специфіка його обумовлена тим, що доповідь — це різновид усного мовлення, отже, складаючи текст, треба враховувати, що сприймання на слух має свої особливості. Текст повинен чітко ділитися на частини, що відбивають логіку міркування. Речення мають бути прозорі за будовою — прості або складні з невеликою кількістю частин (не більше 2—3 одиниць). Краще не зловживати дієприслівниковими та дієприкметниковими зворотами. Без зайвої потреби не варто загромождувати речення однорідними членами. У текст наукової доповіді, як правило, не включають громіздкі переліки позицій, оскільки слухачеві досить важко втримати їх у пам'яті. Ілюстративний матеріал добирають з урахуванням можливостей його сприймання. Цифрові дані, якщо це не на шкоду змістові, краще подавати не

в абсолютних, а у відносних вимірах (відсотки, порівняльні величини тощо). Складаючи текст доповіді, слід також продумати, які засоби активізації аудиторії та підтримання контакту з нею можна використати. Особливості виступу з науковою доповіддю розглядаються в лекції, присвяченій академічному красномовству.

Окремим різновидом писемних робіт є **тези** наукової доповіді. Поширеною є практика, коли до наукової конференції готують наукову доповідь, а публікуються лише тези цієї доповіді. Отже, тези — це не тільки спосіб опрацювання книги, а й особливий жанр наукового твору. Складаючи тези доповіді, слід визначити найважливіші її положення, висновки, результати дослідження. Беручи до уваги невеликий обсяг тез, ці положення мають бути сформульовані стисло, чітко, і водночас вони повинні якомога повніше віддзеркалювати зміст. Тези можуть мати загальноприйнятну композицію — вступ, головна частина, висновок, а також можуть бути складені як перелік основних положень. У тезах здебільшого відсутній ілюстративний матеріал, цифрові дані, таблиці, цитування тощо. Між окремими положеннями не обов'язкові текстові переходи, елементи міжфразового зв'язку, але ці положення повинні відбивати логіку дослідження, хід міркувань автора. Така вимога зумовлена тим, що головна мета, з якою публікуються тези,— ще до прочитання наукової доповіді в загальному вигляді ознайомити слухачів з авторською концепцією чи особливостями дослідження. Тому тези доповідей, як правило, готують і видають до початку наукової конференції.

У науковій та навчальній роботі досить часто виникає потреба написати **рецензію**. Рецензія — це відгук, критична оцінка того чи іншого різновиду творчої роботи: наукової праці, художнього твору, вистави, кінофільму тощо. Рецензії доводиться писати науковцям, студентам, критикам, фахівцям з будь-якої галузі науки чи виробництва. Пишуть відгуки на підручники, методичні розробки уроків чи позакласних заходів, методичні статті, вистави та кінофільми з педагогічно-виховної тематики тощо.

Звичайно, за рецензування повинен братися лише той, хто достатньо глибоко обізнаний із проблематикою рецензованого твору і спроможний дати йому об'єктивну оцінку.

Існують певні вимоги до композиції відгуку. Спочатку подають загальну кваліфікацію теми чи проблеми, яка є предметом рецензованого твору («У роботі розглядається питання...», «Робота присвячена аналізу...» тощо). Визначають також коло проблем, до яких належить розглядуване в роботі питання або його місце в певній науковій системі. Важливим елементом рецензії є визначення актуальності теми, її важливості для науки, виробництва чи інших сфер життя. У багатьох випадках актуальність теми не тільки констатують, а ще й обґрунтовують. Далі в рецензії міститься стислий виклад змісту роботи або окремих її питань. Такий виклад має бути аналітичним, спрямованим на те, щоб виявити найцінніші здобутки роботи і водночас визначити спірні моменти, можливість альтернативних рішень, певні недоліки. У цій частині рецензії можливі й елементи полеміки рецензента з автором, зокрема, у значних за обсягом рецензіях, наприклад, на дисертацію. Недоліки роботи можуть бути вказані у цій аналітичній частині рецензії або перелічені окремо, якщо є необхідність чітко їх назвати. Слід звернути увагу на те, що недоліки роботи мають бути сформульовані точно і обов'язково у коректній формі. Після цього в рецензії дають загальну оцінку роботи («Робота відповідає вимогам...», «Дослідження проведено на належному рівні...», «Робота заслуговує високої оцінки...», «Робота потребує доопрацювання...» тощо).

Складання анотацій. Анотація (лат. — зауваження, примітка) — коротка узагальнювальна характеристика книги (чи її частини), статті, рукопису. Для проведення цієї роботи необхідно уважно перечитати книгу, з'ясувати, кому вона адресована, з якою метою може бути використана. Написання анотацій — відповідальне завдання і потребує глибоких знань з відповідної галузі. Праця має бути оцінена з погляду її науковості, логічної послідовності, актуальності питань чи проблем.

Таким чином, письмові роботи, які виконують у вищій школі, можуть мати навчальний характер і можуть бути виконані на рівні самостійного наукового дослідження. В обох випадках вони вимагають від виконавця не тільки глибоких фахових знань, а й відповідної мовної підготовки та практичних навичок, необхідних для письмового закріплення результатів наукової діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. Стисло сформулюйте, що таке академічне красномовство.
2. Яких умінь і навичок вимагає від оратора цей вид красномовства?
3. Назвіть основні жанри академічного красномовства та стисло охарактеризуйте кожне з них.
4. Які форми діалогу зі слухачами використовують академічні оратори?
5. Яку роль в академічному красномовстві відіграють фундаментальне наукове знання та аргументація?
6. Які чинники визначили розвій академічної риторики в Україні XVI-XVII ст.?
7. Які видатні просвітники залишили свій слід в історії українського слова цього періоду?
8. Пригадайте найяскравіших риторів епохи та їхні найголовніші твори.
9. Опишіть явища впливу української культури XVI-XVIII ст., зокрема риторичної, на російську культуру тих часів. Якими були власні риторичні досягнення Росії до цього впливу?
10. Що зробили для української риторики Й.Галятовський, Ф. Прокопович? Назвіть основні положення їхніх риторичних теорій та твори, у яких ці положення було викладено.
11. Проілюструйте розвиток української риторики XIX ст. у сферах академічній, судовій, політичній. Які найбільш визначні особистості проявили себе в публіцистично-риторичній сфері?
12. У чому полягає причина спалаху інтересу до риторики в сьогоденному українському суспільстві?

Лекція 6. ЛЕКЦІЯ ЯК ОСНОВНИЙ ЖАНР АКАДЕМІЧНОГО КРАСНОМОВСТВА

6.1 Завдання лекції, її різновиди

Академічне красномовство є особливим видом ораторського мистецтва, яке звернене не стільки до почуттів слухачів, скільки до їх розуму, і має на меті насамперед поширення наукових знань, збудження інтелектуальної діяльності. До академічного красномовства належить мистецтво читання лекцій, проведення семінарських занять у вищому

навчальному закладі й уроків у школі (ліцеї, гімназії), виступи на наукових конференціях, у наукових дискусіях.

Головною формою академічного красномовства є лекція (від лат. *lectio* — читаю). Лекція — це усний виклад навчального матеріалу, що має систематичний характер, або якоїсь окремої наукової теми (наприклад, наукова лекція в лекторії). Хоча лекція є переважно вузівською формою навчання, однак вона використовується і в школі, особливо в старших класах, і в середніх спеціальних навчальних закладах. Ось чому майбутній фахівець повинен знати типи, структуру лекції, її завдання, способи досягнення найбільшого ефекту. Сучасна наука подає такі різновиди лекцій:

- власне наукові (науково-теоретичні);
- науково-методичні (навчальні — настановчі, оглядові, спеціального курсу);
- науково-популярні (лекція-огляд, лекція-показ, лекція-репортаж, лекція-бесіда, лекція-інструктаж, лекція-інформація, лекція-підсумок, лекція-спогад тощо).

Лекція — дуже давній вид красномовства, бере свій початок в античності, але дожила до нашого часу. Може виникнути питання: чи потрібна лекція тепер, у час інтенсивного книгодрукування, існування підручників, посібників? Відповідь поки що одна: потрібна, але така лекція, яка не є копією одного підручника, одного посібника. Справжня лекція є завжди плодом міркувань лектора над матеріалом, узагальнення прочитаного в різних джерелах, виявом власної думки щодо певного наукового факту чи проблеми. Лекція оперативніша за підручник: лектор має змогу висловити такі думки, які ще тільки носяться в повітрі, є предметом наукових дискусій, а в підручник такий матеріал потрапляє з великим запізненням.

За своєю метою і характером, як уже було зазначено, науково-методичні навчальні лекції поділяються на настановчі, оглядові, спеціального курсу. За характером викладу матеріалу вони можуть бути інформативними і проблемними. Оскільки останнє стосується різних типів

лекцій, зупинимось на ньому докладніше. Інформативні лекції — необхідна складова частина навчального процесу, оскільки кожна дисципліна вимагає систематизованої, вміло поданої інформації. Є теми, які не можна подати інакше, як повідомленням певної суми усталених знань: наприклад, питання відмінювання іменників в українській мові. Подібні теми є в кожній галузі науки, їх зміст не вимагає обговорення, а повинен бути засвоєний, до того ж найміцніше. У проблемних лекціях матеріал не подається у готовому вигляді, а формулюється проблема, яку розв'язують самі студенти з допомогою викладача, з його доповненнями і узагальненнями. Викладений таким чином матеріал краще запам'ятовується, слухачі одержують моральне задоволення, відчувачи і свою причетність до розв'язання певної проблеми.

Науково-методичні навчальні лекції становлять систематичний виклад певної наукової дисципліни. У навчальних лекціях, поряд з викладенням проблем даної науки, можуть повідомлятися уже відстояні, апробовані факти, характеристики певного явища. Важливою складовою частиною навчально-програмової лекції має бути огляд і коментар наукової літератури, підкреслення нерозв'язаних питань і проблем. **Настановча**, або вступна лекція має завдання ввести слухача в коло питань певної дисципліни, познайомити з її предметом, зацікавити студентів подальшим вивченням матеріалу. **Оглядові** лекції, як правило, читають після вивчення цілого курсу. Вони мають своєю метою систематизувати знання студентів з певного предмета, додати до них щось нове, наголосити на окремих моментах, на які студенти не звернули уваги при вивченні. Оглядова, підсумкова лекція має настановити слухача на подальше самостійне вивчення якоїсь проблеми, активізувати його думку, знання при підготовці до державного чи кандидатського іспиту. Лекції із **спеціального курсу** звичайно присвячені певній вузькій галузі науки, у якій працює той чи інший викладач-лектор. Вони дають широкі можливості ввести студентів у науку, збудити їх думку. Такі лекції значно легше побудувати як проблемні в порівнянні з навчально-програмовими. Власне, спецкурси для цього й призначені.

6. 2 Підготовка до лекції

6. 2. 1 Лекція як дослідження

Оратор, виступаючи перед аудиторією, завжди мусить проголошувати щось вагоме й, по можливості, нове. Виступ повинен бути актуальним, змістовним. Лише за таких умов оратора слухатимуть.

Потрібно, щоб він ґрунтовно володів питаннями, про які наважується говорити. Поверховість та малоерудованість одразу ж помітні, й довіри в аудиторії такий оратор не викликає.

Промова, як правило, потребує попередньої підготовки, й чим ґрунтовніша і повніша підготовка, тим солідніше, вагомніше виглядатиме виклад, а отже — і переконливіше. А всяка освіченість має таку загадкову властивість: чим більше людина знає чужих думок, тим самостійнішим стає її власне мислення, тим оригінальніша вона у поглядах, а значить — цікавіша для інших. Не треба лякатися того, що тема маловивчена, що з даного питання «мало літератури». Якщо й справді так, це означає, що промовець вільний від чужих думок і має право викладати власні міркування.

Споконвіку серйозними недоліками промови вважалися шаблонність, переказ чужих думок без власної оцінки. Це вимагає від оратора певної відваги, сміливості у викладі власної позиції. Але одна лише власна позиція може інколи засвідчити хіба що малокомпетентність промовця. Отож «знання — сила!»

Усі ці риси ріднять промову з науковим дослідженням, яке обов'язково базується на ґрунтовному вивченні питання.

Як усяка розумова робота, підготовка промови — процес творчий, і кожен використовує власну методику. Хоча інколи можна почути твердження, що промовці самі дивуються, як у них складається той чи інший текст, особливо — імпровізування. Але більшість початківців нерідко розгублюються, коли їм доводиться вийти зі своїм словом на широку аудиторію. Запропонований до вивчення матеріал вони наївно переписують з якихось джерел. Та коли слухаєш отакий виступ, одразу ж впадають у вічі незграбність, некомпетентність,

маловченість і, нарешті, цілковита відсутність упевненості в собі. Такий промовець викликає лише співчуття.

Виділимо певний алгоритм підготовки промови: етапи роботи над інформацією, які долає кожен, хто досліджує свій предмет.

6. 2. 2 Вибір теми

Термін **тема** походить з грецької мови і означає «те, що покладено в основу», фундамент. Простіше було б сказати вслід за Сопером: «тема — це те, про що йде мова». Нерідко трапляється, що лекторові пропонують, наприклад, виступити на чітко визначену тему. Академічна доповідь у стінах ВНЗ визначається навчальним планом чи науковим керівником. Церковна проповідь визначена наперед євангельським началом (відповідна структурація євангельського тексту, пристосована до того чи іншого дня служби). Навіть на зборах часом заздалегідь пропонують виступити з певного питання.

Проте інколи тему промови підміняють її **об'єктом**. Наприклад, пропозиція висловитися про сучасну українську культуру не є власне темою. Це саме об'єкт уваги. Бо ж культура — поняття широкі: його становлять і науковість викладання, й потреба слухачів у матеріалі, й висвітлення окремих галузей (література, живопис, музика тощо). Перераховані конкретні питання — це **тематика**, що відбиває у своїй сукупності багатогранний і складний об'єкт уваги. Тема завжди конкретна, стосується одного питання. Інша справа, що слід виділяти в межах однієї теми ще й т. зв. **підтеми**: наприклад, лекцію про екологічну чистоту середовища можна розвивати на таких підтемах, як чистота повітря, чистота води, чистота продуктів, соціальна та особиста гігієна людини тощо. Підтема, у свою чергу, може поділятися на мікротеми; наприклад, мікротемами підтеми чистота повітря можуть бути: озон, кисень, смог тощо. Звичайно, мікротема не обов'язково мусить бути розгорнутою — вона часом може зводитися до абзацу або й навіть до одного речення. Всі ці моменти слід добре продумати. Коли

промовець не уявляє, що конкретно він хоче сказати, не варто розраховувати на позитивний результат.

Отож тема часто визначається тим, яку психологічну реакцію оратор хоче викликати у своїх слухачів. Якщо він ставить за мету розважити їх — з багатогранного об'єкта обирається одна тема. Якщо ж переконати чи закликати до чогось — зовсім інша. При цьому варто враховувати також свої можливості, оскільки можна взятися за велику й значну тему, але не впоратися з нею. Тож доцільно обирати таку тему, яка до душі й під силу ораторові.

Відомий знавець техніки спілкування Д.Карнегі неодноразово підкреслював, що розуміння між людьми виникає лише тоді, коли звертатися до співбесідника з великим і якомога щирішим інтересом до його проблем. Зокрема, легко зацікавлюються відповідною темою професіонали. Якщо оратор говоритиме, наприклад, із викладачами й виявить знання специфіки їхньої праці, стурбованість проблемами їхнього життя, — можна сказати — він близький до успіху. Якщо ж ви не знаєте, чим живуть викладачі, а вам потрібно виступати саме перед ними, не гріх щось пошукати в періодичній пресі, поговорити зі знайомими представниками цієї професії або посидіти годину в бібліотеці.

Слід уникати загальних фраз та банальних істин: аудиторія слухатиме не того, хто знає загальновідоме, а хто покаже, як розв'язати жагучі проблеми. Отже, ви маєте знати свій матеріал ліпше, ніж слухачі. Не варто обирати менторський тон — ваша стриманість та скромність створить вам належний ореол. Чим повніше ви захоплені своєю темою, тим більше шансів, що вас почують.

Лекція, виступ чи проповідь, промова або доповідь мусять бути аналізом якихось важливих, нерозв'язаних, але пекучих проблем життя. Отож, тему слід розуміти як проблему, задачу, яку треба вирішити. Ви не даєте рецептів — ви разом зі своїми слухачами повинні «перехворіти» проблемами, які вимагають уваги. Навряд чи захопить аудиторію людина,

що, вийшовши на трибуну, заявить: я вам зараз за п'ятнадцять хвилин все розкажу й жити навчу! Менторський або ригористичний (сухоповчальний) тон викличе до вас зневагу чи навіть ненависть (згідно з обставинами) вже через п'ять хвилин. Саме це є хворобою, наприклад, викладачів-початківців, які гадають, що слухачі тільки й чекають, щоб їх напучували: у сучасного слухача менторський тон викликає неприховано негативну реакцію, тим паче що нинішні слухачі володіють великою кількістю інформації з інтернет-видань. Треба разом з аудиторією переживати, клопотатися, шукати виходу — словом, розв'язувати проблему. Нехай навіть ви знаєте відповіді на оті жагучі питання — зробіть вигляд, що ви знаходите їх саме зараз, разом зі слухачами.

Обираючи тему, слід одразу ж з'ясувати для себе, якої конкретної мети ви прагнете. Адже тримати людей у напрузі можна й дві години, та вони можуть розійтися, знизуючи плечима: а що, власне, оратор нам хотів сказати? Тож треба мати настанову на загальну мету. Так, судовий оратор може й жартувати, й кепкувати, й розповідати про подробиці справи, запалювати слухачів «праведним гнівом» або зворушувати почуття глибокого зацікавлення й симпатії до жертви несправедливості. Але він мусить твердо знати, чого прагне. Якщо це прокурор, то мета його промови — довести провину звинуваченого. Діаметрально протилежна мета в адвоката, який прагне виправдати підсудного. Якщо б прокурор та адвокат раптом захопилися невластивими проблемами, втратили загальну настанову, суд не міг би здійснитися.

Не бійтеся зачіпати складні й не до кінця визначені проблеми, викликати заперечення — бійтеся іншого: щоб не подумали, що ви малодушно обминаєте протиріччя або, гірше того, свідомо приховуєте істину.

Як каже П.Сопер, якщо, перш ніж ви почали говорити, всі вже заздалегідь з вами згодні, то який інтерес до теми може бути? Водночас ваш обов'язок — запропонувати розв'язання важких і невирішених проблем, тому вибирайте теми, які ви здатні пояснити.

Існують такі поняття, як тема «**розкрита**» та тема «**не розкрита**». Тема «розкрита», коли матеріал їй відповідає, коли основна думка промовця зрозуміла, коли вона доведена (за допомогою цитат, думок попередників, фактів та ін.). Бажано, щоби тема мала точки зіткнення з іншими темами (особливо якщо це — лекція), апелювала до вже відомого слухачам.

Не сподівайтесь переконати всіх. Пам'ятайте слова Христа, що слова часом падають у ріллю або на скам'янілий ґрунт: багато знаних та мало обранців. Нехай хоча б кілька людей зрозуміють нас — отже, тема розкрита вдало!

6. 2. 3 Складання плану

Часто план сприймається як щось сухе і вторинне, що обмежує свободу думки. Але насправді він подібний до скелета, який несе на собі вантаж м'язів, шкіри і т.ін.: без кісток не було б опори.

Інша справа, що формувати план «з нічого» людина, звичайно, не може. Ви, напевно, вже спостерігали, що власні думки, епос бачення проблеми, її структурація відбуваються в міру того, як вивчаєш чужі думки, відгукуєшся на них. Поступово стає зрозуміло, що в даному питанні не все висвітлено повністю, а щось і неправильно, і ви, автор промови, розкрили б це питання інакше. Саме тоді, коли матеріал опрацьовано й законспектовано на картках (чи занесено в комп'ютер), починається «пасьянс» з викладанням цитат і власних думок за якоюсь спершу й вам самим незрозумілою логікою. У міру того як вимальовуватиметься певна послідовність, твердішатиме й «скелет» вашої логічної схеми, тобто план.

Плани бувають трьох видів: **простий, складний та цитатний**.

Простий план являє собою, по суті, ряд непоширених речень. Наприклад:

Тема: ВИДИ КРАСНОМОВСТВА ТА СФЕРИ ЙОГО УЖИТКУ

П л а н

- 1.Академічне красномовство.
- 2.Політичне красномовство.
- 3.Юридичне (судове) красномовство.

4.Церковне красномовство.

5.Суспільно-побутове красномовство.

Складний план — це своєрідне поширення простого плану шляхом розгалуження основних питань. Крім того, сюди звичайно вводять вступ та висновки (хоча й не обов'язково). Наприклад:

Тема: ВИДИ КРАСНОМОВСТВА ТА СФЕРИ ЙОГО УЖИТКУ

П л а н

I. Вступ. Потреба у видовій диференціації красномовства залежно від сфери його ужитку.

II.Основна частина. Диференціація видів красномовства.

1.Академічне красномовство:

Лекція;

диспут;

евристична бесіда;

реферат;

виступ на науковій конференції.

2.Політичне красномовство:

політична промова;

політична інформація;

політична бесіда...і т.д.

III.Висновки. Необхідність для оратора дотримуватись жанрово-видових норм красномовства.

Цитатний план подібний, як правило, до простого, але замість непоширених речень тут вживаються цитати, які конденсують суть даного питання.

Тема: ВИДИ КРАСНОМОВСТВА ТА СФЕРИ ЙОГО УЖИТКУ

П л а н

1.«Академічне красномовство — це ораторське вміння науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки».

2.«Політичне красномовство — це виступ оратора, що виражає інтереси тої чи іншої партії (політичної сили) або роз'яснює якусь суспільно-політичну ситуацію»...і т.д.

Якщо запишете план на окремому аркуші, можливо, що ви якісь моменти скасуєте, натомість введете інші.

Як ми пам'ятаємо, з античних часів прийнято певну схему промови (вступ, основна частина, висновки). Пізніший досвід деталізував її (**вступ** є зацікавленням; **основна частина** — опис, оповідь та міркування; **висновки** ж — це переконання). Тож залишається розташувати свій матеріал так, аби виходило за тією віками перевіреною схемою або, якщо завгодно, поміняти для виразності місцями ці позиції.

Усе це не є підпорядкуванням живого почуття під суху логіку, а дисципліною почуттів і розуму.

Попрацювавши кілька років за цією схемою, ви набудете вміння миттєво схоплювати матеріал, систематизувати його в пам'яті, імпровізувати переконливу й ґрунтовну промову.

6. 2. 4 Збирання, нагромадження інформаційних матеріалів (інвенція)

Перед оратором дуже часто постає запитання про те, де взяти матеріал для промови? Найбільш вагомим джерелом знаходження інформації є, звичайно, читання. У наш час існує дуже багато різноманітної літератури. Однак потрібно вміти з нею працювати, тим більше, що зовсім невелика кількість книжок характеризується великою інформативністю.

Виділяють три етапи роботи з літературою:

- 1) відбір літератури;
- 2) ознайомлення з відібраною літературою;
- 3) опрацювання відібраної літератури.

Підсумком першого етапу (відбору літератури) є список джерел. За короткий час опрацювати всю наявну літературу з теми неможливо та здебільшого й не потрібно. Щоб відібрати необхідні книги, достатньо

проглянути їх «по діагоналі», тобто ознайомитися з анотацією, змістом, переглянути перший і останній розділи, звернути увагу на стиль викладу.

Підсумком другого етапу (ознайомлення з відібраною літературою) є розмітка матеріалу в різних книгах. Значно спрощують цю процедуру ті випадки, коли книги є власністю оратора. Тоді маркером відмічають ключові слова, фрази, абзаци. За таких умов повторний перегляд літератури займає мінімум часу. Якщо поміток небагато, то корисно робити закладки або на останній сторінці виписувати номери відповідних сторінок. Такий метод може використовуватися не тільки в індивідуальній роботі.

Підсумком третього етапу (опрацювання відібраної літератури) є виписки з книг. Якщо зустрічається думка, що сподобалась, її потрібно обов'язково виписати. Чимало інформації просто забувається. Однак виписки теж треба робити грамотно. Більшість теоретиків риторики рекомендують робити виписки на картках: кожному виписку на окремій картці. При цьому зверху вказують тему, якої стосується запис, а внизу — вихідні дані джерела. Повний бібліографічний опис джерела повинен складатися з таких компонентів: автор, назва книги, місто, видавництво, рік видання, кількість сторінок, сторінка.

Якщо вихідні дані не зазначені, то такими записами оратор не зможе користуватися в майбутньому, оскільки в разі необхідності неможливо буде уточнити текст. Або, принаймні, доведеться витратити багато часу на пошук джерела та уточнення записів.

У сучасному світі є ще одне надзвичайно потужне джерело інформації. Це інтернет. Робота в цій мережі значно економить час. У ній можна віднайти матеріал щодо будь-якої теми різної міри складності. Однак попередній перегляд того, що пропонують пошукові системи, не втрачає своєї значущості.

У будь-якому випадку слід пам'ятати про те, що виписки з джерел — це лише відповідний пункт для розробки предмета промови. Головним є ретельне обдумування попереднього матеріалу. Тому не варто виписувати все, що здається цікавим. Такі записи великі за обсягом і ними незручно

користуватися. Виписувати слід лише цінні думки. Для ораторської діяльності найважливішою залишається авторська розробка предмета промови. Саме в такий спосіб оратор може сформулювати ті положення (тези) й у тому вигляді, у якому їх повинні сприйняти слухачі.

Для того, щоб виступ перед аудиторією став вдалим, промова має «визріти». Тому їй буває дуже важко підготувати за короткий строк. Промову потрібно обдумувати у вільний час, ставити собі різноманітні запитання щодо змісту, розповідати друзям про свій задум. Справа в тому, що найяскравіші ідеї стосовно теми можуть прийти до оратора тоді, коли він цього зовсім не чекає (звичайно, коли промова «виношується»). Тому варто записувати всі цікаві думки та ідеї щодо майбутньої промови.

6.2.5 Обмірковування, структурування, підготовка коментарів (диспозиція)

Матеріал для промови може конденсувати власний і чужий досвід. Матеріалом з власного життя можуть бути: власні думки, спостереження, емоції і т.п. Матеріал, що містить чужий досвід, — це насамперед книги, журнали, газети (хоча можуть бути і випадки з життя знайомих, друзів і т.п.). Якщо промовець власні думки підкріплює цитатами, то вони набувають більшої ваги. Крім того, цитати іноді допомагають влучно пояснити думку, зробити її більш конкретно, зрозумілою. Коли цитують чийсь думку чи спостереження, потрібно на це вказувати, тобто посилається на джерело, з якого взято дану цитату. Тому існує певна система правил, що допомагає швидше знаходити матеріал для промови і правильно ним користуватися.

Повторимо: чим достеменнішим є знання чужих думок, тим легше висловити власну. Тому той, хто хоче ретельно вивчити визначену проблему, мусить іти до бібліотеки й шукати відповідної літератури. Про наявність її можна дізнатися з інформації в **каталогах**. Серед них розрізняють — систематичний та алфавітний. Систематичним користуються, коли тема маловідома чи зовсім невідома і потрібно дізнатися, наскільки вивчене те чи інше питання. Через те до нього звертаються в першу чергу. Тут можна знайти готові підрозділи з окремих

питань своєї дисципліни (напр., до розділу «Риторика»: красномовство академічне, політичне, судове і т.д.). Але багато цінного матеріалу можна знайти і в інших розділах каталогу (наприклад, «Літературознавство», «Історія» тощо). Якщо ж потрібно використати твори певного автора, звертаються до алфавітного каталогу (Булаховський — на Б; Ломоносов — на Л).

До речі, одразу треба правильно оформляти цей список. Бібліотекар знайде потрібну для вас книжку швидко й безпомилково лише тоді, коли в заявці буде подано її точний **бібліографічний опис**. Для цього достатньо ретельно списати з картки в каталозі все те, що там є, аж до цифр на звороті, котрі є шифром розміщення книжок у сховищі.

Існують дві системи бібліографічного опису: повна й скорочена. За повною системою описуються всі показники видання: автор, назва, місце видання (місто), видавництво, рік, кількість сторінок, і все це вміщується на окремій картці:

Молдован В.В. Судова риторика. — К.: Видавничий центр «Академія», 1998. — 568с.

Письмова наукова робота вимагає ретельного бібліографічного опису за всіма правилами; звичайно, доповідь поза сферою академічного красномовства цього не потребує.

Друга система бібліографічного опису простіша, її використовують у повсякденній навчальній роботі; коли після автора й назви вказано лише місце видання та рік:

Молдован В.В. Судова риторика. — К., 1998. — С.76.

Не менш важливо звернути увагу на систему крапок та ком; на те, що в одному випадку кількість сторінок позначається великою С, а в другому — малою с. тощо. Все це — свідчення вашої наукової культури.

У процесі пошуку літератури вигідно записувати кожен твір на окрему картку, як це робиться в бібліотечному каталозі. Адже легко вносити у свій "мікрокаталог" нові матеріали — скажімо, вкласти між двома авторами на

літеру А третього. На окремому аркуші пишеться вже повний, попередньо впорядкований на картках список.

Визначивши основні дослідження з вашого питання, зробіть собі виписки. Конспектування вимагає належної культури. Це не є конспектування, яке ви ведете на лекціях (навчальне). Там ви за викладачем пишете до зошита майже все. Виписки ж у бібліотеці зручно робити так, як і список літератури — на картках. По суті, варто виписати точні цитати, навіть беручи їх у лапки, до кожної додати знизу позначку, звідки саме й з якої сторінки позичено цю думку.

Конспекти в зошитах або на великих аркушах не зовсім зручні. А такий компактний набір цитат завжди можна розкласти перед собою на столі, «тасуючи» їх так, як вам потрібно. До того ж між двома вже знайденими цитатами можна завжди легко вставити нову картку — з новою цитатою або з власною думкою. Так поступово формуватиметься текст вашої промови.

Зберігати картки найкраще в невеликій шухлядці (за типом бібліотечного каталога), у міру накопичення розділяючи їх роздільниками з картону, на яких позначено розділи майбутньої промови.

Коли ж ви почнете замислюватися, які, власне, розділи тут мають бути, це стане початком нового етапу роботи.

6. 2. 6 Запис промови

Початківець (та й не лише) мусить після попередньої роботи скласти картки за логікою розвитку теми й переписати їх у вигляді вже звичайного тексту, щось додаючи, поширюючи, а від чогось, можливо, і відмовляючись. Тут потрібно добре продумати композицію промови, яка зовсім не обов'язково буде повністю збігатися з планом. Після запису потрібно уважно проглянути отриманий текст. Перше, на що потрібно звернути увагу, — чи точні обрані слова: якщо сумніваєтесь у значенні слова, краще перевірити його за словником. Далі йде робота над стилем: чи відповідають обрані слова меті промови? аудиторія, до якої буде вона звернена? чи не будуть деякі слова «випадати» з тексту стилістично? Зверніть увагу на наявність елементів художності в тексті

(метафори, епітети і т.п.) — без них текст виглядає занадто сухим. Простежте, чи не втратилися логічність та доказовість думок, чи не перевантажений ваш текст цитатами та прикладами.

Не обов'язково запис промови повинен здійснюватися саме у вигляді детального конспекту: такий конспект потрібний перш за все початківцю. Конспект має свої вади: він заважає творчій активності оратора. Для оратора, що вже має певний досвід, зручніше записати майбутню промову у вигляді розширеного плану чи тез — це будуть так звані «опорні» фрази, відштовхуючись від яких він може побудувати свою промову.

Текст, що виникає в результаті всієї цієї роботи, може знадобитися вам, і не один раз. Але оратор, який себе поважає, не читатиме навіть перед іншою аудиторією той самий текст: за час, що минув від одного виступу до другого, може поглибитися його погляд на життя, він пізнає щось нове, зміняться соціальні обставини, виявиться новий аспект теми. Тож оновлення текстів — річ звичайна. Але добре, коли текст в основі своїй уже є.

6. 2. 7 Елокуція

Елокуція (від лат. «elocutio» — «словесне вираження») — **це розділ риторики, який вивчає виразність ораторської промови.**

На цьому етапі оратор повинен забезпечити виразність матеріалу промови, що був підібраний та розташований на попередніх етапах.

Порівняно з іншими цей розділ був найбільш розроблений класичною риторикою. Теоретики ораторського мистецтва створювали численні класифікації різноманітних риторичних засобів, що забезпечували не тільки впливовість, але й красу промови. Окремі підрозділи елокуції (вчення про стилі, риторичні фігури, тропи та ін.) у часи занепаду риторики благополучно перейшли в поетику, стилістику, теорію літератури тощо.

Ще античною риторикою були запропоновані такі критерії до словесного виразу промови: правильність; ясність; краса; доречність.

Перші три критерії можна розвести по модусах переконання таким чином:

правильність пов'язана з етосом оратора (дійсно, чи може аудиторія довіряти людині, яка не володіє правилами певної мови?);

ясність пов'язана з логосом (П. Сергеїч стосовно судової практики, наприклад, підкреслював: «Не так кажіть, щоб міг зрозуміти, а так, щоб не міг не зрозуміти вас суддя»);

краса пов'язана з пафосом (інколи навіть вважають, що фігури як основні засоби виразності промови якраз і виражають доводи до пафосу).

Критерій **доречності** ніби виражає загальну настанову ораторської промови — вплив — й об'єднує в собі три перші риси.

Слід зазначити, що на сьогоднішній день поняття **правильності** майже повністю переведене в площину культури мовлення.

Правильність — це відповідність ораторської промови певним мовним нормам.

Більш докладно питання мовних норм висвітлюються у відповідних мовознавчих курсах, наприклад, у курсі української мови за професійним спрямуванням, у курсі культура професійного мовлення та ін. Їх ґрунтовний розгляд виходить за межі риторики.

Вимога **ясності** має дуже важливе значення для оратора. При публічному виступі він повинен прагнути до того, щоб промова була доступна і зрозуміла слухачам. Здебільшого ясність є результатом вдалої роботи оратора на етапі інвенції, коли він для себе зрозумів сутність певного предмета.

Вимога **ясності** є також головним правилом процесів аргументації/критики. А саме: теза й аргументи повинні бути сформульовані чітко та ясно. Суть його полягає в тому, що оратор:

- по-перше, може уточнити у разі необхідності всі терміни, які використовуються в тезі або аргументах. Особливо це стосується багатозначних мовних виразів, іншомовних виразів та виразів, які не мають чіткого загальноновживаного значення;

- по-друге, може уточнити кількісні, модальні та оціночні характеристики аргумента. Тобто встановити, про яку кількість предмета

йдеться (весь клас, частину чи окремий предмет); чи стверджуються в них можливі, необхідні чи випадкові властивості; чи виражають вони знання чи думку; чи стосуються вони теперішнього, минулого чи майбутнього стану справ; чи спираються на норми обов'язкового, дозволеного чи забороненого характеру; чи є аргументи істинними (достовірними) твердженнями, чи правдоподібними.

Інколи оратори у своїх промовах використовують прийом, який називається «ускладнення мовних конструкцій».

«Ускладнення мовних конструкцій» — це такий прийом, суть якого полягає в тому, що для фіксації певних ситуацій, подій, предметів застосовуються складні для сприйняття та розуміння мовні вирази.

Замість того, щоб «говорити просто про складне», оратор «говорить складно про просте». Спробуйте, наприклад, з'ясувати значення мовної конструкції Б. Березовського:

«Кожна людина володіє ментальною домінантою, згідно з якою превалюючою є економічна мотивація».

Взагалі вищезазначений прийом має багато різноманітних форм: «безглуздий аргумент», «помноження аргументів» тощо.

«Безглуздий аргумент» — це такий прийом, коли оратор у своїй промові пропонує певний набір фраз, які не мають смислу.

При цьому людина виходить з того, що аудиторія хоча їх не розуміє, але буде думати, що за ними щось криється. Особливо такий прийом спрацьовує тоді, коли слухачі соромляться зізнатися у своїй необізнаності в проблемі й роблять вигляд, ніби їм усе зрозуміло. А. Шопенгауер з цього приводу писав: «Якщо супротивник у душі усвідомлює свою слабкість, якщо він звик чути багато незрозумілих йому речей і робити вигляд, що все чудово розуміє, то можна імпонувати йому, закидаючи його, з цілком серйозним виразом обличчя, вченою чи такою, що глибокодумно звучить, нісенітницею, від якої в нього німіє слух, зір і думка; й цю нісенітницю можна видати за беззаперечне доведення свого положення».

«Помноження аргументів» — це такий прийом, коли оратор один і той самий аргумент повторює декілька разів у різних формулюваннях.

У великих промовах інколи буває дуже важко розібратися з тим, що перед нами: одна й та сама думка, але виражена по-різному, чи декілька різних думок. С. Поварнін наводить приклад подібного прийому і пропонує читачам самостійно встановити кількість доводів:

«Теза: «Бог існує». Доведення: «У нашому дусі існує безпосередня впевненість у Бозі. Ми не можемо думати про світ, не можемо думати про самих себе без того, щоб мимоволі з цим не поєднувалась і думка про Бога. Через все видиме й скінченне наші думки прямують до вищого, невидимого, нескінченного, й їх рух не заспокоюється раніше, ніж вони досягають своєї мети. Ми за необхідністю повинні думати про Бога. Усвідомлення Бога є настільки ж суттєвим елементом нашого духу, як світоусвідомлення й самоусвідомлення і т. ін.».

Слід підкреслити, що в підготовлених аудиторіях використання вищезазначених прийомів навряд чи буде викликати симпатії до оратора.

Краса — це здатність промови досягати естетичного ефекту.

В історії риторики існували думки про те, що краса промови є самоцінною категорією. Сама риторика в такому разі зводилась до «мистецтва прикрашання». Для цього створювались та вдосконалювались системи різноманітних засобів прикрашання, тобто риторичних фігур. У середньовічних риториках кількість фігур перевищувала 200. На сьогоднішній день треба відзначити, що завданням елокуції як розділу риторики не є самоцінна розробка засобів виразності. Використання фігур для виклику естетичних переживань характеризує насамперед художні тексти. Метою ораторської промови є переконання аудиторії, тому вибір засобів виразності повинен керуватися цією загальною настановою. Отож застосування фігур в ораторській практиці покликане привертати увагу слухачів. Виразна промова примушує аудиторію уважніше слідкувати за тим, що говорить оратор.

Доречність передбачає насамперед вибір оратором форми мовленнєвого впливу.

6. 2. 8 Меморія

Меморія (від лат. «memoria» — «пам'ять») — це розділ риторики, який вивчає особливості запам'ятовування ораторської промови.

У класичній риториці меморія виділялась як окремий етап ораторської діяльності, на якому людина повинна була запам'ятати вже підготовлену промову.

Способи запам'ятовування промови

На сьогоднішній день пам'ять є предметом вивчення психології. Хоча меморія складала окрему частину ще класичної риторики. У сучасній психології існує багато теорій пам'яті, які по-різному пояснюють цю дивовижну здатність людини. Пам'ять не є одиничною функцією, вона являє собою складну сукупність процесів, що забезпечують фіксацію попереднього досвіду людини. Серед цього розмаїття функцій риторику цікавлять насамперед процеси «закарбування» в пам'яті певного матеріалу. Виділяють три способи запам'ятовування: **механічний; логічний; мнемотехнічний.**

Механічний спосіб запам'ятовування— це такий спосіб, основу якого складає багатократне повторення того, що треба запам'ятати.

По суті, цей спосіб являє собою зубріння. Він самий неефективний, але інколи необхідний. Як правило, подібне запам'ятовування відбувається без усвідомлення зв'язку між окремими елементами матеріалу.

Логічний спосіб запам'ятовування— це такий спосіб, основу якого складає усвідомлення смислового зв'язку між елементами матеріалу.

Користуючись таким способом, людина часто порушує послідовність у часі, перебудовує матеріал відповідно до смислових відношень. Осмислене запам'ятовування ґрунтується на розумнні цих відношень, на усвідомленні внутрішнього зв'язку між частинами того, що запам'ятовується.

Логічне запам'ятовування передбачає виконання двох умов:

- 1) усвідомлення того, для чого потрібно запам'ятати матеріал;

2) розуміння смислу того, що треба запам'ятати.

Мнемотехнічний спосіб запам'ятовування — це такий спосіб, який ґрунтується на тому, що матеріал переводиться в іншу знакову систему, в інші образи, які людині легше зберегти в пам'яті.

Одним із провідних видів мнемотехніки є асоціативний спосіб запам'ятовування. Завдання тут полягає в тому, щоб створити асоціації. Широка сітка асоціації — це ключ до гарної пам'яті. Цей спосіб був відомий ще в епоху Античності. Засновником мнемотехніки вважається давньогрецький поет Симонід. Йому належить думка про те, що для пам'яті найважливішим є розташування. Для цього в розумі потрібно тримати картину певних місць, які й будуть займати образи предмета, що треба запам'ятати.

Відомий оратор Цицерон з приводу мнемотехніки писав: «...пам'ять на предмети — необхідна властивість оратора; і саме її ми й можемо укріпити за допомогою вміло розташованих образів, схоплюючи думки за цими образами, а зв'язок думок за розташуванням цих образів».

Сам Цицерон успішно користувався цим методом. Зокрема, перед виступом у сенаті він тренувався у себе вдома, проголошуючи промову і переходячи при цьому з однієї кімнати в іншу. Щоразу, коли він переходив до наступної думки, робив невеличку паузу й подумки поєднував відповідний розділ промови з певним кутком своєї оселі. А при виступі у сенаті він подумки повторював свій шлях по домівці і міг виголосити всю промову, не користуючись записами.

Інколи в літературі спосіб, яким успішно користувався Цицерон, називають «римська кімната». Таку кімнату або приміщення можна вигадати і розташувати там які завгодно предмети. Головне — чітко зафіксувати порядок цих предметів. Спочатку виберіть місце для невеликої кількості речей, наприклад 20. Потім можна розширювати вашу кімнату, будинок, місто та ін. Кожний предмет вашої кімнати повинен мати яскравий образ (зоровий, слуховий чи такий, що пов'язаний з відчуттями), який розташовано в чітко визначеному місці «раз і назавжди».

Після створення «римської кімнати», коли її образи добре запам'ятались, її можна використовувати при підготовці до публічного виступу. Для цього ключові думки промови пов'язуються з певними образами кімнати в тому порядку, в якому оратор рухається у своєму приміщенні.

Ефективність «римської кімнати» визначається функціями лівої та правої півкуль головного мозку й принципами запам'ятовування. Цей спосіб вимагає чіткої структури й порядку, а також уваги й здатності відчувати.

Слід підкреслити, що особливості пам'яті людини досить індивідуальні. Тому кожний оратор, як правило, самостійно розробляє для себе оптимальну методику запам'ятовування, щоб його спілкування з аудиторією було успішним, а не стало суцільним читанням промови. У будь-якому випадку однією із заporук вдалого публічного виступу є постійне тренування пам'яті.

Пам'ять тісно пов'язана з увагою. Для того, щоб аудиторія найкраще могла зосередитись на промові, оратору варто зважити на своєрідні періоди уваги, які дорівнюють приблизно 15 хвилинам. Це означає, що увага слухачів значно знижується до 15, 30 та 45-ої хвилини. Тому у випадках тривалих промов у ці моменти оратор має надати можливість аудиторії «відпочити» (зробити паузу, завершити розгляд певного питання тощо).

Оратор при виголошенні промови повинен також враховувати загальні особливості людського сприйняття. До них належать: **«ефект рамки»**; **«магічне число»**.

«Ефект рамки», або «закон межі», — це такий ефект, суть якого полягає в тому, що найкраще запам'ятовується початок і кінець промови.

На вступ і завершення промови відводиться разом, як правило, від 10% до 30% загальної тривалості виступу. Тим не менш приблизно 80% загального враження від самого оратора та його промови визначається саме цими частинами, при цьому від вступу залежить більше. Тому перші та останні фрази мають бути ретельно продумані оратором. Цицерон писав, що майстерний оратор: «...поставить найбільш важливі доводи частиною на початок, частиною в кінець, а між ними всуне слабкі».

«Магічне число», або число Міллера (7 ± 2), характеризує обсяг оперативної пам'яті людини.

Саме таку кількість різних структурних одиниць інформації ефективніше за все здатна схопити й зберегти оперативна пам'ять. На рівні промови «магічне число» означає оптимальну кількість різних (значимих, а не допоміжних) слів у реченні.

Навіть у письмових текстах на сьогоднішній день перевага віддається «телеграфному стилю», оскільки встановлено, що найкраще сприймаються фрази з 10—13 слів, а фрази, що складаються більше ніж з 30 слів, практично не сприймаються.

Таким чином, чіткість структури, ясність та стислість викладу, образність мовних конструкцій сприяють кращому запам'ятовуванню промови самим оратором на етапі підготовки. А на етапі виголошення ці компоненти сприяють кращому засвоєнню промови аудиторією.

Тим, хто прагне стати оратором, необхідно потренуватися в проголошенні промови вдома — вголос чи "про себе". Це допоможе вам визначити час звучання промови, орієнтуючись приблизно на 100-120 слів на хвилину (саме такий темп найбільш сприятливий для аудиторії). Дуже зручними помічниками тут виступають відеомагнітофон, магнітофон чи дзеркало. За їх допомогою ви можете оцінити себе ніби "збоку", розробити систему жестів, попрацювати над виразом обличчя тощо.

«Перед кожним виступом слід подумки досягнути план промови, так би мовити, упорядкувати свої матеріали. Коли лектор усвідомлює, що добре пам'ятає все те, про що має говорити, це надає йому бадьорості, певності себе та заспокоює...» (А.Коні).

6. 3. Структура лекції

План, який ви створили перед остаточним згрупуванням матеріалу та написанням тексту, мусить відобразити майбутню логіку побудови вашого виступу. Пам'ятаємо також, що з античних часів виділяються **три структурні моменти твору**: вступ, основна частина та висновки (при можливості

детальнішої побудови: вступ = зацікавлення + основна частина = опис + оповідь + міркування, висновки = переконання). Основну увагу треба приділяти найбільшій за обсягом основній частині, власне викладу, що містить докази на користь вашої позиції. Якщо вступ занадто великий, то промова нагадуватиме немовля, у якого велика голова й мале тільце. При розтягнутих висновках виступ буде подібний до жирафи з малесенькою головою, але занадто довгими ногами. Якщо довго викладати висновки, аудиторія може образитися чи занудьгувати: адже переважна більшість людей вже все й так зрозуміла, тому «розжовувати» очевидне не треба: достатньо допомогти думці слухачів оформитися у слово, що й стане моментом переконання.

6. 3. 1 Вступ

Оратор, входячи до аудиторії, насамперед звертається до неї. Тут на допомогу йому приходять так звані етикетні формули: шановні студенти, пані та панове. Пам'ятайте, що момент початку промови є найвідповідальнішим: який тон ви задасте, так і прозвучить весь ваш виступ.

Можна, наприклад, почати виступ прикладом з власного досвіду: «Трапилось зі мною таке...» Це одразу ж зацікавлює, вселяє віру в щирість оратора, у його здатність мудро зважувати життєвий досвід тощо.

Вступ може починатися з цитування чужої мудрості, крилатого вислову, з відомого афоризму, наприклад: «Недаремно кажуть, що краще з розумним загубити, ніж з нерозумним знайти». Інколи така цитата може передувати тексту у вигляді епіграфа (найчастіше в писаній промові).

Цікаво й ефектно почати з того, що на даний момент хвилює суспільство — скажімо, трагічні події на зразок стихійного лиха, або ж, навпаки, радісна звістка про важливі прогресивні перетворення: «Сьогодні, коли всі ми охоплені почуттям...» Це одразу ж встановлює контакт з аудиторією, справляє враження, що оратор живе тими ж думками й почуттями, що й усі присутні, отже, говоритиме про щось цікаве й важливе. Варто процитувати газетний чи радіотелевізійний матеріал, приклад з книги, яка у всіх на вустах, з кінофільму. Так ваша тема непомітно пов'яжеться з настроєм аудиторії.

Можна також почати виступ з цитування якихось точних цифрових даних, документів, наприклад: «Відомо, що в сьогоднішній Україні живе близько п'ятдесяти мільйонів людей...»

Можна, нарешті, почати просто з якогось влучного жарту, що одразу ж викликає людські симпатії. Жартівник є завжди начебто «свій»; психологи кажуть, що така ситуація свідчить: той, хто жартує, звичайно відчуває душевний стан, цінності та тривоги аудиторії, її «культурний код». Жарт знімає відчуження між людиною за кафедрою й тими, хто перед нею. Крім того, він фокусує увагу. Важливо тільки пам'ятати, що не слід перетворюватися на скомороха. Дотепність ваша мусить бути інтелігентною, це стане виразом поваги до аудиторії.

Вступ-зацікавлення є лише підходом до теми, й необхідно одразу ж, викликавши інтерес аудиторії, сконцентрувавши її увагу на проблемі, спрямувати слухачів у потрібне вам русло, перейти до основної частини.

6. 3. 2 Основна частина

Перш за все дайте опис ситуації, змалювавши ті обставини, які будуть об'єктом уваги. Наприклад, описом може стати плавний перехід від вступу-афоризму до конкретної ситуації:

«Казав один мудрий чоловік давніх часів, грецький філософ Геракліт, що не можна двічі увійти до однієї й тієї ж річки, бо вона тече й вода в ній змінюється. Так не вдається нам сьогодні повернутися до тих цінностей та звичаїв, які ще вчора видавалися священними і непорушними».

Як режисер виводить на сцену дійових осіб і розставляє їх у відповідній мізансцені (коли завісу піднято, ми бачимо групу людей у певному розташуванні, у певнім місці й т.д.), так і ви в описі зав'яжете рух майбутнього сюжету, плин дальших подій.

Опис мусить плавно перетекти в оповідь. Але опис — статичний, а оповідь — динамічна, рухлива.

Міркування (хрія). Тут ми розкриваємо суть проблеми за допомогою системи логічних аргументів, оперуючи незаперечними фактами. При цьому

потрібно нарощувати аргументацію поступово, щоб кожна наступна думка підсилювала попередню, а найсильніші аргументи зберігати на кінець — це забезпечить стійкий інтерес слухачів, дасть змогу підтримувати неослабну увагу аудиторії.

Звичайно, міркування можна урізноманітнити художніми картинами, зокрема, яскравими описами. Як правило, вони ілюструють те чи інше логічне положення хрїї. Та введення подібних картин дає змогу відступити від жорсткої логіки викладу. Інколи можна запозичити в письменників такий прийом: винести на початок, скажімо, кульмінаційний момент подій.

Наприклад, розповідаючи про злочин, можна почати промову з кульмінаційного моменту: «Уявіть собі теплу літню ніч у маленькому містечку. Все дихає спокоєм. Зорі обсипали небо, і раптом нічну тишу розриває відчайдушний крик...»

6. 3. 3 Висновки

Наприкінці промови можна узагальнити положення основної частини, підкреслити головну думку, окреслити тему наступного виступу, викликати аудиторію на суперечку, виголосити заклик тощо. Прийоми тут різноманітні, і залежать вони в першу чергу від виду промови й мети промовця. Наприклад, вузівська лекція може закінчуватися логічними висновками і означенням теми наступного заняття, мітингова промова чи проповідь — закликом, судова промова — зверненням до суду з закликом про справедливе рішення справи і т.п.

Наведена тричастинна модель ораторського твору є найбільш поширеним варіантом композиційної структури, але не обов'язковим. Вже в давні часи оратори не завжди дотримувалися цієї жорсткої структури. Можна сміливо експериментувати, «тасувати» частини твору, почати промову, наприклад, як ми вже говорили, з кульмінаційного моменту чи навіть з висновків, але це вже прояви ораторського артистизму, початківцеві так поступати ризиковано. Не зайве зауважити, що при будь-якій композиції

логічний зв'язок між частинами твору обов'язковий, інакше ви зірветесь в хаос і виглядатимете безпорадно.

Додамо й те, що класична схема тричастинного твору звична людям хоча б через те, що в наших школах пишуть твори з літератури за цією схемою вже 30 двісті років.

Цікаво відзначити, що в книзі П.Сопера тричастинний поділ пропонується для так званої «агітаційної» промови, тоді як «інформаційну» промову автор рекомендує будувати складніше й багатше.

Заслуговує на увагу думка про спосіб інтеграції всіх згаданих вище моментів промови: їх виділяють три: когезія, ретроспекція, проспекція.

Когезія — один із способів інтеграції тексту, коли всі його частини постійно взаємодіють завдяки тому, що оратор чи то повертається до вже сказаного, чи то натякає на те, що буде сказано. Забезпечують такий зв'язок зазвичай певні мовні формули: таким чином, отже, по-перше, по-друге, наступне питання, подивимося далі, очевидно, перейдемо до наступного, беручи до уваги, незважаючи на, з одного боку, з другого боку, як з'ясувалося в подальшому тощо.

Ретроспекція — це відсилання слухачів до попередньої інформації. Тут оратор може посилатися не тільки на власні попередні виступи, але й на чужі праці та думки або загальновідому інформацію. Ретроспекція може виражатися наступними словами чи словосполученнями: як ми знаємо, як ми розуміємо, як було сказано раніше, ми вже говорили про це, згадаймо, ви чули, ви бачили, відомо, минулого разу я вже говорив і т.д.

Прспекція — це натяк на те, про що буде говоритися в наступних частинах виступу (майбутніх виступах).

Запитання для самоконтролю

1. Як ви розумієте формулу «Промова як дослідження»? Чому хороший оратор завжди цитує або враховує думки інших людей?
2. У чому полягає різниця між темою та об'єктом промови?
3. Охарактеризуйте відмінність між поняттями «тема» та «тематика».
4. Що таке підтема, мікротема? Як вони підводять слухача до розуміння теми промови?
5. Як тема визначається настановою, загальною метою промови?
6. Які теми знаходять найбільш емоційний відгук в аудиторії і чому? Яким чином може

- скористатися з цього досвідчений оратор?
7. Чому аудиторію приваблюють складні, не вирішені до кінця проблеми? Чого вона очікує в цьому випадку від оратора?
 8. Що означають вирази «розкрита» та «нерозкрита» тема?
 9. Чому одні починають роботу над текстом промови зі створення плану, а другі пишуть план лише тоді, коли попередньо опрацюють матеріал? Яка позиція видається вам більш близькою?
 10. Чи згодні ви з тим, що нотатки краще робити на окремих картках? Що дає цей метод?
 11. Які системи бібліографічного опису ви знаєте і коли вони використовуються?
 12. Чому остаточний текст промови інколи розходиться з попередньо накресленим планом? Чи може бути це свідченням поганої підготовки промови?
 13. Навіщо потрібно оратору тренування перед виходом до аудиторії? Які способи тренування ви можете назвати?
 14. Які три структурні моменти будь-якого літературного твору виділяють з античних часів?
 15. Чи існує в класичній риториці деталізація традиційних вступу, основної частини та висновків?
 16. Як інакше називаються вступ та висновки в класичній риториці? Які підрозділи в основній частині тут визначаються?
 17. Якими способами оратор досягає зацікавлення аудиторії на початку промови?
 18. У чому полягає різниця між описом та оповіддю?
 19. Що таке міркування (хрія)?
 20. Що таке інтеграція різноманітних моментів промови? Які три типи інтеграції визначають дослідники? Охарактеризуйте кожен з них.

Лекція 7. ЛОГІЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОРАТОРА

7.1 Логічні та психологічні засади промови. Аксиологія

Наша духовно-розумова діяльність будується на тому, що дві півкулі головного мозку спеціалізуються так: ліва півкуля керує логіко-розумовою роботою, підрахунками тощо; права ж — роботою інтуїтивно-художньою та емоційною. Коли перед нами тип людини «розумової», у якої переважає діяльність лівої півкулі, то це тип «сухуватої», дещо стриманої чи обмеженої в почуттях особи. Навпаки, є люди бурхливо-емоційні, у яких, як кажуть, слова та вчинки йдуть поперед думок. Але більшість людей щасливо об'єднує обидва типи духовно-розумової діяльності, належно розмірковуючи й не втрачаючи здатності відчувати «серцем».

Існує погляд, буцімто промова має бути перш за все емоційною, насиченою живими й відкритими почуттями, інакше, мовляв, виникає враження нещирості. Ніяк не заперечуючи справедливості таких вимог, зазначимо, що самими лише емоціями аудиторію переконати важко. Вислухавши емоційну, але малозмістовну промову, слухачі розходяться з невиразним почуттям

невдоволення: начебто все було й щиро, й емоційно, але про що, власне, говорив оратор? Кібернетики, що займаються проблемами інформаційної змістовності мови, ладні навіть заперечувати будь-яку емоційність у повідомленні: для них емоції — то лише шумовий ефект, який означає брак справжньої інформації. Це, звісно, теж односторонність, бо емоція сама вже є достатньою інформацією. Але, безперечно, що, звертаючись до людей, оратор мусить прагнути переконати їх не лише власними почуттями, але й силою логіки.

Про це добре сказано у Сопера: «Під час промови важливо не те, що відбувається на трибуні, важливо, що відбувається у свідомості слухачів. Промова — засіб; відгук аудиторії — мета. Промова служить цій меті, якщо вона викликає реакцію слухача. В інформаційній промові бажаний відгук — прагнення знати, в агітаційній — воля до цілеспрямованого мислення та дії. Як можна досягти такої реакції? Двома шляхами: 1) подаючи докази, що схиляють до переконання та дії; й 2) апелюючи безпосередньо до почуттів слухача. Задля зручності назвемо ці два види впливу логічним та психологічним» (далі автор вказує, що ці два засоби впливу на аудиторію невід'ємні один від одного).

Природна цікавість людини знати причини тих чи інших явищ є основою для наших доказів. Користуючись категоріями «правильне» чи «неправильне», оратор дотримується певної системи цінностей. Якщо, наприклад, промовець із самого початку засудив смертну кару, то він вже не може робити після цього реверанси на користь даного способу покарання, твердити, що це «виправдане інтересами суспільства». Це буде порушенням логічного постулату промови. Тобто в основі логічного аналізу закладено вибір системи цінностей: щось ми вважаємо прямим, а щось — кривим. Так само, як у геометрії теорема будується на недоведених, але прийнятих на віру аксіомах, так і будь-яка промова має в основі своїй **аксіологію** (вчення про цінності, розділення добра та зла). Перед тим, як виступати й переконувати, оратор сам повинен чітко усвідомити, що він має подати як неспростовну

істину. Погане враження справляє той, хто починає шукати істину безпосередньо на трибуні (якщо це, звичайно, не заздалегідь визначений риторичний прийом).

7. 1. 1 Застосування логічних доказів

Відома система логічних доказів (авторитетні посилання, статистика, різноманітні приклади та висновки), покликаних переконати слухачів. У мисленні здавна виділяють два методи — індукцію та дедукцію. **Індукція** — хід думки від часткового до загального. Наприклад: «Василь говорить грамотно, цікаво і змістовно. Василь — добрий ритор. Отже, добрий ритор говорить грамотно, цікаво і змістовно». **Дедукція**, навпаки, — хід думки від загального до часткового. Наприклад: «Добрий ритор говорить грамотно, цікаво і змістовно. Василь — добрий ритор. Отже, Василь говорить грамотно, цікаво і змістовно».

Індуктивну логіку варто застосовувати тоді, коли ми узагальнюємо великий за обсягом статистичний матеріал, перебравши чимало прикладів. Тут приклади — ілюстрація для готової тези. Навпаки, саме теза формулюється як висновок з наведених фактів, їхнє узагальнення; висновок начебто формулюється на очах у слухачів, що справляє ефект співучасті аудиторії в акті мислення. Кожен слухач ніби сам приходить до цього висновку, хоча насправді це ми ведемо його. Так, перерахувавши відомі приклади морального занепаду — наркоманію, пияцтво, проституцію, рекет, убивства тощо, ми можемо запропонувати слухачам порівняти цю сумну статистику зі спокійним та цивілізованим життям: висновок напрошується сам собою. Можна було б піти зворотним шляхом: підкреслити, що там, де люди змалку виховані в атмосфері добра, менше ґрунту для злочинів та моральної деградації. І тоді вже наводити низку прикладів. Перевага першого способу в тому, що тут приклади — не ілюстрація до висунутої догматичної тези, а матеріал для розумової роботи слухачів.

Прикладів має бути достатньо для того, що висновки не виглядали нечисленними, «притягнутими за вуха». Недостатня кількість прикладів

справляє враження, що оратор щось підтасовує, що йому немає чим довести свою правоту. Не можна також наводити приклади виключні, нетипові. Якщо, наприклад, десь син вбив власну матір, не варто інтерпретувати такий злочин як свідчення занепаду всього суспільства — слухачів може образити, розгнівати те, що всі вони поставлені нібито на один щабель із виродком.

Часто на практиці оратори при використанні індукції вдаються до доказу за аналогією, тобто висновку від часткового до часткового. Аналогія — це умовивід, що базується на схожості суттєвих ознак явища. Обов'язковою умовою при наведенні аналогії є зіставлення за суттєвими ознаками (а не випадковими). Наприклад, я — учень шостого класу — не в змозі осягти матеріал підручника сьомого класу; ви — також учні шостого класу — так само не в змозі. На жаль, життя такі моделі мислення часто спростовує. Отож з аналогією треба бути обережним.

При використанні дедукції можна також спростити, спримітизувати проблему, ставши, по суті, на той самий шлях, що й старогрецькі софісти. Наприклад, гасло «Ворогів революції слід знищувати!» у сполученні з відкриттям «Моя сестра — ворог революції!» закликає до недвозначного рішення, але прийняти його — справа суто особистого смаку.

7. 1. 2 Логічна побудова виступу

Існують закони логіки, які оратор не може порушувати. Саме слово «логіка» означає науку про форми та засоби висловлення думки. Термін також пов'язаний з відомим нам поняттям «логос» — слово, зміст, основа, наука. Антична та середньовічна наука вивела такі закони логіки:

1. Закон тотожності (всяка суть збігається сама з собою). На практиці це означає, що ми дотримуємося певного значення слова, уникаючи варіантів. Наприклад, якщо ми говоримо про дівочу косу, то слово «коса» ми повинні вживати тільки у даному значенні (пор.: «коса» як інструмент косаря).

2. Закон протиріччя (ніяке судження не може бути одночасно істинним та помилковим). Тобто вислови, що протирічають один одному, не можуть бути водночас істинними.

3. Закон виключеного третього (істинним може бути або вислів, або його заперечення). Із двох висловів, що протирічають один одному в той самий час і стосовно того ж предмета (явища, особи), лише один — істинний.

Іноді об'єднують закон протиріччя і виключеного третього у загальне положення: між двома висловами, що протирічають один одному, нема середнього (третього не дано). Наприклад: «Ця стіна біла» і «Ця стіна рожева». Тільки одне твердження — істинне, третє — виключено.

4. Закон достатньої підстави (всьяке судження, що приймається, має бути належним чином обґрунтоване).

Достатньою підставою для оратора можуть бути: фактичний матеріал, цитати, наочність. Все це дає змогу переконати аудиторію у справедливості своєї думки.

7. 1. 3 Логічні помилки

Такі помилки виникають тоді, коли порушено вищезазначені закони логіки або ж логічні прийоми використано недобросовісно (софістично).

Основні види логічних помилок

1. Підміна тези (побудова виступу на неправильних поглядах). Наприклад: «Вивчати логіку не треба, бо можна без неї прожити».

2. Недоведена основа доказу. Наприклад: «Пора відкинути церковну мораль як застарілу».

3. Визначення невідомого через інше невідоме. Наприклад: «Атман — це індивідуальна проява Брахмана».

4. Подання визначення через заперечення. Наприклад: «Трамвай збудувати — це вам не ішака купити» (І.Ільф та Є.Петров).

5. «Коло» в доказі. Наприклад: «Якщо ти цього не втрачав, то ти його маєш». — «Чи втрачав ти роги? Ні? Отже, ти їх маєш».

6. Неврахування полісемії слова. Наприклад: «Чи будемо ми сьогодні

ввечері дивитися фільм? — Подивимосся» (слово «подивимосся» тут може означати і те, що співбесідники подивляться фільм, і сумнів у цьому).

7. Об'єднання неспіввідносних понять. Наприклад: «Цей чоловік має прекрасні жінку і авто».

8. Повторення доказу (тавтологія). Наприклад: «Цього не може бути, бо такого не може бути».

9. Поспішні висновки після недбалого перерахування фактів. Це «докази» типу: «Оскільки поруч зі слідами багатьох первісних людей часто знаходять рештки людиноподібних істот, це означає, що саме ці істоти розводили багаття». Але логічніше припустити, що їх там було засмажено.

10. Модель після цього, отже, по причині цього. Наприклад: «Після ворожіння про дощ пішов дощ. Отже, ворожіння безперечно було причиною дощу».

11. Нерозрізнення об'єктів дії, визначене невмінням правильно побудувати речення чи встановити зв'язок між реченнями. Наприклад: «Іван — сирота. Його батько помер, коли йому було 26 років» (незрозуміло, кому — батькові чи сину).

Тобто логіка не є пусте, формальне розумування, відірване від життя. Навпаки, знання її законів і типів логічних помилок допоможе промовцеві уникнути смішного й незграбного положення, коли його докази нікого не переконують, бо їх недоведеність чи штучність, або й неконкретність може бути легко викрита будь-якою розумною людиною, яка задасть лекторові запитання.

Логічні моделі, наведені вище, потрібно мати на увазі при підготовці матеріалу, складанні плану виступу, написанні тексту. Ви мусите знати, що алогічні або помилкові положення вашого виступу можуть у будь-який момент повернутися проти вас, якщо виникне дискусія. З іншого боку, негідно ораторові, який себе поважає, використовувати логічні підтасовки, аби вплинути на аудиторію.

Варто також знати, що психіка людини базується не лише на логічних моделях. Саме наше розумування є часто методом оборони та обґрунтування у власних або ж у чужих очах цілком ірраціональних поривань. Відомо, наприклад, що в людей, чия психіка ушкоджена, існує суїцидальний синдром, неусвідомлене тяжіння до смерті (самогубства). Так само патологічного вбивцю і слід вбивати не тому, що це для нього чимось вигідно, а тому, що так велить йому зіпсоване й спотворене почуття самоствердження. Параноїдальні особи, що вчиняли подібні злочини, здатні вельми красномовно, годинами обґрунтовувати правильність своїх лихих вчинків, але тут логіка служить безумству. З іншого боку, коли адвокат у суді закликає до співчуття злочинцеві, змальовує його нещасне дитинство, обставини, які привели цю людину на дно життя тощо, то це є, хоча й ірраціональним, проте людським, і ніхто за це адвоката не осуджує.

7. 1. 4 Психологічна налаштованість аудиторії, її бажання та інтереси

Ви приходите в аудиторію, де сидять живі люди, що мають власну думку щодо питань, про які ви говоритимете. Ви можете відчутти серед них «своїх», але не завжди. Адже виступати часто-густо доводиться перед людьми індіферентними, яким усе байдуже, й перед тими, хто настроєний відверто вороже. Будь-яку бездоганну логіку може збити брутальний хуліганський вигук, зле, прискіпливе зауваження, «невинне» запитання на зразок: «Чи довго ви ще говоритимете? Час іти на обід» тощо. Тому треба вміти враховувати психологічний настрій аудиторії, зважаючи на неусталеність і конфліктність психіки підлітка та юнака. Ваше завдання — або закріпити чи, принаймні, не зрушити ті позитивні емоції, які зібрали громаду людей, або ж подолати все те, що вороже вам і ставить за мету зірвати чи знецінити ваш виступ.

Перш за все звертайте увагу на вік аудиторії — це допоможе вам і обрати правильну та цікаву саме для цієї категорії людей тему промови, і «прорахувати» реакцію аудиторії. Наприклад, якщо аудиторія дитяча, то

потрібно враховувати, що діти не можуть спокійно сидіти протягом, скажімо, години, їхня увага переключається на інші об'єкти. Тому оратор у виступі перед дитячою аудиторією повинен обов'язково змінювати форми розповіді, не перевантажувати дітей фактами, вводити у розповідь елементи гри, бесіди і т.п. Якщо аудиторія юнацька, то потрібно враховувати, що юнаків та дівчат насамперед цікавлять питання кохання, сенсу буття і т.п. Крім того, молодіжна аудиторія достатньо емоційна та відверта: оратор повинен бути готовий до найнесподіваніших запитань. Зріла аудиторія — менш емоційна, вона, на відміну від юнацької, скоріш за все буде слухати ввічливо, але її важче зацікавити, її непросто захопити якоюсь ідеєю, тобто переконати.

7. 2 Взаємодія оратора і слухачів. Принципи комунікативної співпраці

Взаємодія з аудиторією — це спільність психологічного стану оратора і його слухачів, що викликані спільними роздумами та співпереживаннями в процесі їх сумісної інтелектуальної роботи. Ця спільність визначається обопільною зацікавленістю й довірою одне до одного. Наявність контакту у взаємодії зі слухачами усвідомлюється оратором як позитивний чинник, що полегшує його роботу, адже в умовах взаємодії найбільш повно розкриваються його особистісні риси. У свою чергу сам факт встановлення контакту дає оратору інтелектуальне й емоційне задоволення.

Досвід кращих ораторів доводить, що умовами встановлення взаємодії є, як ми підкреслювали, знання оратором предмета розмови; урахування ним потреб та настроїв аудиторії; проста, жвава мова оратора; постійний зоровий контакт зі слухачами, визначення їх реакції і внесення додаткових змін як у зміст, так і в методику викладення матеріалу; намагання бачити в кожному слухачеві співбесідника, товариша, не підніматися над аудиторією; залучення слухачів з перших хвилин до сумісного активного обговорення питань.

Лише після того, як створені психологічні передумови сприйняття наукових знань, переборені психологічні бар'єри, можна в повному обсязі приступати до реалізації системи наукових знань. Але при цьому не слід

забувати, що подолання опору в шарах соціального і психологічного інтересу, а також повсякденного інтересу, не здійснюється раз і назавжди. Цей опір може відродитися в тій або іншій формі чи дати себе знати в процесі змістовного викладу матеріалу, загальмувавши його сприйняття. Щоб цього не трапилося, протягом усієї промови оратору необхідно дотримуватися визначених психологічних і педагогічних (дидактичних) принципів, використовувати певні прийоми організації взаємодії з аудиторією.

«Показовими» характеристиками слухачів є ряд їх якостей. Розпізнати їх не так вже й складно, вони як би лежать на поверхні і проявляються незалежно від людини. Природа і характер прояву цих якостей різноманітні, їх допоможе визначити умовне розчленовування різного роду якостей людей, що допоможе скласти «портрет» аудиторії як сукупність певних особливостей слухачів. Це, безумовно, підкаже ораторові ймовірне ставлення аудиторії до того або іншого виступу, допоможе йому визначити характер запитань до нього, та напевне знати, які можна застосувати щодо конкретної аудиторії форми і методи активізації уваги.

За якими параметрами визначається характеристика аудиторії?

Існує три групи характеристик аудиторії. Перша з них — формально-ситуативна, яку становлять такі ознаки, як місце проведення зустрічі оратора з аудиторією (зала, чи прохідна кімната, ресторан, польовий стан, майдан тощо), розмір аудиторії (як за кількістю слухачів, так і за площею приміщення), умови спілкування, час виступу і багато інших формально-ситуативних показників, від яких часто залежать особливості та результат промови, дійсно, саме ці ознаки з початку промови вже змінюють динаміку діяльності оратора. Те, що він підготував, наприклад, для розмови з аудиторією в 400 слухачів, зовсім не так прозвучить для 7 слухачів, аргументи на майдані і в лекційній залі також будуть іншими і т. ін.

Другу групу складають соціально-демографічні характеристики слухачів: соціальний статус, рівень освіти і культури, професійна

характеристика, матеріальне становище, соціальне походження, стать, вік тощо. Ці дані допоможуть зорієнтуватися в потребах і інтересах аудиторії, у настрої людей, підготувати їх до сприйняття інформації.

Третю групу становлять суто психологічні характеристики людей. Щоб орієнтуватися в них, оратору необхідна сукупність знань про психічні процеси (пізнавальні, вольові, емоційні); психічні стани (бадьорість чи пригніченість, працездатність чи втома, зосередженість чи розсіяність); психічні властивості особистості (спрямованість, темперамент, характер, здібності); психічні утворення, надбання (знання, навички, уміння, звички).

Найбільш показовими характеристиками людей є їх психологічні якості. Вони часто лежать на поверхні і проявляються незалежно від людини. Природа і характер прояву цих якостей різноманітні. Ряд психологічних якостей — це утворення соціального порядку, інші обумовлені особливостями процесу психофізіологічного розвитку. Детальне розчленування психологічних якостей людей досить умовне, все ж воно дозволяє оратору скласти більш-менш правильний «портрет» аудиторії, що допоможе спрогнозувати ймовірне ставлення слухачів до оратора, визначити, які можуть бути запитання, які форми взаємодії найбільш придатні.

Своєрідність психологічних якостей, наприклад, наочно виступає в аудиторіях, де різний демографічний склад. Так, жінки з більшою увагою слухають образне викладання, легко сприймають яскраві приклади. Чоловіки, теж оцінюючи високо образи і яскравість, більш вимогливі до логіки, доказовості положень; молодь, на відміну від зрілого населення, більш скептична, намагається суперечити оратору; багаті не так сприймають, як бідні, і так по всіх соціальних позиціях, які є своєрідними факторами, від яких залежать певні психологічні якості аудиторії: увага, сприйняття, пам'ять (запам'ятовування під час виступу оратора).

Істотним фактором, що впливає на сприйняття, є установка, яку треба виявити ораторові. Установка — це важлива ланка, що виникає в системі психічної взаємодії індивіда з зовнішнім світом. Вона виражає внутрішній

стан готовності людини певним чином сприймати інформацію, готовність до визначеної активності, вибору варіанта поведінки. Установка як би виконує функцію наведення людини на конкретну інформацію, підвищує або послабляє рівень емоційно-чуттєвого відношення до її змісту і форми, впливає на інтенсивність розумового процесу. Необхідно особливо підкреслити таку важливу властивість установки, як вираження готовності особистості до певної форми реагування на інформацію. Це спонукує оратора постійно спостерігати за аудиторією, за її реакцією на принципові положення свого виступу, форму його подачі, манеру своєї поведінки.

Зрозуміло, що для того, щоб продумати свою поведінку, треба заздалегідь ознайомитися з майбутньою аудиторією. Подібна інформація допоможе з'ясувати установку людей, краще продумати технологічні моменти виступу заздалегідь підібрати методи психологічного та педагогічного впливу на слухачів.

При вивченні аудиторії важливо також з'ясувати очікування. Це суб'єктивна настроєність на щось або на будь-кого, спрямована зацікавленість у чомусь. Якщо виступ торкається цієї настроєності людей, вони слухають уважно, легше піддаються співпереживанню. Очікування поширюється не тільки на інформацію, з якою виступає оратор, але часто і на особистість виступаючих. Зрозуміло, що очікування буде в аудиторії в цьому випадку підвищене. Чим ближче до життєвого досвіду сфера, якої торкається оратор, тим більш уважна аудиторія. Підвищену увагу викликає і вторгнення оратора в професійну сферу слухачів.

Наступна психологічна характеристика аудиторії — темперамент. Темперамент — це природна основа прояву психологічних якостей людини. Знання типів темпераменту, їх урахування — одна з умов успішного виступу.

Таким чином, перед виступаючим стоїть непросте завдання — установити надійний зворотний зв'язок зі слухачами, уміти керувати ним. Непросте завдання ще і тому, що на практиці ми далеко не завжди маємо можливість знайомитися з характеристикою аудиторії, і доводиться під час

виступу фіксувати її реакцію, вносити корективи у власний виступ. Для встановлення контакту зі слухачами необхідно знати соціально-психологічні способи організації аудиторії.

Які завдання в цьому вирішує оратор? Перше — це організація аудиторії. Губляться перед аудиторією не тільки оратори-новачки, але і висококваліфіковані фахівці. І тоді — ні слухачі, ні виступаючий не одержують задоволення.

Чи кожна аудиторія впливає на оратора? Так. Адже слухачі — це не просто кількість людей, що сидять разом. Це якісно нове соціальне утворення і соціально-психологічні фактори виявляються в ній обов'язково. Спілкування людей один з одним викликає до життя такий феномен, як стан психічного контакту.

Організація аудиторії за допомогою збудження в неї певного емоційного стану, як правило, ускладнюється перешкодами при встановленні інформаційного (передавального і сприймаючого) контакту між реципієнтом і комунікатором, тобто оратором і аудиторією.

Перешкод існує багато — і суб'єктивних, і об'єктивних.

Суб'єктивні — це такі, виникнення яких залежить від рівня підготовки оратора, знання ним предмета виступу, уміння визначати характеристику аудиторії тощо. Тобто ці перешкоди якби задаються самим оратором, і для того, щоб їх здолати, треба краще готуватися до виступу.

Об'єктивні — це такі, які змінити оратор не може, адже вони походять з наших психологічних властивостей, їх змінити неможливо, можна лише враховувати і знаходити єдино можливі способи організації аудиторії.

Першою з об'єктивних психологічних перешкод є інерція включеності. Це такий стан людини, аудиторії, коли вони ще знаходяться у своїх думках, проблемах і не можуть зразу активно слухати, сприймати виступ оратора. Це означає, що ораторові потрібно звільнити на час виступу свідомість слухачів від тих життєвих обставин, які могли б негативно вплинути на їхнє відношення до одержуваної інформації. Інерція включеності заважає людині

переключити увагу на оратора, породжує навіть консерватизм поглядів, може привести і до звуження поля зору.

Друга перешкода — висока швидкість розумової діяльності. Людина думає в 4 рази швидше, ніж викладає свої думки і знання. Коли оратор говорить, інтелект слухачів велику частину часу вільний і може відключатися від промови оратора.

Третя — нестійкість уваги. Увагу може відвернути і зовнішність оратора, його голос, манера говорити, оформлення приміщення, звук дверей, що відчиняються, шепотіння тощо.

Четверта перешкода — антипатія до чужих думок!

Люди часто звикають до своїх точок зору, їм зручніше і легше додержуватися логіки свого міркування, тому у них утворюється стійке несприйняття точки зору оратора, а іноді це породжує репліки, вигуки й іншу реакцію незгоди. Які знання допоможуть опанувати ці перешкоди та які існують психологічні і педагогічні прийоми усунення перешкод у психологічній організації аудиторії?

Перш за все, знання того, що можливість стійкого сприйняття без розсіювання уваги не перевищує тридцяти секунд, тому треба при підготовці до виступу підібрати квантовий викид інформації в аудиторію, суть якого в тому, щоб через визначені часові інтервали пропонувати слухачам нові факти, нетрафаретні висловлення, оригінальну ідею тощо.

Важливо також уміло застосовувати такі педагогічні принципи дидактики, як наочність, систематичність, послідовність, посильність. Для концентрації уваги слухачів необхідно опанувати такі соціально-психологічні способи як зараження, наслідування і навіювання — внутрішні механізми контакту. Зараження — це несвідома, мимовільна схильність людини до визначеного психологічного стану. Воно здійснюється як передача особистості психічного настрою іншої особистості, що володіє великим емоційним зарядом. При цьому емоційне співпереживання оратора й аудиторії в процесі виступу виступає одночасно і як фон, і як основний

пусковий механізм їхнього контакту. Варто підкреслити, що емоційне співпереживання аудиторії викликається в першу чергу самою особистістю оратора. Його зацікавленість, переконаність, емоційний підйом неминуче породжують відповідну емоційну реакцію слухачів, їх мимовільний інтерес до того, що хвилює оратора. У силу цього ставлення оратора до виступу як би стає ставленням до нього аудиторії, що і забезпечує у певній мірі взаєморозуміння і погодженість з обох боків. У соціальній психології сформульований закон емоційного зараження, відповідно до якого «сила наростання накалу пристрастей», що створює психічний фон зараження, знаходиться в прямій пропорційній залежності від величини аудиторії і ступеня емоційного накалу індуктора. Чим можна забезпечити зараження? Знанням і використанням найбільш співпадаючих інтересів і настроїв людей, емоційною яскравістю викладу, виразністю прикладів, манерою поведінки оратора.

Складніші справи щодо механізму наслідування, що грало завжди велику роль в історії ідей, смаків, моди, звичаїв. Наслідування — це імітація людиною якихось зовнішніх рис і зразків поведінки, манер, учинків, що характеризуються визначеною раціональною й емоційною спрямованістю. Тобто значення і зараження, і наслідування в тому, щоб забезпечити такий стан аудиторії, коли підсилюється момент єдиного співпереживання слухачів і оратора. А це допомагає кращому засвоєнню інформації.

Навіювання — це словесний вплив особистості на людей. Це такий спосіб комунікативного впливу, що розрахований на некритичне, бездоказове сприйняття інформації. Володіння «ефектом навіювання» припускає знання двох основних груп умов. Перша група пов'язана з тим, кому вселяють, друга — з тим, хто вселяє. Сприйнятливість навіювання залежить від віку, від індивідуальних особливостей людини, її переконань, волі, емоцій і т.ін.

«Ефект навіювання» багато в чому залежить від внутрішнього стану особистості. Одна і та сама людина в один час може піддатися навіюванню, а в інший — не може. Це трапляється, коли людина стомлена або переживає

розгубленість, страх. У такі хвилини треба вміти «перекрити» цей стан і повернути до сприйняття необхідної інформації.

Переконання — логічно обґрунтоване впровадження у свідомість слухачів певних положень. За допомогою переконань можна досягти перебудови свідомості, мотивів діяльності, сформулювати бажання, змінити спосіб життя особистості. Як видно, саме переконання — провідний метод виховання і навчання.

Існує ряд **педагогічних прийомів переконання**. Один із них — показ і роз'яснення наслідків якого-небудь учинку. Оцінка вчинку, обґрунтування його правомірності (або неправомірності) впливають на почуття і розум, сприяють переосмисленню людиною своєї поведінки. Інший прийом — порівняння дій того або іншого індивіда з поведінкою авторитетних людей, літературних героїв тощо.

Отже, перші хвилини оратором виграні. Як забезпечити увагу аудиторії протягом усього виступу? Для цього необхідно дотримуватися трьох психолого-педагогічних вимог: новизни, доказовості й експресивності.

Перша вимога представляє сьогодні для оратора дуже серйозну психологічну і методичну проблему. Новий матеріал, природно, задовольняє пізнавальні потреби слухачів. Але, як відомо, оратор часто не може повідомити тим, що зібралися, щось абсолютно нове. Це пояснюється тим, що сучасні люди одержують сьогодні великий обсяг інформації з каналів масової комунікації. Дає про себе знати і високий культурний і освітній рівень слухачів. Виходить, потрібно шукати інші засоби підвищення ефекту новизни.

Одним із підходів до вирішення цієї задачі є виклад уже відомого аудиторії під новим кутом зору. У такому випадку слухач буде обов'язково зацікавлений, буде думати про те, чи зміг би і він сам вибудувати таку систему викладання матеріалу, може, і зміг би, але раніше над цим не думав. Виходить, те, що сказав оратор, для нього нове.

Іншим важливим підходом служить виявлення оратором свого ставлення до розглянутого питання. У кожному виступі він повинен бути особистістю, що має і висловлює свою думку з тієї або іншої проблеми. Адже не в кожному виступі відкриєш істину. Це завжди важко і дається не кожному. Але завжди можна і варто висловити своє ставлення до предмета. Слухач думає так, але йому цікаво, як думає оратор. Йому важливо зіставити свою думку з думкою оратора. Це допомагає аналізувати, уточнювати, прийти до необхідних висновків.

Отже, новизна — не обов'язково нові дані з розглянутої проблеми, але і нові уявлення про раніше відомі факти, події, положення, і зіставлення того, що відомо слухачам під новим кутом зору, і прояв власного ставлення до того, про що говорить оратор.

Доказовість — це логіка викладу й аргументація висунутих положень. Адже задача оратора — не просто дати нову інформацію. Його обов'язок — показати те, що він захищає, у чому переконує і переконаний. Без ґрунтовної доказовості оратор не зуміє передати свою переконаність слухачам. Звідси задача — допомогти слухачам опанувати наукові поняття, логіку міркування, що представляють собою відбиття знань і досвіду.

Експресивність — це візуальний і звуковий прояв ставлення оратора до того, про що він говорить: обурення, радість, жаль, упевненість, подив і т.п. Цицерон стверджував, що без серцевого хвилювання і запалу мова оратора буде непридатна. Тон, тембр голосу, характер інтонацій говорять про певне ставлення оратора до проблем іноді більше, ніж інші прийоми ораторського мистецтва. Інтонація може донести до 40 % інформації. Міміка і жести також впливають на сприйняття. Є. Вахтанов говорив: «Руки доводять думку». Емоційна яскравість виступу багато в чому забезпечує увагу аудиторії, ефективність засвоєння. При емоційно яскравому, експресивному виступі зростають розумова діяльність слухачів, їхнє прагнення міркувати по ходу виступу оратора, вносити корективи у свої знання.

Безпосередній контакт зі слухачами дозволяє використовувати у виступі новизну, доказовість і експресивність найбільш комплексно, а значить і оптимально. Важливо володіти тому не тільки логічністю викладу своїх думок, вірно будувати фрази, але і правильно інтонувати слова, користуватися модуляцією голосу, мімікою, жестами. Вони активізують сприйняття інформації, більш поглиблену її обробку.

Перейдемо тепер до розгляду однієї з основних психологічних умов ефективності процесу взаємодії оратора й аудиторії, до аналізу такого виду контакту, як інтелектуальне співпереживання. Розумове сприяння визначається включеністю обох сторін у єдину активну діяльність з розгляду тієї або іншої проблеми і спрямовану на розв'язання певних розумових задач. Оратор, викладаючи свою точку зору, як би привселюдно мислить, і аудиторія, стежачи за розвитком його думки, робить ту ж розумову роботу. У результаті такої спільної розумової діяльності, співмислення між оратором і слухачами виникає контакт у повному змісті цього слова.

Важливо підкреслити, що інтелектуальне співпереживання викликається переважно усною формою мови, зрозуміло, при ясній постановці проблеми обговорення, строгій логіці і послідовності її викладу оратором. Саме такими особливостями — незламною логікою, ясністю і гостротою постановки питання, значимістю і важливістю предмета обговорення — відрізнялися виступи видатних ораторів минулого і сьогодення. І це завжди приводило до встановлення найтіснішого контакту між оратором і аудиторією. Деяких ораторів аудиторія могла слухати впродовж багатьох годин.

Зовнішнім проявом наявності або відсутності контакту між оратором і слухачами є їх поведінка під час виступу. Так, увага слухачів, погляди і жести схвалення, робоча, регульована самим оратором тиша в залі, напружене мовчання аудиторії під час пауз оратора й інших показників свідчать, що слухачі включені в загальну з оратором активну розумову діяльність. Якщо ораторові вдається установити контакт з аудиторією, він

говорить природно, у звичній для себе манері. У цьому випадку в мові відчувається впевненість, бажання вести довірчу бесіду. Він часто користується прямими звертаннями до слухачів (товариші, панове), питаннями-звертаннями (Чи ясно?), риторичними питаннями. Його вільна манера триматися, міміка, жести, прагнення зменшити дистанцію, як би наблизитися до слухачів, свідчить, що він сам одержує задоволення від спілкування з аудиторією.

Розглядаючи контакт як умову і результат успішного виступу оратора, варто зупинитися на передумовах його спільної з аудиторією мисленнєвої діяльності, що є основним психологічним механізмом цього контакту. Як передумова й у той же час показник розумової активності слухачів виступають їхня увага й інтерес до виступу оратора.

Відомі три види уваги: мимовільна, довільна і післядовільна.

Мимовільна увага — це спрямованість свідомості людини на об'єкт без будь-якого вольового зусилля, поза метою, тобто мимоволі. Така увага викликається несподіваним, яскравим, що контрастує, цікавим подразником, або тим, що відповідає визначеному станові людини. Цікавий, інтригуючий незвичайний початок виступу оратора, як правило, викликає мимовільну увагу аудиторії.

Але цей вид уваги нестійкий — будь-який інший більш сильний або цікавий подразник (жарт сусіда, яскрава деталь обстановки і ін.) може привести слухача до переключення, відвернути слухача від його виступу.

Більш стійким видом уваги є увага довільна. Вона виникає в результаті зосередженості, вольового зусилля, спрямованого на досягнення заздалегідь поставленої людиною мети. Як правило, такий вид уваги характеризує початок, на перший погляд, нецікавого виступу, тобто момент, коли аудиторія уважна, тому що знає, що їй потрібно увійти в роботу. Під час виступу оратор часто апелює саме до довільної уваги слухачів, говорячи: «Товариші, послухайте, зверніть увагу, постарайтеся запам'ятати і т.д.». Ставлячи перед слухачами визначену мету, оратор припускає і їх певне

вольове зусилля, що вони повинні зробити для її реалізації. При довільній увазі у слухача формуються приватні цілі слухання, виникає інтерес до сприйняття інформації. У цьому випадку довільна увага переходить в інший специфічний вид уваги — післядовільний. При такій увазі слухач, затаївши подих, стежить за думкою оратора. Він цілком захоплений нею.

Природно, що всі зусилля оратора повинні бути спрямовані на формування саме цього виду уваги. Щоб його викликати, необхідно дотримуватися основного психологічного правила: важливо, насамперед, створити умови для активної розумової діяльності слухачів в аудиторії.

Велике значення для оратора має також урахування особливостей, властивостей уваги, що виявляються як у його власній діяльності, так і в поведінці аудиторії. До основних з них відносяться стійкість, розподіл, переключення й обсяг.

Стійкість уваги визначається часом зосередження свідомості на якомусь об'єкті. Експериментально доведено, що якщо на одному одиничному об'єкті увага утримується не більш 1,5-2,5 секунд (відбувається його коливання), то на діяльності в цілому (на її предметі, меті, способах і засобах досягнення мети) увага дорослої людини може утримуватися досить довго — до 40-45 хвилин. Таким чином, стійкість уваги аудиторії обумовлюється характером і структурою самої діяльності оратора, значимістю теми виступу, правильністю її мовної побудови, чіткістю логічної побудови. Інакше кажучи, стійкість уваги залежить від того, наскільки органічно всі ці елементи утворюють єдине ціле, один глобальний об'єкт уваги аудиторії — смислове значення виступу.

Важливо при цьому знати, як розподіляється увага аудиторії впродовж виступу оратора.

Розподіл уваги означає одночасну спрямованість свідомості на кілька різнорідних об'єктів (або дій), об'єднаних однією діяльністю. Ця властивість уваги професійно значима для оратора. Так, він одночасно пам'ятає про зміст виступу, стежить за часом, за поведінкою слухачів, за їхньою реакцією і т.д.

Порівнюючи діяльність оратора і диригента, герой оповідання А.П. Чехова «Нудна історія» говорив: «Хороший диригент, передаючи думку композитора, робить відразу двадцять справ: читає партитуру, махає паличкою, стежить за співаком, робить рух то убік барабана, то валторни та ін. Те ж саме і я, коли виступаю».

Необхідно відзначити, що увага оратора зосереджується в основному на змістовній стороні діяльності, наприклад, на смислі власного висловлення, на ознаках, що свідчать про розуміння або нерозуміння виступу слухачами. На форму висловлення він звертає увагу лише тоді, коли свідомо вибирає той або інший засіб для кращої передачі думки. Форма привертає до себе увагу й у тому випадку, якщо вона сама є подразником, як, наприклад, поведінка, вигуки окремого слухача.

Переключення уваги — це зміна спрямованості свідомості з одного об'єкта на інший. Воно вимагає певного часу, причому, різного для різних людей. Оратор, що вдається до демонстрації репродукцій, схем, використання діапозитивів або переходить від одного стилю і жанру до іншого, від теоретичних положень до життєвих епізодів, повинен враховувати цю особливість слухачів. Наприклад, при переході від однієї думки до іншої доцільно використовувати вставні сполучні фрази, типу: «Як ми вже переконалися...», при демонстрації засобів наочності — робити паузи і т.д.

Обсяг уваги визначається кількістю однорідних предметів, що може одночасно утримувати людина при зоровому чи слуховому сприйнятті. Установлено, що обсяг уваги не перевищує п'яти — семи об'єктів. Увага спрямовується насамперед на зміст, припускає активну розумову діяльність людини, що формує потребу в такій діяльності, пізнавальний і практичний інтерес до неї. А інтерес — це емоційний прояв пізнавальних потреб людини. Це той стимул, що переважно і приводить їх до зали послухати оратора. Інтерес може з'явитися й у ході самого виступу, тоді ним обумовлюється

внутрішній механізм післядовільної уваги в загальній діяльності оратора і слухачів — у діяльності спілкування.

Таким чином, увага й інтерес тісно пов'язані між собою і разом визначають активну розумову діяльність слухача.

Серед мовних засобів, що сприяють встановленню контакту, чільне місце посідають мовні етикетні формули. Вони мають відповідати умовам і обставинам спілкування (офіційні і неофіційні; нейтральні та емоційні). Виступ традиційно починається звертанням до слухачів вітальними словами. Якщо оратора не представили, то він має зробити це сам, виявляючи ввічливість. Закінчується виступ також етикетними формулами, серед яких найпоширенішим є лаконічне - *Дякую за увагу*.

Важливим засобом контактності промови є особові займенники, зокрема *я, ми, ви*. *Я* — стосується промовця і дієве тільки в його мові, але ним не можна зловживати. Адже у слухачів теж є власне *Я*. Постійне наголошування на своєму *Я* свідчить про нехтування їхнім *Я*. Це замість приязні викликає роздратування, а то й антипатію.

На *Ви* промовець звертається до слухачів. За українською традицією займенником *Ви* виражають повагу до співбесідника.

Ми — має кілька значень: лекторське «ми»; «ми» промовця і слухача; «ми» промовця і особи, що стосуються його. Саме займенник *ми* допомагає створити і передати атмосферу взаєморозуміння між промовцем і слухачами. Водночас цей займенник обов'язковий у тих жанрах красномовства, які мають ознаки наукового стилю, що характеризується відсутністю вказівки на особу автора. У публічних промовах часто вдаються до використання займенникових конкретизаторів, які посилюють ступінь контактності: *ми з вами, ми разом, ми всі, разом з вами* тощо. Застосування цих прийомів дає змогу досягнути довірливої атмосфери, об'єднати позиції оратора і слухачів. Засобом контактності є також дієслівні форми, які сприяють залученню слухачів до участі в обговоренні фактів, явищ, подій тощо. Дієслова можуть мати різне значення, наприклад визначати напрям висловлювання: *з'ясуємо*,

конкретизуємо, уточнимо, пояснимо, відзначимо тощо, але всі вони мають комунікативний зміст. Однак такі дієслівні форми не використовують у тих видах академічних і політичних промов, яким властиві ознаки наукового та офіційно-ділового стилів, зокрема безособова манера викладу чи слабкий вияв особистості.

Контактність промови формується також за допомогою вставних конструкцій, звернених до слухачів: *як ви знаєте, як ви розумієте, як ви здогадуєтеся, як ви вже помітили, погодьтеся, уявіть* тощо. Вони є своєрідним закликком до концептуальної солідаризації і водночас готують слухачів до сприйняття нової інформації.

Контакт із слухачами налагоджується і за допомогою спонукальних речень, які звернені до слухачів і спонукають їх до певних дій через різні волевиявлення: заклик, побажання, пораду, наказ тощо.

Ефективним засобом підтримування контакту з аудиторією у вибраній тональності є запитання-відповіді, за допомогою яких створюється атмосфера невимушеного безпосереднього спілкування. Промовець ставить запитання і сам відповідає на них, активізуючи в такий спосіб увагу слухача та спрямовуючи хід його міркувань у потрібне русло.

Вміло використані жарти, дотепи також викликають прихильність слухачів, оскільки свідчать про те, що оратор є людиною інтелектуальною, доброзичливою, життєрадісною. Однак із жартами треба бути дуже обережними, щоб не образити жодного слухача.

Важливе значення має зоровий контакт з аудиторією впродовж усього виступу. Погане враження справляє промовець, який дивиться у вікно, кидає погляд на стіни, опускає очі, підводить їх до стелі, розглядає свої руки або взагалі з «відсутнім» поглядом. Гарний зоровий контакт під час виступу створюється повільним переведенням погляду з однієї частини аудиторії на іншу. Саме за такої умови можна розраховувати на успіх.

Налаштовують слухачів проти оратора і руйнують контакт зарозумілість, менторський тон, зневага, зверхність, публічні зауваження,

вираження своїх симпатій і антипатій тощо. У жодному разі не можна замість доказів чи переконань звертатися до псевдопсихологічних доведень на зразок: «А той, хто не розуміє цього, просто дурень» чи «Це побачить навіть осел». Докази, подібні до цих, на жаль, ще зустрічаються, скажімо, у викладачів, які не вміють дохідливо пояснити матеріал чи відповісти на запитання.

Таким чином, підсумуємо **способи привернення й утримання уваги слухачів**.

Один із найважливіших способів — це вдалий вибір теми виступу.

1. Увагу слухачів можна привернути насамперед повідомленням про щось нове й цікаве.

2. Увагу слухачів можна привернути, розповідаючи про щось незвичне, таке, що викликає подив.

3. Увагу слухачів можна привернути розповіддю про нове, що стосується їх професії.

4. Щоб привернути увагу слухачів, потрібно розповісти щось із особистого життя відомих юристів, політиків, науковців, письменників і т. п.

5. Увагу слухачів може привернути гарний стиль викладу промови.

6. Велике значення має також спосіб викладу: зміни тону й сили голосу, темп мови, смислові паузи, виділення певних слів, жести.

Щоб привернути увагу слухачів, потрібно розповідь супроводжувати якимись ілюстраціями, що можуть зацікавити аудиторію.

Отже, на встановлення контакту з аудиторією впливають і мовні, і позамовні чинники. Їх використання залежить від знань, досвіду і майстерності оратора.

Запитання для самоконтролю

1. Яке фізіологічне підґрунтя існує у сфері розмежування раціонального чи емоційного в нашій духовно-психічній діяльності?
2. Чи промова обов'язково мусить бути насиченою емоціями? Чи може оратор зовсім обійтися без емоцій? Чи є емоція інформаційним моментом?
3. Як впливає на виклад матеріалу оратором система його моральних цінностей (аксіологія)?
4. На чому базується система логічних доказів у виступі оратора?
5. Що таке індукція та дедукція? Наведіть власні приклади.

6. Що таке доказ за аналогією? Чому ним треба користуватися обережно?
7. Які основні закони логіки не слід порушувати оратору?
8. Що таке логічна помилка? Пригадайте види логічних помилок та спробуйте дати свої приклади.
9. Чи може оратор апелювати до самої лише логіки? Чи тільки логікою визначаються вчинки людей?
10. Що таке психологічна налаштованість аудиторії?
11. Як оратор мусить враховувати бажання та сподівання людей?
12. Чому вправний оратор вміло поєднує в промові логічні та емоційні моменти? Як, на вашу думку, це можна зробити?
13. Чи кожна аудиторія впливає на оратора?
14. Які існують психологічні і педагогічні прийоми усунення перешкод у психологічній організації аудиторії?
15. За якими параметрами визначається характеристика аудиторії?

Лекція 8. МОВЛЕННЄВА КУЛЬТУРА ОРАТОРА

8.1 Комунікативні ознаки мовної культури

Успішно пройшовши всі етапи винайдення та організації думки, промовець наближається до наступного етапу текстотворення, де повністю вступає в дію **мовний (мовленнєвий) закон**. У класичній риториці цьому етапу відведено третій розділ риторики — **елокуція**, у складі якого була **елоквенція** (вчення про тропи і фігури), що безпосередньо розумілась як красномовство. Цицерон писав, що він вчився правил прикрашання стилю, у яких сказано, що «висловлюватися ми повинні, по-перше, чистою й правильною латиною, по-друге, ясно й виразно, по-третє, гарно, по-четверте, доречно, тобто відповідно до гідності змісту». Пізніше це одержало умовну назву мовного закону.

Дотримання мовного закону означає ретельну роботу над створенням дієвої словесної форми промови. Такої форми власного мовлення можна досягти, знаючи комунікативні функції мови та працюючи над культурою мовлення. Культура мовлення зростає по висхідній лінії від орфографічно-пунктуаційної грамотності (правильності) до стилістичної виразності, стильової доцільності, далі до комунікативної оптимальності і художньої майстерності. Основними ознаками комунікативно якісного мовлення є його правильність, логічність, доцільність, точність, виразність, ясність, етичність, естетичність.

Правильність мовлення в лінгвістичному розумінні означає добре володіння орфоепічними, орфографічними, граматичними, стилістичними нормами сучасної літературної мови. Правильність у риторичному розумінні тлумачиться значно ширше. Крім лінгвістичної правильності, вона містить насамперед правильне, не перекручене розуміння понять, термінів, якими передаються ці поняття, доречне вживання їх, зв'язок думок і понять у єдину теорію, ясність викладу. Правильним є запитання, яке спонукає до думки і пошуку істини. Правильною є відповідь, в основі якої істинні знання (наукові, об'єктивні, достовірні).

Правильність досягається ґрунтовним вивченням мови у школі, виконанням вправ і щоденним вправлянням (тренінгом) у гарному мовленні, виробленим чуттям мови (М. В. Гоголь називав його «мовним вухом»), умінням і звичкою користуватися граматики, правописом, словниками і мовними довідниками.

Правильність завжди вважалася обов'язковою умовою й ознакою риторики, а не якимось її особливим досягненням. Цицерон писав: «... вміти правильно говорити... ще не заслуга, а не вміти — вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина».

Першою умовою **логічності мовлення** є логічність мислення, логічність міркувань як етапів розгортання думки. Уміння дисциплінувати своє мислення, міркувати послідовно, спиратися на попередні етапи думання, розвивати наступні, шукати джерела і причини явищ, висувати положення (тези), давати обґрунтування і пояснення фактам, вмотивовувати висновки — все це необхідні умови логічності мовлення, про які йшлося вище, а отже, і високої його культури, адже без культури думання не може бути культури мовлення. Видатний український письменник Олесь Гончар писав: «Убога стилістика найчастіше є породженням убогої думки».

Другою умовою логічності мовлення є знання мовцями мовних засобів, за допомогою яких можна точно передати предмет думання і саму думку про

нього, якими можна забезпечити смислову зв'язність мовлення, уникаючи таким чином суперечливості у викладі матеріалу, тобто кожен мовець повинен володіти не тільки логікою мислення, а й логікою викладу думки та мовними засобами, якими цього можна досягти (слова з семантикою причиново-наслідкових відношень, відповідні граматичні форми, службові частини мови і синтаксичні конструкції). Логіка викладу думки залежить не тільки від логіки мислення (хоча в основному від цього), а й від ситуації спілкування, від рольових характеристик співбесідників, від призначення і мети спілкування. Вона досягається за допомогою внутрішнього плану відповіді: задум — основна думка — її членування — висновки. Потім необхідно сформулювати тези відповіді, тобто основні положення, закономірності, правила, які ще треба буде аргументувати, розкрити або довести, «одягненими» у відповідну словесну форму: дія відбувається, результат такий, де?, за якої умови?, чому?, коли?, як? За логічної послідовності слова розміщуються так, що між ними не виникає смислових суперечностей.

Кожна теза (якщо це не аксіома) потребує доказів, підстав, тобто таких пояснень, які підтверджують, доводять істинність думки. Кожне наступне положення має органічно впливати з попереднього й бути підґрунтям для наступного. Проте крім положень з послідовним зв'язком, можливі й положення з паралельними зв'язками, які оформляються структурами синтаксичного паралелізму. Докази підтверджуються демонструванням дослідів (якщо це можливо), явищ, викладом фактів, кількісних показників, ілюструванням схем, карт, прикладів.

Логічність підкреслюється логічним наголосом основних (ключових або домінантних) слів, інформативних стосовно даної теми. Логічний наголос — це виділення за смисловим значенням якогось слова чи словосполучення. Логічно наголошувати слово можна високим або низьким тоном, повільним або пришвидшеним темпом, більшою силою голосу, тривалішою паузою перед важливим словом.

Точність мовлення досягається вмінням узгодити знання матеріалу зі знанням мови, тобто вибрати найточнішу для певної ситуації форму відповіді чи розповіді.

Точність — одна з найважливіших ознак культури мови. Вона утримує нас від зайвого говоріння. Ця ознака складається з двох компонентів: адекватне мовне вираження дійсності, тобто несуперечливе життю; і вживання слів і виразів, узвичаєних для мовців, які володіють нормами цієї літературної мови.

Точності можна досягти, виконуючи дві вимоги:

1. Оформляти й виражати думку треба відповідно до предметів і явищ дійсності, відповідно до понять про них. Слід пам'ятати, що в народі здавна точність пов'язувалася з умінням чітко мислити, із знанням предмета мовлення, вмінням зіставити слово з особою, предметом, дією, явищем. Слово має виражати найістотніше в них і цим найістотнішим воно представлене у свідомості мовців. Тому точність мовлення — це передусім точність слів, точність добору їх.

2. Обов'язковою умовою досягнення точності мови є увага до стилю і жанру текстів, умов, середовища й колориту спілкування, культурно-освітнього рівня мовців, бо в кожному типі мовного спілкування рівень точності «свій», своя міра мовної правди й неправди, і мовець мусить відчувати цей рівень.

Точність мови — це відповідність мовного змісту предметно-речовій дійсності, реальним особам, системі понять. Точність залежить від вибору слова чи виразу, а також від уміння мовця зіставляти слово і предмет, річ, ознаку, явище, слово і поняття про них.

При цьому треба враховувати, з яким значенням нині вживається це слово, а не вживати його з будь-яким із інших значень, які також йому були властиві чи й нині рідко вживаються.

Поняття «точність» практичної (щоденної) мови не збігається з поняттям точності у науковій, офіційно-діловій і художній мовах.

У науковому та офіційно-діловому стилях точність досягається через систему термінів, а в художньому — через систему образних засобів мови.

Точність передбачає граматичну правильність. Без граматичної правильності важко досягти точності, але граматична правильність не є гарантією точності.

Ясність мовлення визначається як його зрозумілість і забезпечується точністю та логічністю. Ясним уявлятиметься усне мовлення адресатові, якщо його мислення встигатиме за мисленням мовця, а ще краще, якщо трохи випереджатиме, тобто буде ефект очікування сподіваного відкриття. Слухач у такій ситуації адекватно «прочитує» те, що чує, здогадується, що послідовно йтиме далі, і часто каже або думає: «Ясно, я все зрозумів». Ясності усного мовлення сприяють чітка дикція, логічне й фонетичне наголошування, правильне інтонування, чергування розміреного та уповільненого ритму, спокійний і ввічливий тон.

На письмі ясність досягається послідовністю лінійного викладу матеріалу, що відображає логічне розгортання думки, точним називанням, членуванням тексту на абзаци відповідно до тем, підтем і сегментів думки, повтором основних, ключових слів.

Ясність повинна бути обов'язковою ознакою гарної мови в усіх мовців і в усіх типах спілкування. Аристотель писав, що достоїнство стилю полягає в ясності, «... коли промова не є ясною, вона не досягає своєї мети».

Чистота мовлення уявляється насамперед як відсутність у мові чужих їй елементів. До чужих літературній мові елементів відносимо неосвоєні запозичення з інших мов, невластиві українській мові форми, що з'являються під впливом інших мов. Засмічують літературну мову не тільки чужі слова, а й свої вульгаризми, лайки, все те, що ображає вихований мовний смак, гідність людини і не відповідає моральним критеріям українського менталітету.

Чистота мови має простежуватися на всіх рівнях її структури і використання: на рівні орфоепії — літературно-нормативна вимова; на рівні

орфографії — грамотне письмо; на рівні лексики — відсутність чужих слів, вульгаризмів, суржику, невмотивованих повторів; на рівні граматики — правильна, завершена будова речень, нормативні словформи.

Чистота мови є запорукою її виразності й естетичності.

Здавалося б, **автологічна лексика** мусить завжди вкладатися в рамки літературної норми. Проте існує велика група слів, що, маючи пряме, автологічне значення, водночас виходять за рамки літературної норми. Письменники охоче вживають їх, наприклад, у мові персонажів, щоб створити відповідний образ. Це — **просторіччя, канцеляризми, діалектизми, жаргонізми**.

Просторіччя. Є така ненормована лексика, якою люди широко користуються: скиглити, гамселити, ушкварити, глігати, верзти тощо. Як правило, вживання такого слова оратором викликає сміх, гумористичний ефект. Це т.зв. просторіччя. Вони дають певний образний ефект: глігати — це те ж саме, що «жадібно ковтати»; це образ «живоглота», людини тваринних інстинктів. Отож ввести 1-2 просторічних слівця можна, якщо ви до такого ефекту прагнете.

Але відвертої безграмотності намагайтеся уникати. Наприклад, вирази на зразок «схожий до» (замість «подібний до» або «схожий на» й т.п.) засмічують мову.

Канцеляризми. Засмічують мову також канцеляризмами, що прийшли в нашу мову від часів Петра I з російських імператорських указів. Вже у XVIII ст. І.Котляревський глузував з людей, що будують свою мову на канцеляризмах, створивши образ бездушного бюрократа Возного: «до формального определения о моей участи, открой мне, хотя в термینی, партикулярно, резолюцію, могу ли — тее-то як його, без отсрочек, волокити, проторів й убитков получить во вічноє і потомственное владеніє тебе — движимое і недвижимое імініє для души моей...» Не треба пояснювати, яке враження виникає у слухачів, якщо ви користуватиметеся таким убогим лексиконом.

Діалектизми — від грец. (говірка, місцева мова). Відомо, що національна мова не зводиться до літературної, грамотної мови. Її творить

також сума діалектів, якими користуються жителі окремих місцевостей (часом у двох селах, розташованих поряд, говорять по-різному). Наприклад: сарана (нещасний), файно (гарно) — це діалектизми з говірок Західної України. Діалектизми можуть бути й «фонетичними»: на Поліссі слова «віл», «кінь», «дощ» вимовляють як вул, кунь, дорщ.

Часом діалектизми (як і просторіччя) є дуже виразними, красивими. Якщо ви виступаєте перед носіями даного діалекту, варто показати, що ви з ним знайомі, це зміцнить довіру до вас. Але з точки зору норм літературної мови повний перехід на діалект або надмірне його вживання можуть створити враження провінціала, людини неосвіченої.

Жаргонізми — від франц. (жаргон) — означає мову якоїсь вузької групи (студенти, торговці, злодії тощо). Криміналізація життя в наші дні призвела до справжньої біди: засмічення мови «блатним» жаргоном. Тільки й чуєш повсюди: «Козьол!», «Бабки» й т.п. Судіть самі, чи годиться інтелігентному ораторові підкреслювати, що він стоїть з тим, хто цей жаргон уживає, на одному щаблі. Це не означає, що для змалювання відповідного образу-персонажа чи середовища не можна вжити колоритного жаргонізму. Тим більше, що є жаргон студентів, лікарів тощо — тобто цілком пристойних груп людей. Але оратор, якщо він не хоче підкреслити свою приналежність саме до такої групи, мусить уникати жаргонізмів.

Вульгаризми — від лат. (простий, низький). Це, як правило, лайливі слова. З їх допомогою теж можна створити яскраві образи: брехуха! пащекуха! сука! Не треба довго думати й над тим, якими фарбами буде змальовано одночасно й ваш образ, ваш культурний рівень.

Виразність є ознакою культури мови всіх мовців і виявляється через їх уміння користуватися всіма стилями мови. У наукових текстах вона досягається точністю слів і логічністю викладу, професійною лексикою і фразеологією. В офіційно-діловому стилі для цього використовують адміністративно-управлінську термінологію, сегментування тексту, різні рівні стандартизації, кліше. Публіцистичний стиль увиразнюється суспільно-

політичною лексикою, ідеологемами, інформаційними штампами та експресивними художніми засобами.

У художній літературі виразність формується майстерними художніми засобами: тропами і стилістичними фігурами, комбінуванням слів, що мають переносні значення, доречним використанням різноманітних синтаксичних конструкцій. Приємне враження справляє мовець, який вміло користується багатозначністю слів, синонімами, фразеологізмами, прикметниковими, дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами, мова якого є образною. Коли основну думку або інформацію до неї в реченні вже сформульовано, є сенс повернутися до нього ще раз і подумати, що можна уточнити, додати, як конкретизувати і за допомогою яких мовних засобів (синонімів, антонімів, термінів, прикладок, епітетів, порівнянь, метафор, відокремлених членів речення, вставних слів і словосполучень тощо).

Різнороманітність і **багатство мовлення** можна вважати однією ознакою, бо різнороманітність — це наявність неоднорідних за змістом, значенням, формою, забарвленням одиниць, а багатство мови — це наявність у ній низки різнороманітностей. Під цими поняттями розуміють різні тематичні групи лексики, багату синонімію (лексичну і граматичну), тропіку (метафори, епітети, порівняння, метонімії, синекдохи тощо), стилістичні фігури (повтори, паралелізми, періоди, градації і т. ін.).

Однороманітне мовлення втомлює слухачів, різнороманітне — активізує увагу. Проте слід пам'ятати, що надто барвисте мовлення відволікає увагу слухачів від змісту, змушує захоплюватися не ним, а тільки формою.

Одним із показників культури мови є **естетичність**. Вона спирається на всі попередні ознаки: точність, логічність, чистоту, доречність, лаконічність, виразність, різнороманітність, образність, які у взаємодії і пропорційності створюють гармонію усного чи писемного тексту, що здатний викликати у слухачів (читачів) естетичне задоволення. Однороманітний, нечіткий, невиразний, засмічений суржилом, випадковими словами текст ніколи не

справить враження гарної, вишуканої мови і не викличе почуття естетичного задоволення.

Естетика щоденної практичної мови досягається оптимальним добром мовних засобів, потрібних для певної комунікативної настанови, гармонійною (змісту і форми) цілісністю тексту. Почуття естетичного задоволення викликається ввічливим, дотепним розмовним мовленням.

Проте естетичність мови найповніше виявляється у художній літературі, основною функцією якої є естетичний вплив на читача. Тут вона досягається зоровою і слуховою образністю, емотивністю, емоційно-вольовою експресивністю лексики, красивістю мовних засобів.

Мовлення має відповідати не тільки темі, змісту інформації, а й ідеї, задуму мовця, ситуації та умовам спілкування. Усне й писемне мовлення, тобто жива мова і текст, завжди мають нести в собі ознаки певного стилю, підстилю, жанру, типу мовлення. Це сприяє ефективності мовного спілкування, сприймання й порозуміння.

8. 2 Мовне самовдосконалення. Мовленнєвий самоаналіз

Для того щоб досягти виразності й багатства індивідуальної мови, треба про це дбати, а саме:

- розробити програму розвитку своєї мовної особистості (мовне навчання і спілкування, мовне виховання і мовна поведінка);
- постійно збагачувати свій інтелект, удосконалювати мислення, не лінуватися думати; немає думки — немає мови;
- вважати одноманітність мовлення неестетичною рисою, а бідність словника — ознакою поганого тону, тобто неетичним ставленням до співрозмовників, байдужістю;
- постійно збагачуватися новими мовними засобами зі сфери свого професійного мовлення і близьких фахів; мова — це засіб досягнення професійної досконалості й майстерності;
- виробити увагу до чужого гарною мовлення, намагатися аналізувати, чим воно гарне: багатством словника, інтонацій, особливостями

тембру, різноманітністю синтаксичних структур, умінням будувати фрази і текст, індивідуальною образністю, порівняннями, епітетами, метафорами тощо;

— читати українську класичну і сучасну літературу та публіцистику, пресу, щоб мати «на слуху» рівень розвитку сучасної української літературної мови, розуміти динаміку лексичних норм, відчувати мовний смак епохи;

— постійно бути уважним до своєї мови і мови найближчих осіб, колег, не розслаблятися, дбати про автоматизм гарного мовлення;

— розширювати сферу спілкування, але уникати бездумної балакучості;

— бути уважним до життя, до розмаїття його форм, барв, явищ, процесів як у природі, так і в суспільстві, бо все це спонукає людину до мовотворчості;

— сприймати мову як свою людську сутність, як картину власного світу, як порадирика й помічника в суспільному житті;

— своє мовне вдосконалення розуміти як благородний мовний вчинок і поширювати це розуміння серед колег, близьких людей, особливо серед молоді.

Запобігти мовленнєвих помилок у майбутньому доможе тільки **самоаналіз**. Цей процес звільняє промовця від ілюзій та самообману, він має починатися зі слухання самого себе і виявлення своїх відчуттів, уміння їх прочитати. Якщо після виступу промовець відчуває легку приємність, це означає, що все відбулося так, як планувалося.

Якщо після промови в душі автора — велике захоплення, можна сподіватися, що вдалося зробити щось більше, ніж планувалося. Коли ж «щось муляє» або охоплює смутна тривога, треба негайно шукати помилки. Як правило, ці спочатку несвідомі відчуття при усвідомленому аналізі підказують, у чому полягає причина. Цей процес називається рефлексією (від лат. — відображення), тобто дослідженням, осмисленням власних дій,

самопізнанням. Після нього рідко настає заспокоєння. Частіше виникає потреба коригувати свою мисленнєво-мовленнєву діяльність. Починається пошук координат: що треба було зробити?, що зроблено?, який результат?, на якому етапі є упущення, помилки?

Рефлексія і коригування будуть продуктивними тоді, коли промовець сприйматиме їх як джерело розвитку власної особистості. Для цього треба позбавитись самозакоханості, надмірних амбіцій, уміти бачити себе з боку, тверезо оцінювати свої досягнення, вчасно позбавлятися однобічних оцінок.

8.3 Найпоширеніші мовні помилки

Культура мови оратора — «це процес свідомого відбору та використання тих мовних засобів, що допоможуть лектору швидко та результативно досягнути мети в кожній конкретній ситуації публічного виступу».

Найпоширеніші **мовні помилки**, яких слід уникати оратору:

1)Неправильний наголос: іскр'а, стат'уя... Іноді від наголосу залежить і семантика (значення) слова, наприклад, о'рган-орг'ан і т.п.

2)Неправильна вимова окремих звуків. Перш за все йдеться про фізичні вади — шепелявість, гаркавість тощо, для виправлення яких існує система спеціальних вправ. Але, крім того, іноді й люди, що не мають фізичних вад, неправильно вимовляють звуки, не дотримуючись норм орфоепії. Найчастіше в цьому випадку слова вимовляються так, як вони пишуться, що не завжди правильно. Наприклад, пишемо «яєчня», але вимовляємо «яєчня».

3)Неправильне вживання слів за семантикою (значенням). Наприклад, у деяких українських діалектах кріслом називають стілець. Особливу увагу тут потрібно звернути на правильне вживання фразеологічних зворотів.

4)Невміння розрізняти окремі морфеми в слові. Наприклад, префікси: «Він обирав капелюх у магазині» (не «обирав», а «вибирав»).

5)Вживання дієслова-зв'язки буде (майбутній час) в контексті теперішнього часу. Наприклад: «Шевченко буде великий український поет» (не «буде», а «є»).

6) Вживання зв'язки це перед словами який, котрий, коли, де. Наприклад: «Невстигаючий — не який має двійки» (правильно: «Невстигаючий — це той, хто має двійки»).

7) Тавтологія — повторення однокореневих слів. Наприклад: "Він **переконливо переконав** усіх у своїй правоті"; "В цьому **образі** автор **зображує** "маленьку людину".

8) Використання плеоназмів (слів одного значення). Наприклад: «Поет у своїх віршах зобразив **дійсність, реальне життя**».

9) Слова-паразити: **ну, скажімо, зрозуміло** і т.п.

10) Невміння враховувати стилістичне (емоційне) забарвлення слова (фрази), тобто не вміння включати слово (фразу) в контекст. Більшість слів належить до нейтральної лексики (вода, море, струм, батько і т.п.), але є певні групи слів, які належать до емоційно чи стилістично забарвленої лексики, і ними потрібно користуватися дуже обережно. Наприклад: «Студенти прийшли **побалакати** з новим деканом».

11) Какологія — сполучення уламків стійких словосполучень у новий, неправильний зворот. Наприклад: «справив великий вплив» — від «мав вплив» + «справив враження».

Оратор мусить дотримуватися граматичних норм. Проте й досвід художника слова може бути для нього придатний. А майстри слова, письменники, часто неначе «граються» усілякими неправильностями й порушенням граматичних норм, аби створити яскравий образ дійсності. Так, у письменника навіть тавтологія та плеоназм, які звичайно трактуються як помилки, можуть стати виразним засобом мови; те ж саме спостерігається і у досвідченого оратора.

Оскільки основною одиницею мови є слово, то лексику з цього погляду можна поділити на два типи:

- 1) слова з прямим значенням (т. зв. автологічна лексика);
- 2) слова з переносним значенням (т. зв. тропи).

Наприклад, слово зірка може мати пряме значення — «небесне світило». Але у виразі зірка моїх очей ми маємо справу з тропом, поетичним образом кохання.

Основу всякого тексту становлять слова з прямим, автологічним значенням. За стилістичним забарвленням вони нейтральні: «Сонце світить в небі» — тут кожне слово означає лише явище, що за ним стоїть.

Неологізми — від грец. (новий) + (слово). Слова-неологізми — це нові слова, що створюються самим автором, якому іноді хочеться вжити таке слівце, якого ще «не було». Правом творення нових слів користуються звичайно письменники. В.Антоненко-Давидович якось ужив замість звичайного слова «щупальце» ним самим винайдене слово мацок (під «мацати»). Образ виникає живий та виразний, але судіть самі, що вийде, якщо послідовно замінити всі знайомі слова неологізмами. Вас перестануть розуміти.

Архаїзми — від грец. - стародавній. Це застарілі слова (кирея, жупан — одяг; мортира — стародавня гармата; пернач — знак полковницької влади в запорізькому війську). Уживання їх допомагає змалювати давню епоху. Наприклад, проповіднику важливо вміти користуватися біблійними архаїзмами, що відбивають реалії давнього життя у Святій Землі: хитон — одяг; динарій, лепта — гроші; Синедріон — Рада Єрусалимського Храму. Але зловживати цим жанром лексики не радимо.

Варваризми — від грец. — чужоземець. Греки колись зневажливо називали «варварами» (бороданями) інші народи. Звідси й «варваризм» — слово, запозичене з чужої мови. Таке слово здатне одразу «намалювати» образ чужої, далекої дійсності.

У нашій мові сьогодні в основному це церковнослов'янізми (зі старої церковної мови, давньоболгарської за походженням, яку з Балкан нам принесли св.Кирило й Мефодій та їхні учні): отче, долги, суций та ін. У російській мові після відомої реформи М.Ломоносова церковнослов'янська лексика склала разом з корінними російськими словами урочистий стиль

("Восстань, пророк, и виждь, и внемли, Исполнись волею Моей...", О. Пушкін). У нас, навпаки, існує тенденція повністю звільнитися від «слов'янщини» й перейти на живу сучасну українську мову. Проте в обмеженій кількості слов'янізми сприяють неповторній окрасі мови (особливо церковної). Інша справа — русизми. Засміченість запозиченнями з російської мови — наслідок трьохсотлітньої русифікації України — справжня біда, особливо ж зважаючи на близькість двох мов. Буває, що українець наче «лінується» вжити рідне слово.

Солецизми — від грец. (від назви м.Сол, грецької колонії в Малій Азії, де грецька мова була засмічена). Солецизми — це свідоме вживання граматично неправильних форм з метою створення певного образу. Наприклад: «Вона стара собака — зуби зїла на цій справі». Тут іронія полягає в тому, то слово «собака» (чоловічого роду) спеціально віднесено до жінки, при зовнішній нейтральності використання прислів'я.

Слід зауважити, що ораторові не варто зловживати ані просторіччями, ані жаргонізмами, ані архаїзмами.

8. 4 Виразальні засоби риторики

Крім автологічної лексики, трапляється у мові ритора й використання слів у переносному значенні (з гр. — перенесення); звідси вираз «металогічна лексика» (або тропи).

Троп — від грец. (зворот) — вживання слова чи виразу в переносному, образному значенні. Виникнення тропів, очевидно, збігається зі становленням людської мови як такої, коли первісна людина ще не відокремлювала себе від довкілля, намагаючись досягнути взаємозв'язок речей у світі. Троп саме і встановлює ці зв'язки, знаходячи аналогії, порівняння. Наприклад, залізна брама — брама, зроблена з заліза (у прямому значенні). Якщо ж ми кажемо «залізний характер», то це вже переносне значення. В основі переносу — якості металу.

Троп є обов'язковим елементом поетичної мови і нерідко красномовства, його можна назвати формою художнього мислення.

Тропи поділяють звичайно на два розряди: прості (епітет та порівняння) і складні (всі інші).

Порівняння - це зіставлення одного предмета з іншим на основі їх спільної ознаки; своєрідний живопис словом, спрямований на те, щоб розбудити уяву слухача (читача): Зорі — то людській душі (П.Куліш); Я втомлена, як квіти восени, котрі вже часом хочуть залишитись лише в далекій пам'яті дощів... (Л.Костенко).

Порівняння відіграють дуже важливу роль при описах, вони допомагають уявити об'єкт розмови.

Епітет — від грец. (додаток). Епітет образно визначає річ, людину чи дію, підкреслюючи найбільш характерну чи вражаючу якість. Чи слід молодиці світити грішним волоссям проти Божого сонця? (І.Нечуй-Левицький).

З видів епітета можна виділити *о к с ю м о р о н* — з'єднання нез'єданого. Наприклад, гарячий лід, холодне серце, блакитна кров і т.п.

Метафора — від грец. (перенесення) — перенесення значення (ознаки) слова за принципом подібності на інше. Наприклад: чаша терпіння, печать мовчання, у чужу душу не влізеш, випити гірку чашу та ін. Метафори охоче використовують поети: Жоржини на чорнобильській дорозі вже другий рік як струшують біду. (Л.Костенко)

Метафору можна назвати головним тропом. У «Поетиці» Аристотеля підкреслюється важливість опанування метафор і зазначається, що вміння складати гарні метафори — ознака справжнього таланту.

Метафора за своєю суттю є скороченим порівнянням, у якому пропущено сам об'єкт порівняння. Наприклад: звістка летить. Можна «розшифрувати» цю метафору так: птахи летять; звістка летить, мов птах; звістка летить.

Уособлення - надання неживим речам або природним явищам людських рис: Лисичка-Сестричка, Вовчик-Братик, Дядько-Ведмідь й т.п. Уособлення дуже характерне для фольклору з його міфопоетичною свідомістю, використовується також літераторами: А ліс шумить, стогне...

(О.Кобилянська). Цей прийом оратор може використати, наприклад, коли йдеться про збереження рідної природи.

Персоніфікація— від лат. (особа) + (робити). Дуже близький до уособлення прийом, тільки тут абстрактне явище набуває рис живої особи. Цей прийом характерний для старовинної риторичної літератури: Туга зійшла по Руській Землі («Слово о полку Ігоревім»); проте, його охоче використовують і деякі сучасні письменники: Як кого Блуд візьме, то най буде яке мале, задурить чоловіка (О.Кобилянська).

Алегорія — від грец. (іноказання). Алегорія - зображення абстрактного поняття чи явища через конкретний образ. Алегорія однозначна (на відміну від символу), вона схожа на емблему. Наприклад: відома всім алегорія кохання — серце, алегоричне зображення зміни війни на мир — І перероблять мечі свої на лемехи, а списи свої на серпи (Іс. 2-4). Часто алегорії приходять з літератури: Тартюф — алегорія лицемірства, Дон Кіхот — алегорія лицарства і т.п.

Символ — від грец. (умовний знак). Символ — це багатозначна метафора. Головною відмінністю символу від алегорії є те, що кожна людина може розшифрувати символ по-своєму, він — багатозначний. Деякі символи широко використовуються в нашій повсякденній мові (наприклад, зоряне небо сприймається як символ духовної висоти). Символи полюбляє церковна словесність: у «Євангелії від св. Івана» Ісус Христос називає себе Виноградиною, Батька свого — Виноградарем, а символом Його учнів є галуззя (15:1-5).

Метонімія — від грец. (перейменування) — перенос назви з одного предмета на інший на підставі суміжності значень. Наприклад: порцеляна (як матеріал, з якого зроблено посуд, так і сам посуд); тарілка борщу (як сам посуд для їжі, так і міра їжі); читати Франка (як сам автор, так і його твори); у нього шлунок (як орган тіла, так і хвороба цього органу) та ін. Деякі види метонімії настільки поширені, що визначаються окремо, наприклад, синекдоха.

Синекдоха — від грец. (співвідношення). Це — різновид метонімії, перенесення значення з одного слова на інше на основі кількісних відношень: частина замість цілого, ціле замість частини, одиниця замість множини, множина замість одиниці. Наприклад: перемовитися словом; він має світлу голову; я стою за червоною блузкою, учень тепер вже зовсім не той.

Гіпербола — від грец. (перебільшування) художнє перебільшення, укрупнення: "Мало який птах долетить до середини Дніпра" (М.Гоголь). Гіперболи часто вживаються в політичній полеміці та пропаганді тощо.

Літота — від грец. (простота) — художнє зменшування. Наприклад: Від Ніжина до Києва рукою подати.

Літота — протилежний до гіперболи троп, але вони дуже тісно пов'язані, тому можна сказати, що літота — теж гіпербола (перебільшення певної ознаки).

Перифраз — від грец. (біля, навколо) + (кажу) — описовий зворот мовлення, що вживається для того, аби надати реченню більшої виразності, уникнути повторення (пор. з синонімом). Наприклад: Мав вилупитися чорт, та півні заспівали — вродився чоловік. Так тобі й риє, так тобі й крутить, мов той рогатий анциболот у чорторії (Б.Грінченко). Типовий перифраз: Автор книги Екклесіястової, себто Соломон Премудрий, цар-проповідник.

Евфемізм — від грец. (добре) + (слово) — заміна табуйованих (священних, стилістично неприйнятних для якоїсь групи або ж просто непристойних) слів описовими синонімічними словами (зворотами). Наприклад: заміна в Біблії та в повсякденній мовній практиці імені Божого Ягве, яке заборонено вимовляти віруючому єврею, словами «Адонай» (Господь), «Саваоф» (Володар Ангелів) тощо. Дуже поширені евфемізми в різного роду сленгах: «жмурик» (мрець), «шнурки в склянці» (батьки вдома) тощо.

Амфіболія — від грец. (двозначність) — троп, у якому спостерігається гра непрянозначним значенням слова. Наприклад: Заєць в тролейбусі (про кого

йдеться — про лісового звіра в незвичній ситуації чи про безбілетника?). Амфіболія здатна різко мобілізувати інтерес аудиторії.

Не всі мовні явища, що описуються в словниках літературознавчих термінів, відносяться до сфери художнього образу. Часом це гра словом на рівні синтаксису, комбінації слів, які народилися переважно не як образне переживання дійсності, а як чиста «гра словом»; їх батьківщина — не поетика, а риторика. Те, що дані явища більше притаманні віршовим формам, не означає, що вони за природою своєю художні — весь фольклор і старовинна література написані віршами, але часто не ставлять художніх завдань (наприклад, філософська поема Лукреція «Про природу речей»). Але ритор здавна використовує ці явища, що тепер вже характерні як для художнього, так і суто риторичного тексту.

Питання про співвідношення фігур та тропів давно і безнадійно заплутане: іронію, наприклад, в одних посібниках класифікують як троп, в інших — як фігуру. Ми не будемо даватися в дискусію, а просто подамо класифікацію основних типів фігур відповідно до постулатів класичної риторики, яка виправдовує себе вже не одне століття, аби дати майбутньому оратору твердий мінімум найсуттєвіших явищ.

8. 4. 1 Синтаксичні фігури

Синтаксис — один з найважливіших рівнів мовлення, тому що саме він виражає структуру авторського мислення. Синтаксис підкреслює, акцентує увагу на певних важливих моментах, що усталилися в кожній національній мові протягом століть. Їх називають **ф і г у р а м и** (від лат. — позиція в танку).

Полісендитон — від грец. (багатосполучниковість). Цей прийом часто використовується в Біблії: І розкрився Храм Божий на небі, — і Ковчег Заповіту Його в Його храмі з'явився. І зчинилися блискавки, і гуркіт, і громи, і землетрус, і великий град... (Об. 11:19). Він надає стилю урочистості та значущості.

Асиндетон — від грец. (безсполучниковість). Може передавати статичність зображуваного явища, описуючи його з різних боків або його внутрішню динаміку. Наприклад: Прийшов, побачив, переміг.

Зевгма — від грец. (зв'язок) — підпорядкування слів, словосполучень одному узагальнюючому слову (пор. з однорідними членами речення). Наприклад: Так як не загинув ні на війні, ні від звіря, ні від води, ні з коня падаючи, так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде Божого повеління («Наука кн. Володимира Мономаха дітям»).

Синтаксичний паралелізм - повторення однакової структури речень. Наприклад: Учення — світ, а невчення — тьма (присл), Що снилося, то снилося! А що я кажу, то вже кажу! (О.Кобилянська). Або: Хто віночка пойме, той дівоньку возьме, Хто вінка дістане, То той моїм стане" (Купальська пісня).

Хіазм — від грец. (зворотний) — порядок слів, при якому спостерігається синтаксичне «перехрещення» на зразок літери Х. Класичний приклад хіазму: Одні живуть, аби їсти, інші їдять, аби жити.

Симплока — від грец. (сплетіння) — збіг у паралельних структурах початку, кінця або середини. Наприклад: Хто вимагав допиту рабів? Аппій! Хто їх представляв? Аппій (Цицерон). Може на тебе хто недобрим оком глянув? Може тебе такий вітер обвіяв? (М.Вовчок).

8. 4. 2 Риторичні фігури

Риторичні вигуки. Для ораторської мови характерні риторичні вигуки, які являють собою гасла в чистому вигляді. Наприклад: Бережіть рідну природу! Шануйте своїх батьків!

Риторичні звертання. Риторичні звертання виражають емоційне ставлення оратора до об'єкта його промови, причому оратори звертаються часто не тільки до людей, але й до неживих предметів або абстрактних понять: Тобі, о Вітчизно, наші душі й наші серця! До риторичних звертань можна віднести й етикетні формули: Пані та панове! та ін.

Риторичні питання. Питання, відповідь на які вже закладено в самому питанні, або відповідь не потрібна, вони передають роздуми автора. Наприклад: Хіба ревуть воли, як ясла повні? (П.Мирний); Чи насправді сміється той, хто сміється останнім? Риторичне питання може завершувати опис якоїсь ситуації чи, навпаки, передувати цьому опису.

8. 4. 3 Стилiстичнi фiгури

Антитеза — від грец. (протиставлення). Це протиставлення антагоністичних (чи ситуаційно антагоністичних) явищ. Наприклад: Ні Богові свічка, ні чортові кочерга. Перемелеться лихо — добро буде. Питання життя або смерті (присл.). Біси на зло посилаємі бивають, а Ангели на благое (Іпатієв літопис 1015 р.).

Іронія — від грец. (прихована насмішка). Фігура, за допомогою якої авторові легко натякнути на своє ставлення до об'єкта, дати зрозуміти аудиторії, що він критично ставиться до зображуваної ним людини чи явища, хоча прямо цього не висловлює. Наприклад: Колись були Орфеї, а тепер корифеї. А як же він став корифеєм, як не був Орфеєм? Сам Орфей не був корифей. Він навіть не бував у Спілці. (Л.Костенко)

Іронія є невід'ємною складовою частиною гумору та сатири: зображення людей, подій та явищ у карикатурному вигляді; **гумор** базується на м'якій і доброзичливій іронії, а **сатира** — на гострому неприйнятті об'єкта зображення.

Каламбур — від франц. (гра слів) — це гра омонімією слова, яка має відтінок комізму. Наприклад: Останній зовсім не обов'язково буде останнім. Проте каламбури більш властиві для побутового, ніж для інших видів красномовства.

Парадокс — від грец. (дивний, неочікуваний). Парадокс — це неочікуване судження, висновок, що різко розходяться з загальноприйнятою думкою чи з логікою попереднього тексту. Одним з найвідоміших є парадокс Сократа: Я знаю, що я нічого не знаю.

Епістрофа — від грец. (обертання, поворот назад) — риторична фігура, що складається з повторення одного і того ж слова чи звороту. Наприклад: Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмієш рятувати мене від самої себе (Л.Українка). Якби ви були завернулися, лелічко. то було б можна його врятувати! — кликнув із неслуханним жалем. — Якби ви були завернулися! (О.Кобилянська).

Діафора — від грец. (розрізняти) — це різновид повтору: повторюються слово чи вираз, які щойно прозвучали, але вони набувають більш експресивного звучання. Наприклад: Нам обіцяли, що ціни підвищуються тимчасово. Тимчасово — означає назавжди.

Анафора — від грец. (винесення вгору) - лексико-синтаксичне повторення слів чи словосполучень на початку прозаїчних речень (у віршах відповідно — рядків). Наприклад: Голос Господній із силою, голос Господній з величністю. Голос Господній ламає кедрини, голос Господній трощить кедрини ливанські (Іс. 29:4,5). Пор.: Такої дивної отрути я ще ніколи не пила. Такої чистої печалі, такої спраглої жаги, такого зойку у мовчанні, такого саява навкруги. (Л.Костенко).

Епіфора — від грец. (після) + (той, що несе) — зворотний анафорі прийом, повторення тих самих слів (словосполучень) у кінці речень (у віршах — наприкінці віршових рядків або строф). Наприклад: Теплота нашого серця — тобі, Тарасе! Щира синівна любов наша — тобі, Тарасе!

Анадиפלосис (стикування) — від грец. (подвоєний) — лексико-синтаксичне повторення слова (словосполучення) в кінці рядка (речення), яке ніби «підхоплюється» на початку наступного речення. Наприклад: Засоби масової інформації одностайно твердять про розбудову України. Розбудова України — це наша спільна справа!

Інверсія — від лат. (перестановка) — незвичний, нехарактерний для даної національної мови порядок розташування слів. Використовується з метою привернути увагу слухача. Наприклад: Пити за перемогу не годиться завчасно, то прикмета погана (Н.Рибак).

Обрив - перервана мова: коли йдеться про щось одне, а потім переводиться на інше (часто виражається крапками). Наприклад: І пригадалося йому рідне село під стріхами... потім багатоповерхові будинки над зеленим яром... Околиця міста, куди він перебрався жити.

Апосіопеза (замовчування) — від грец. (той, що замовчав) — обрив, що містить у собі щось невимовне, підтекст. Мова переривається тому, що потрібно щось «сховати» чи імітувати таємницю. Так, у детективі до останніх сторінок приховується ім'я злочинця. Цей прийом може використовуватись, коли оратор хоче показати, що в нього наче перехоплює подих від чогось незвичайно болісного, радісного і т.п. Наприклад: Тут би тільки жити..., а вони візьми та умри (П.Мирний). Я б сказав вам усю правду, але...

Еліпс — від грец. (вада, дефект) — пропуск слова, яке легко відтворити, воно ніби «підказується» контекстом (пор. з неповними реченнями). Як захрестити себе й навкруги, то [тоді] чорт не приступить (М.Вовчок). На письмі еліпс найчастіше позначається тире. Наприклад: Собаки щоночі вили — [тому що] вмирущого чули (П.Мирний).

Паралепсис — від грец. (пропуск) — фігура, яка утворюється, коли оратор повідомляє саме про те, що начебто намагався приховати. Ця фігура часто використовується для комічного ефекту або для нищівного сарказму. Наприклад, у популярному анекдоті, у якому грають в карти ведмідь, лисиця та заєць, і лисиця, звісно, хитрує, розлючений ведмідь попереджує: А хитруна будемо бити по морді, по нахабній рудій морді! Пор. також: Я вже мовчу про те, що ви пияк і розпусник чи Як би то не дати зрозуміти, що наш шановний керівник абсолютно некомпетентний у цій справі.

Алюзія — від лат. (натяк) — натяк на якийсь відомий факт. Наприклад: нитка Аріадни, Танталові муки і т.п. Звичайно алюзія є ознакою ерудиції оратора і спрямовує промову в річище високого стилю. Але слід пам'ятати, що оратор тут звертається до аудиторії, яка належить до одного з ним рівня, має спільний культурний код. Зловживання алюзіями в «чужій» аудиторії здатне лише затьмарити зміст. Алюзія може стати і засобом іронічного

змалювання явища, пародії, іронії: Моєю ниткою Аріадни на сьогоднішньому іспиті був конспект лекцій, захований під сорочкою.

Ремінісценція — від лат. (спогад). Це відгомін вже добре відомого тексту, який у всіх на пам'яті. Наприклад: От і згадали ми Івана Оверковича незлим, тихим словом. Ремінісценція звичайно виступає як ознака високого стилю, але, як бачимо з наведеного прикладу, може виступати і як іронічний прийом.

Аномінація — від лат. (перейменування) - створення нового слова на основі двох інших, відомих слів. Найчастіше ця фігура використовується для сатиричного ефекту. Наприклад: перукарня + перекурити = перекурня, ухватити + приватизація = прихвати́зація.

Градація — від лат. (поступовість) — стилістичний прийом, що дає змогу відтворити вчинки, думки, почуття або події в розвитку.

Види градації. **Клімакс** — розташування слів за семантикою зростання, накопичення: Він боявся сили деякого зілля, яке, замовлене лихими словами й підкинене під яку річ або під тварину або й вулій, могло довести до великого нещастя, а не раз до смерті (О.Кобилянська). Така поведінка не тільки негарна, вона непорядна, навіть неприпустима.

Антиклімакс — розташування слів за семантикою послаблення або й навіть втрати ознаки: Ми не маємо права знищувати природу, навіть шкодити їй, ані на кузьку оту малу наступити, ані листочка зеленого зірвати.

Усі подані вище тропи та фігури в основному базуються на прагненні оратора чітко і ясно передати думку та емоцію. Проте в останні роки поширюється практика використання ірраціонально-алогічних, неправильних з погляду логіки й навіть граматки структур. Це, безперечно, — вплив живої розмовної мови, а інколи навіть хизування своєю невченістю. Явище зовсім не нове — уже старовинні риторики подають подібні випадки. Цікаво також, що ці конструкції знаходять сьогодні певного роду обґрунтування, узаконюються як ораторська норма.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки комунікативно якісного мовлення.
2. Чому саме словесний (лексичний) рівень мови є основним моментом творення художнього образу?
3. Що таке літературна норма та культура мови оратора? Які найпоширеніші мовні помилки ви знаєте?
4. Розкрийте поняття «автологічна лексика». Чим вона відрізняється від тропа? На які розряди поділяється?
5. Дайте визначення, що таке «троп». Навіщо ораторові тропи?
6. Що таке прості та складні тропи? Які розряди простих та складних тропів вам відомі?
7. Чому питання про співвідношення тропів та фігур у класичній риторичній досить заплутане?
8. Дайте визначення, що таке «фігура» (синтаксичний рівень тексту).
9. У чому полягає диференціація між синтаксичними та стилістичними фігурами?
10. Назвіть розряди риторичних фігур.
11. Назвіть розряди синтаксичних фігур.
12. Назвіть розряди стилістичних фігур.

Лекція 9. РИТОРИКА ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ (ЕРИСТИКА). ПОЛЕМІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ОРАТОРА

9. 1 Поняття про еристику. Суть понять «суперечка», «полеміка», «диспут», «дискусія»

У діловому спілкуванні нерідко виникають ситуації, коли при обговоренні якоїсь проблеми доводиться відстоювати свою думку, тобто сперечатися. В існуванні різних поглядів на одну і ту саму проблему немає нічого дивного: кожне явище багатогранне, одній людині важко врахувати усі його сторони. Суперечки найчастіше тому й виникають, що партнери звертають увагу на взаємовиключні сторони одного явища, і кожний з них має рацію.

Еристика (від гр. — той, що сперечається) — це риторика діалогічного мовлення. Вона виявляється в таких жанрах, як дискусія, полеміка, диспут, дебати, суперечка.

Дискусія (від лат. — розгляд, дослідження) — це обговорення певної проблеми або групи питань чи одного дуже важливого питання з метою досягнення істини. Мовно-жанрові ознаки дискусії добре простежуються у зіставленні її з полемікою.

Полеміка (від гр. — військовий, ворожий) — це також обговорення певної важливої проблеми чи окремого питання. Проте якщо для дискусії головним є пошук істини шляхом вдалої постановки і зіставлення аргументів і контраргументів, то для полеміки головним є досягнення перемоги шляхом зіткнення різних поглядів, утвердження власного погляду, хоч і на шкоду істині. У дискусії протилежні сторони називаються опонентами, у полеміці — супротивниками, суперниками, конкурентами. У дискусії опоненти шукають істину, компроміс, консенсус, угоду, злагоду; у полеміці — утвердження власного погляду, перемогу своєї позиції. Дискусія ведеться за певними правилами і за згодою її учасників. Тема дискусії формулюється заздалегідь або до початку дискусії. Учасники її по чергові висловлюють свої положення, думки, спростування, у результаті чого дискусія набуває логічного, зв'язного характеру. Мовні засоби дискутування мають бути прийнятними для всіх учасників дискусії, толерантними. Використання непередбачуваних засобів осуджується і може зупинити дискусію без висновків і завершення її. Натомість полеміка не дотримується таких правил. У ній перемагає ініціатива суперників, ситуативність спілкування, непередбачувані і раптово знайдені «під руку» засоби не завжди переконливої, але наполегливої і напористої аргументації.

Диспут (від лат. — досліджую, сперечаюсь) — це заздалегідь підготовлена і проведена у певний час на обрану тему (наукову, політичну, літературну тощо) публічна суперечка між попередньо визначеними опонентами. Тема обирається така, яка містить у собі складну проблему, різні тлумачення або різновекторні шляхи її розв'язання. Саме тому не менше двох промовців повинні опонувати один одному, щоб усебічно висвітлити проблему і знайти шляхи її вирішення.

Дебати (фр. — сперечатися) — це представлення своїх ідей, поглядів, концепцій, програм, свого бачення розв'язання важливих державних, громадських проблем на протиположній стороні (учаснику) дебатів. Риторика діалогічного мовлення також виробила певні правила, технологію і

культуру еристики. На основні та окремі з них варто звернути увагу освіченим громадянам, особливо тим, хто готує себе до активної державної, політичної, громадської чи якоїсь іншої публічної діяльності.

9. 2 Порядок і правила ведення полеміки. Полемічні прийоми. Особливості переконливого полемічного виступу

Полеміка починається з уточнення пункту розбіжності. Слід вдумливо проаналізувати своє твердження і твердження опонента: може, вони стосуються різних сторін явища чи належать до різних моментів, часів і не виключають одне одного.

У діловому спілкуванні полеміка часто виникає спонтанно, крім того, у ній можуть одночасно брати участь кілька осіб, а в кожного - своя думка. Якщо ніхто не візьме на себе роль лідера обговорення, це може перетворитися у звичайну сварку.

Певний порядок ведення полеміки дисциплінує її учасників, дозволяє знайти істину в суперечці.

Найлегше вести суперечку між двома сторонами, що є опонентами. Сформувавши дві команди, слід обрати в кожній головних опонентів. Більш продуктивним є обговорення, до якого сторони готуються заздалегідь.

Присутність незалежних експертів, аналіз ними аргументів і заперечень обох сторін полегшує пошуки об'єктивного вирішення питання.

Орієнтовний план ведення полеміки

1. Ведучий називає тему обговорення, представляє його учасників, оголошує регламент виступів. У підготовці спростування тез опонентів беруть участь усі члени команди.

2. Виступ першого опонента з переконливою промовою.

3. Запитання до нього.

4. Виступ другого опонента зі спростуванням чи запереченням.

5. Запитання до нього.

6. Заключний виступ першого опонента.

7. Переконлива промова другого опонента.

8. Запитання до нього.
9. Виступ першого опонента зі спростуванням чи запереченням.
10. Запитання до нього.
11. Заключний виступ другого опонента.
12. Експерти оцінюють обґрунтованість позиції кожної зі сторін.
13. Ведучий підсумовує обговорення.

Правила ведення полеміки

1. Обговорювати можна лише те питання, у якому добре розуміються обидві сторони. Не сперечайтесь про дуже близьке і дуже далеке.

2. Необхідно погоджувати з опонентом предмет суперечки і порядок ведення полеміки.

3. Точно дотримуватися теми, що обговорюється, не відходити від предмета обговорення. Вести суперечку навколо головного, опускаючи деталі.

4. Не припускати переходу «на особистості».

5. Не приписувати партнеру негідних мотивів ведення суперечки.

6. Займати визначену позицію. Виявляти принциповість, але не упертість.

7. Дотримуватись етики ведення полеміки: спокій, витримка, доброзичливість.

Полемічні прийоми

Добираючи ті чи інші докази, слід потурбуватися про те, щоб вони впливали не лише на розум, але й на почуття слухачів (почуття обов'язку, честі, відповідальності, дружби тощо).

Психологи довели, що на процес переконання сильний вплив має емоційний стан слухача, його суб'єктивне ставлення до предмета обговорення.

Отже, запам'ятайте правила:

1. Вступаючи у суперечку, переконайтеся у тому, що ви правильно розумієте позицію свого опонента, а він - вашу, а потім доводьте свої чи

спростовуйте висунуті опонентами докази.

2.Зверніть увагу, чи немає протиріч у висловлюваннях опонента, чи не розглядаєте ви з ним одне й те ж питання в різних співвідношеннях.

3.Починайте заперечувати тільки тоді, коли ви впевнені, що думка противника дійсно суперечить вашій.

4.Запам'ятайте правила висунення тези і аргументів, намагайтеся їх не порушувати.

5.Намагайтеся стежити за тим, щоб ні у ваших судженнях, ні в судженнях супротивника не було логічних помилок.

6.Починайте суперечку лише тоді, коли будете мати достатньо достовірних і переконливих аргументів для доказу точки зору.

7.Зверніть увагу на те, щоб докази були достатньо переконливими для вашого опонента та інших учасників дискусії.

Мистецтво аргументації полягає не лише в доказі істинності своїх суджень, але й в умінні спростовувати точку зору опонента, виявити неправильні твердження.

Спростування здійснюється трьома способами: спростовується теза, критикуються докази, спростовуються демонстрації.

Неефективним способом є критика доказів опонента. Підкреслюючи неправдивість чи необґрунтованість аргументів, полеміст наводить слухачів на думку, що висунута теза не доведена.

Інколи полемісти, щоб показати помилковість тези опонента, просто відкидають його докази і розвивають свої ідеї. Але не можна відкидати чужих аргументів без доказів їх невідповідності.

Важливу роль у полеміці грає і такий випробуваний метод, як спростування демонстрації, тобто виявлення того, що теза протилежної сторони логічно не випливає із аргументів. Завдання полеміста полягає в тому, щоб проаналізувати хід суджень опонента і показати відсутність у викладі справді логічного зв'язку. Щоб відстояти свою точку зору і

спростувати думку опонента, учасники суперечки використовують різні полемічні прийоми.

Ефективним засобом вважається застосування гумору, іронії, сарказму.

Вони є обов'язковими психологічними елементами публічного виступу, посилюють полемічний тон, емоційний вплив виступу на слухачів, допомагають послабити напруження, створюють певний настрій при обговоренні гострих питань, допомагають досягти успіху.

Іронічне чи жартівливе зауваження-запитання може збентежити опонента, поставити його у скрутне становище, а подекуди і зруйнувати ретельно вибудовані докази.

Поширеним є прийом «доведення до абсурду, нісенітниця».

Суть цього прийому - показати неправдивість аргументу (тези), оскільки наслідки його суперечать дійсності.

Особливості полемічного переконливого виступу

Переконувати легше у сприятливій атмосфері. Польському логікові Н.Пщеловському належить таке спостереження: «Так само, як хімічна реакція в ряді випадків відбувається швидше при підвищенні температури, рослини ростуть швидше у теплі, так і переконувати людей легше в атмосфері симпатії».

Такій атмосфері сприяє ввічливе, ґречне звертання до опонента (на ім'я по батькові), привітний вираз обличчя.

Завжди можна знайти те, що викличе в оратора і слухачів прихильність, наприклад, показати, що вас пов'язують спільні інтереси, сказати, що вам зрозуміла позиція присутніх, оскільки й самі ви раніше дотримувалися таких поглядів; визнати правомірність інших уявлень і пояснити свою позицію, яка полягає не в нав'язуванні своєї думки, а у прагненні обговорити питання. Навпаки, викликає неприязнь заява про те, що слухачі повинні проїнятися вашими переконаннями.

Закінчується виступ чітким формулюванням свого твердження. Воно повинно бути чітким і значимим для протилежної сторони. Гарним

висновком переконливого виступу є яскравий приклад чи цитата, які підтверджують основну думку виступу і здатні викликати у слухачів сильні почуття.

9.3 Основні вимоги до культури суперечки. Види суперечок

Психологи встановили, що коли робиться спроба нав'язати опонентові думку, що різко відрізняється від його поглядів, то він через контраст сприймає пропоновану йому протилежну точку зору як неприйнятну.

А тому передусім слід пам'ятати про таке:

— Ніколи не треба дискутувати чи сперечатися з приводу тем, понять, що є аксіомами і не потребують доведення. Такі теми не дають простору, перспективи для розгортання думки, дискусія «захлинеється», опоненти не зможуть себе показати. Слід обирати теми, що «потребують роботи думки» (Аристотель).

— Пам'ятайте, що основною і найкращою метою всіх без винятку суперечок є змусити супротивника думати так, як ви, прийняти вашу позицію. Ця висока і, на ваш погляд, благородна мета потребує від вас стратегії і тактики.

— Ніколи не викладайте відразу всі положення, тези чи аргументи. Тут монологи не потрібні. Ніби намагаючись дорогу, виберіть одне, але добре сформульоване положення. Послідовно додавайте по одному тези й аргументи, але завжди майте про запас що сказати.

— Вгамуйте хвилювання, страх, бо інакше вони пригальмують вашу думку. Пам'ятайте: тут, як у монолозі, чим більше хвилюватиметесь, тим гірше думатимете і говоритимете. Переляканого пожаліють, але не пошанують. Потім, коли повернеться спокій і твереза думка, відчуєте незадоволення собою і помітите свої помилки та упущення.

— Будьте уважними до опонента, суперника, конкурента, запам'ятовуйте не тільки те, що він каже, а й те, що казав раніше. Помітивши суперечність у його висловлюваннях, повертайтеся до раніше сказаного ним

та вже забутого і методом сократівської іронії заженіть у кут: ставте запитання, поки він не стане сам собі заперечувати.

— Не підмінюйте тему суперечки і не дозволяйте опонентові це робити, якщо сперечаєтеся чесно. Перескакуючи з однієї теми на іншу, жодної не розглянете вичерпно, і не буде з чого робити висновок. Впорядкуйте спочатку всі питання теми і послідовно обговорюйте кожне, виділяючи результат одним реченням, а потім з цих речень сформулюєте висновки.

— На початку розмови домовтеся про метамову (терміни, дефініції, поняття, категорії, класифікації, джерела тощо).

— Не намагайтеся все заперечувати. Використайте прийом умовного схвалення, при якому можна погодитися з певними положеннями опонента. Станьте ніби на його позицію, але потім заперечте йому у найсуттєвішому. Так ви пом'якшите йому біль за втраченою позицією.

— Уникайте суперечок про те, чого добре не знаєте. Вчіться вчасно переводити розмову в інше русло. Майте для цього якісь заготовки, свіжі новини, події, факти, сенсації, приказки, дотепи тощо. Але не смійтеся зі своїх жартів, хай інші з них сміються.

— Будьте завжди готовими не тільки до кроку вперед, але й до кроку назад, не соромтеся вибачитися, перепросити. Заспокойте себе тим, що, добре підготувавшись, ви іншим разом надолужите втрачене.

— Якщо дискусія чи полеміка публічна, не забувайте про аудиторію, залучайте її до паритету (колеги знають..., слухачі підтвердять..., студенти пам'ятають...), але дуже шанобливо і не висловлюйте негативних оцінок.

— Намагайтеся основні положення, поняття, дефініції, ознаки повторити, підкреслити у різних контекстах кілька разів з тим, щоб ваша позиція запам'яталася і закріпилася.

— Пам'ятайте, що, як і в монологічній промові, головним у діалогічному спілкуванні (і суперечці) є тези й аргументи. Для діалогу вони

мають бути дуже короткими, точними і «ударними». Тези формулюються за принципом актуального членування речення: тема (дане) — рема (нове).

— Аргументація має будуватися на причиново-наслідкових зв'язках і законах формальної логіки: це є так тому-то...; якщо це є таким, то...

— Найкращими аргументами у суперечці є доказові положення, точні факти і цифри, конкретні явища, події.

— Завжди починайте розмову якомога приємнішим, спокійнішим і тихішим тоном, щоб був простір для наростання суперечки і щоб завжди відчувати, що є можливість підвищення тону, але ніколи не підходьте до межі підвищення тону, не зривайтеся на крик, бо смішно виглядатимете в очах присутніх. Зробіть очевидну паузу і, якщо не зможете приємним, то хоча б байдужим тоном обов'язково завершіть розмову (на жаль, Ви мене не зрозуміли; шкода, що ми не домовилися; це втрата для мене, як, можливо, і для Вас; продовжимо розмову наступним разом; шкода, що ніхто з нас не переконав іншого).

— У розпалі суперечки, коли можуть злетіти з уст недобрі, злі, останні слова, негайно зупиніться (глибоко дихайте носом). Пам'ятайте, що після будь-якого конфлікту з суперником доведеться миритися і щось прощати, тоді самому буде незручно за різні слова. Коли настрої погані, не дискутуйте, бо все одно програєте, й уникайте ситуацій «з'ясування стосунків».

— Продумайте тактику відступу, відкладання на потім — на випадок неуспіху чи поразки (Сьогодні справді ще не час, але...; Ми до цього ще повернемося пізніше, а зараз...; Ви самі з часом переконаєтеся...).

У разі поразки ведіть себе чемно і гідно. Придумайте варіанти: вчуся дискутувати; хотів переконатися в тому, що Ви знавець; Ви для мене зразок для наслідування; я поступаюсь Вам, залишаючись при своїх переконаннях; і все ж аргументи не вичерпані тощо).

В усіх випадках, навіть образливих для вас, пам'ятайте про мовний етикет. Мило привітавшись поширеним звертанням, зробіть опоненту

комплімент, запевніть його у своїй повазі, почніть розмову з нейтральних коротких тем (погода, час, дорога, люди), непомітно і м'яко підходьте до основної теми. У процесі дискусії також не забувайте кілька разів звернутися до опонента (на ім'я, ім'я і по батькові, шановний, друже, мій опоненте тощо), перепросіть, запропонуйте щось, висловіть свої наміри в бажальній формі (я б хотів почути, чи міг би я спитати Вас).

Пам'ятайте про ввічливість і пошанні мовні формули навіть тоді, коли програєте суперечку. Програвайте красиво — це також одна з ваших перемог.

Види суперечок відповідно до мети

Опоненти можуть вступати в суперечку з різною метою. З огляду на це виділяють: суперечку для встановлення істини; суперечку заради переконання опонента; суперечку задля перемоги; суперечку заради суперечки.

Найвищою формою суперечки є *суперечка для встановлення істини*. У такій суперечці аргументатор висуває найсильніші докази, а опоненти, будучи невпевненими в істинності чи хибності тези, заперечують її; при цьому погляди сторін виважено оцінюються. Такий вид суперечки часто відбувається в наукових колах, коли обговорюються результати якогось дослідження, наукове відкриття тощо.

У *суперечці заради переконання* пропонент намагається нав'язати свою думку супротивнику або з метою самоствердження, або виконуючи службовий обов'язок, або під впливом інших обставин. Задля досягнення мети пропонент може застосовувати некоректні прийоми суперечки, софізми. У цьому виді суперечки важливого значення набуває особистість опонента: сильнішого супротивника важче переконати.

У *суперечці заради перемоги* використовують найрізноманітніші прийоми, але не всі пропоненти переконані в істинності тези, яку висувають. Суперечки цього типу ведуться здебільшого перед слухачами. Прикладами

такої суперечки є допит підозрюваного чи обвинуваченого, дебати в суді тощо.

Часто в повсякденному спілкуванні виникають *суперечки заради суперечки*, ініціатором якої є людина, якій байдуже, про що, з ким і для чого сперечатися.

Залежно від кількості учасників виділяють три види суперечки:

1) суперечка-монолог, у процесі якої людина сперечається сама з собою (внутрішня суперечка);

2) суперечка-діалог, у якій беруть участь дві особи. Особливість її полягає в обов'язковому логічному взаємозв'язку останнього і першого висловлювань учасників суперечки;

3) суперечка-полілог, яка ведеться кількома особами. Вона може бути масовою, коли в ній беруть участь усі присутні, і груповою, коли сперечається якась частина присутніх. До того ж учасники суперечки є опозиційними групами. Проведення суперечки-полілогу потребує ретельної підготовки, оскільки вона успішна лише тоді, коли її учасники дисципліновані, здатні схоплювати суть того, про що йдеться, і розуміти завдання суперечки.

На характер суперечки та її результати істотно впливає наявність чи відсутність слухачів. Їх підтримка чи, навпаки, осуд важливі для учасників суперечки. Тому учасники прилюдних суперечок запальніші, наполегливіші, вигадливіші у риторичних прийомах.

Учасниками суперечки можуть бути представники різних ідеологій, соціальних ролей, неоднакового життєвого досвіду, діаметрально протилежних душевних станів, різного рівня вихованості тощо. Це може призвести до переростання суперечки в *конфлікт* — крайнє загострення суперечностей. Тому важливо вміти залагоджувати суперечку або вирішувати її (прикл. голландських учених Франца ван Есмерена і Роба Гроотендорста). *Залагоджування суперечки* — це усунення конфлікту із збереженням розходжень у поглядах. *Вирішення суперечки* — усунення

конфлікту через згоду сторін. Суперечка може бути вирішена тільки тоді, коли заперечувані погляди стають предметом критичної дискусії, спрямованої на досягнення згоди щодо прийнятності чи неприйнятності погляду, на з'ясування того, чи можна аргументовано відстояти цей погляд.

У разі виникнення конфлікту слід дотримуватися таких правил:

- 1) не піддаватися емоціям і не форсувати розв'язання конфлікту;
- 2) шукати причину конфлікту, а не обмежуватися фактом конфлікту;
- 3) вдумливо аналізувати всі позитивні і негативні варіанти розвитку конфлікту;
- 4) довести конфлікт до логічного завершення.

Висновки

Суперечка — це особлива форма організації людського спілкування, у якій виділяють аргументаційний і аргументаційно-оцінний види діяльності. Один із учасників суперечки (аргументатор, пропонент) пропонує текст, який називається аргументаційною конструкцією, а другий (опонент, реципієнт) сприймає й оцінює цю конструкцію та виражає своє ставлення до неї. Опонент мусить дати істинну оцінку посилкам і тезі, вирішити питання про правомірність переходу від одних посилок до інших і до тези.

Суперечка — це не єдиний спосіб порозуміння, проте необхідний, оскільки є характерною особливістю спілкування людей. Головне завдання суперечок — розв'язання якоїсь конкретної проблеми, прийнятне для обох сторін. Готуючись до суперечки, слід враховувати всі її аспекти: мовний, логічний, психологічний, педагогічний, аксіологічний (оцінний), політологічний і соціологічний.

Запитання для самоконтролю

1. У чому сутність дискусивно-полемічної мови?
2. Розтлумачте поняття «еристика».
3. Охарактеризуйте особливості суперечки.
4. Яка основна мета суперечки?
5. Охарактеризуйте шляхи виходу із суперечки.
6. Чим дискусія відрізняється від полеміки?
7. Охарактеризуйте диспут і дебати.
8. Перерахуйте загальні вимоги до суперечки.

9. Які синтаксичні конструкції використовують у суперечці?
10. Яких загальних правил потрібно дотримуватися у дискусивно-полемічному спілкуванні?

Лекція 10. НЕВЕРБАЛЬНА КУЛЬТУРА ОРАТОРА

10. 1 Поняття про невербальну комунікацію. Класифікація невербальних засобів спілкування

Поряд з вербальними (мовленнєвими) засобами на культуру спілкування оратора впливають і невербальні – жести, інтонація, паузи, рухи, міміка тощо.

Невербальна (несловесна) комунікація – це система знаків, що використовується у процесі спілкування і відрізняється від мовних засобами та формою виявлення. Науковими дослідженнями доведено, що за рахунок невербальних засобів відбувається від 40 до 80% комунікації. Причому 55% повідомлень сприймається через вирази обличчя, позу, жести, а 38% – через інтонацію та модуляцію голосу.

Чому донедавна недооцінювалось значення цього виду спілкування?

Одна з причин полягає в тому, що невербаліка найчастіше виявляється на несвідомому рівні, а люди знають про це мало і не вміють її адекватно розпізнавати. Водночас саме невербаліка несе більш правдиву інформацію, ніж вербальні засоби. З її допомогою передаються емоції, ставлення суб'єктів одне до одного, до змісту розмови.

Доцільно зауважити, що невербальна комунікація справді залежить від типу культури. Є, звичайно, жести, експресивні сигнали, які майже однакові в усіх народів (посмішка, сердитий погляд, насуплені брови, хитання головою тощо). Водночас є досить багато невербальних засобів, звичок, що прийняті лише однією нацією. Відомі невербальні сигнали, що в різних народів несуть різну інформацію. Наприклад, більшість європейських народів передають згоду, хитаючи головою згори до низу. Болгари цим жестом передають незгоду, японці – лише підтверджують, що уважно слухають співрозмовника. Популярний жест «коло», утворене пальцями

руки, більшістю англомовних народів, а також в Європі та Азії застосовують з метою передавання інформації про те, що все гаразд, усе правильно. У Греції – знак, щоб людину не турбували, а на Мальті так характеризують людину нетрадиційної орієнтації. Але у Франції, наприклад, цей жест означає «нічого», у Японії – «гроші». Жест, яким українець демонструє пропажу або невдачу, у хорвата означає успіх і задоволення. Якщо в Голландії вам доведеться покрутити вказівним пальцем біля скроні, то вас не зрозуміють, бо там це означає, що хтось дуже дотепно висловився. Говорячи про себе, європеець вказує на груди рукою, а японець – на ніс. У деяких країнах Африки сміх – це показник здивування і навіть збентеження, а не веселощів. У Греції та Туреччині офіціантові в жодному разі не можна показувати два пальці (прохання принести дві...) – це жорстока образа. У Франції або Італії, якщо хтось вважає чиюсь ідею божевільною, виразно стукає по своїй голові, а німець, б'ючи себе по голові, говорить: «Ти збожеволів», британець або іспанець так показує, що він задоволений собою.

Надзвичайно виразна невербаліка у французів. Коли француз у захваті від чогось, він з'єднує кінчики трьох пальців, підносить їх до вуст і посилає в повітря поцілунок. Якщо ж він потирає вказівним пальцем ніс, то це означає: «Тут щось не це, обережно, цим людям не можна довіряти». Таку ж інформацію італійці передають, постукуючи вказівним пальцем по носі. У Голландії такий жест означає: «Я п'яний» або «Ти п'яний», а в англійців – таємність, конспірація.

Якщо українці під час ділового спілкування не надають значення правій чи лівій руці, то на Близькому Сході ліву руку вважають «нечистою», нею не можна простягати подарунок або гроші.

Дистанціювання в різних народів також має свої відмінності. Латиноамериканці або японці прагнуть максимально наблизитися до співрозмовників; американці вважають такого співрозмовника надто наполегливим. Американці звикли працювати у великих приміщеннях, при відчинених кабінетах; а німці – при зачинених, навіть подвійних дверях.

(відкриті двері для них – безлад). Американець звик говорити голосно, а англійці – якомога тихіше. У європейців прийняте вітання рукоштовпанням, а в японців – поклоном.

Зважаючи на викладені вище особливості національного ділового етикету, науковці уклали певні стереотипи стилів спілкування:

- крикливі американці;
- чванливі британці;
- агресивні німці;
- ухильні японці.

На особливості невербальної символіки, як і вербальної, впливають, окрім зазначених, також інші фактори. Відомо, що соціальне становище людини, її престиж залежать від кількості жестів, якими вона користується. Якщо суб'єкт займає високе соціальне становище, він, як правило, користується переважно мовними засобами. Людина, яка менш освічена і має нижчий професійний статус, у розмові частіше покладається на жести, а не на слова. Загалом чим вище соціально-економічне становище людини, тим менше у неї розвинута жестикуляція і бідніші рухи тіла для передавання інформації.

Класифікація невербальних засобів:

- 1) Кінесика (оптико-кінетична система) – жести, міміка, пантоміміка, рухи тіла, поза, посмішка.
- 2) Паралінгвістика – особливості голосу: висота, діапазон, тональність.
- 3) Екстралінгвістика – темп (швидкість) мовлення, паузи, інтонаційна виразність, різні вкраплення в мову (плач, сміх, кашель тощо).
- 4) Візуальний контакт – контакт очей.
- 5) Проксеміка – відстань, якої дотримуються люди під час спілкування.

Про значення несловесних засобів спілкування дуже добре сказав М. Монтень: «Чого тільки ми не виражаємо руками? Ми вимагаємо, обіцяємо,

кличемо й проганяємо, погрожуємо, просимо, відмовляємо, захоплюємося, розкаюємося, лякаємося, наказуємо, підбадьорюємо, заохочуємо, звинувачуємо, прощаємо, зневажаємо, плещемо в долоні, благословляємо, принижуємо, звеличуємо, вшановуємо, радіємо, співчуваємо, сумуємо, дивуємося. вигукуємо. Кивком голови ми погоджуємося, відмовляємо, вітаємо, вшановуємо, величаємо, запитуємо, повідомляємо. А чого тільки ми не виражаємо за допомогою брів чи за допомогою плечей! Немає руху, який не «говорив» би і при тому мовою, зрозумілою усім без усякого навчання, цілком узвичаєною мовою».

10. 2 Культура жестикуляції, міміки, пантоміміки, рухів тіла, пози оратора

Особливу увагу слухачів привертають жести. Це лише доповнення до мовлення, хоч деякі дослідники і твердять, що 40% інформації дають міміка і жести. Якщо ж промовець не робить ніяких рухів, то увага слухачів послаблюється. Жестом і мімікою треба вміти користуватися для посилення виразності, але слід пам'ятати, що жести втрачають свою виразність при частому повторенні, що запас жестів у кожної людини досить обмежений, що мова міміки і жестів не може і не повинна замінити мову слів. Як сказав І.Ньєво: «Можна язиком говорити одне, а обличчям і жестами виражати прямо протилежне».

Розрізняють жести рук, голови і тулуба. Жести бувають 1) умовні (застосовувані у певних народів, груп: кивнути головою зверху вниз у східних слов'ян означає «так», а в болгар – «ні»); 2) неумовні жести (прийняті всіма без попередніх пояснень). Серед неумовних жестів виділяють: 1- вказівні; 2- описуючі (наприклад, рукою якийсь предмет); 3- зображуючі (моління, благання); 4- емоційні (гнів, розпач, розгубленість, радість). Ці жести вважаються психічними.

Г.З. Апресян слушно зауважує, що мова жестів і міміки відзначається і деякими національними особливостями, наприклад, стриманістю і скупістю в одних, темпераментом і екзальтованістю в інших. Жести повинні бути

естетичними, вони – елемент загальної культури людини. Серед вад жестикуляції слід назвати такі:

- зайві рухи заважають слухачам, не дають їм зосередитись, настроюють на несерйозність;
- одноманітна жестикуляція втомлює слухачів, набридає їм;
- бідні, примітивні, вульгарні жести розцінюються як невихованість оратора;
- незграбні рухи, недоладна міміка смішать слухачів;
- рухи, розраховані на зовнішній ефект, не роблять честі промовцю.

«Жести і міміка мовця, лектора, учителя, – за словами Т.М. Ніколаєвої, – повинні мати ознаки його індивідуальності, а не бути взятими напрокат у популярного артиста або іншого лектора, який користується успіхом».

Щоб визначити, чи відвертий і чесний у розмові співбесідник, варто подивитися на його долоні. Коли людині нічого приховувати, долоні найчастіше відкриті (повністю чи частково). Для досягнення успіху при спілкуванні важливо, щоб долоні були відкритими. Це стимулюватиме інших довіряти вам і бути щирими. Треба звертати увагу, зокрема чоловікам, на положення долоні під час вітання. Якщо той, хто простягає руку, тримає її відкритою догори, він демонструє свою доброзичливість і довіру. Якщо долоня повернута донизу, у людини, якій її простягнуто, виникає відчуття залежності, можливо, навіть і ворожого ставлення. Через невербальні засоби вона отримала повідомлення, що нею хочуть керувати, хочуть, щоб вона підкорилася. Таке розшифрування сигналів здебільшого відповідає дійсності. Проте є винятки: хвороба, соціокультурні та індивідуальні відмінності. Тому завжди за допомогою якихось інших засобів слід перевіряти, чи адекватним є розшифрування отриманих сигналів.

Відомо також, що не лише долоні, а й взагалі руки в певному положенні підтверджують ваше ставлення до співрозмовника. Так, якщо руки схрещено на грудях – це знак захисту, бар'єру, спроба сховатися від

інших, відгородитися від них. Дослідження показали, що той, хто слухає лекцію або промову зі схрещеними на грудях і міцно стисненими руками, засвоює на 35% менше інформації, ніж той, хто сидить розслаблено, вільно, склавши руки, не закинувши ногу за ногу. Якщо ми хочемо позитивно вплинути на співбесідника, треба подавати такі сигнали, які свідчили б про нашу відкритість. Жести, що свідчать про чесність, відкритість, доброзичливість, дають змогу зафіксувати гуманістичну комунікативну установку суб'єкта, який спілкується.

Довірливому, емпатійному, співпереживаючому спілкуванню, звичайно, сприяють експресія людського обличчя, міміка та пантоміміка. Під останньою розуміють виразні рухи всього тіла. Поза людини є сигналом упевненості або невпевненості в собі, свідченням настороженості чи спокою. Якщо людина всім тілом повернута до інших, нахилена до співрозмовника, голову тримає прямо, погляд відкритий, посадка активна (не на краєчку стільця), то вона уважно, зацікавлено сприймає того, з ким спілкується.

Найважливішим психічним моментом є поза за столом. Якщо в кабінеті столи поставити буквою «Т» і запропонувати сісти за нього співрозмовникові, це дасть йому можливість відчувати домінування. Краще проводити бесіди за круглим столом, що робить учасників рівноправними.

Велику увагу серед усіх експресивних засобів приділяють посмішці.

Посмішки бувають живі та мляві, сором'язливі та грайливі, хитрі та доброзичливі. Проте посмішка не завжди сигналізує про доброзичливе ставлення людини. Спектр посмішок, наприклад, у конкретної дитини залежить від її оточення. Позитивні експресії дітей, які вирости в дружніх, повних сім'ях, за інтенсивністю й багатством відтінків значно перевищують відповідні характеристики у тих дітей, які виховувалися без батьків, у притулках і дитячих будинках.

Знаки щирості та захоплення:

— схвальний погляд, для якого характерні теплота, часто неприховане захоплення поведінкою співрозмовника. Такий знак часто супроводжується доброю усмішкою, доторканням до рукава чи плеча співрозмовника;

— розкриті, звернені до партнера руки. Коли партнер схвилюваний і хоче показати щирість своїх намагань, він нерідко використовує цей жест, ніби підкреслюючи: «Я повністю поділяю ваші погляди» тощо;

— «розкріпачення» офіційної пози. Партнер, який прихильно сприймає викладену йому пропозицію, мимоволі демонструє це зміною постави (він розслаблюється, схиляється вперед назустріч співрозмовнику). Голова нахиляється, з'являються жвавість, зацікавленість у погляді, розстібається піджак;

— жест дотику. Ним звичайно хочуть закінчити чи перервати розмову або заспокоїти партнера.

Оцінні жести та пози:

— задумливий, допитливий вираз обличчя, що супроводжується характерною позою «рука біля щоки», свідчить про активну розумову діяльність партнера. Він ніби відключається від середовища. Отже, його щось зацікавило. Йому необхідно надати час для поглибленого аналізу інформації. У цей час треба обережно з'ясувати, що конкретно змусило партнера зосередитися на проблемі. Якщо дозволять обставини, краще не квапитися із з'ясуванням причини. Очевидно, партнер сам нагадає про себе додатковим запитанням і невдовзі знову стане активним співрозмовником;

— поворот голови вбік і вниз. Очі опущені. Це жест сумніву, незгоди. Партнер уникає зустрічі поглядом, не хоче щоб здогадалися про його сумніви. Такий жест може означати бажання закінчити дискусію;

— характер руху рук, пальців. Під час розмови стежити треба за лівою рукою. Коли партнер не довіряє, він іноді прикриває рота лівою рукою. Про це ж свідчить почісування партнером кінчика носа. Ознакою недовіри є тісно сплетені руки. Аби розслабити партнера, треба трохи нахилитися до нього;

— до жестів довіри належить «баня» – пальці з'єднані у вигляді храму. Цей жест свідчить також про те, що людина дуже впевнена в тому, про що вона говорить;

— протирання скелець окулярів чи покусування їх дужок. Це своєрідна пауза для роздуму. Співрозмовник найімовірніше хоче отримати «тайм-аут» для обдумування пропозиції та формування своєї думки;

— ходіння по кімнаті. Багато ділових людей використовують цей засіб для роздумів над складною проблемою. З партнером, що ходить по кімнаті, краще не починати розмову, доки він сам не заговорить.

Знаки захисту:

— холодний (жорсткий) погляд на фоні фальшивої усмішки. Вираз обличчя показує, що партнер володіє собою, але вже ледве стримується. Якщо не вжити деяких заходів, які знижують напруженість, співрозмовник або «зірветься» або замкнеться;

— схилена голова та підняті плечі – характерна постава незгоди і обурення. Часто при цьому малює на папері (стрілки, квадрати, кола). Якщо помічено цю групу жестів у партнера в той час, коли викладаються якісь пропозиції чи вимоги, треба негайно проаналізувати сказане. Може бути що допущена помилка, недоречність, сприйнята співрозмовником як така, що принижує його гідність. Треба обережно з'ясувати претензії партнера;

— руки, схрещені на грудях, пальці, що вп'ялися в біцепси, найчастіше свідчать про неприйняття пропозиції. Жест характерний для ситуації, коли співрозмовники гостро полемізують та намагаються швидко переконати партнера в безумовних перевагах своєї пропозиції. Такі пози часто-густо супроводжуються насупленими бровами, стиснутими губами, різкою жестикуляцією, нетерплячим похитуванням голови з боку в бік.

10.3 Енергетика мовлення оратора

У поняття **інтонація** входять такі компоненти, як сила й висота голосу, темп говоріння, тембр голосу, пауза. «На слухача впливають, – писав К.С. Станіславський, – не тільки думки, уявлення, образи, пов'язані з

показуваними словами, а й звукове забарвлення слів – інтонація й красномовне мовчання, яке договориює недоказане словами. Інтонація й пауза, самі по собі, без слів, мають силу емоційного впливу на читачів».

Вимоги до інтонації:

- правдивість, природність;
- постійне поєднання правильного дібраних засобів інтонування з наголошенням;
- використання словесного, логічного та виразного (який підкреслює емоційне значення слова) наголосів.

Від мовця вимагається нормальний, правильний голос. **Голос** (як пояснює тлум. словник) – це сукупність різних щодо висоти, сили і тембру звуків, які видає людина за допомогою голосового апарата. Він стимулюється інтелектом мовця, його емоціями, волею. Це – результат складної фізіологічної і психічної діяльності людини. «Тон голосу, очі і вираз обличчя мовця є не менше красномовним ніж самі слова» (Ж. Лабрюйєр). «Модуляції голосу – найпрекрасніша з усіх чарівностей красномовства. Це музика мовлення» (Леонардо да Вінчі).

Основні особливості голосу такі:

- 1) повнозвучність – невимушена, вільна звучність, на противагу крикливості або напружній звучності;
- 2) милозвучність – чистота і свіжість тембру, без сторонніх призвуків хрипіння, скованості та ін., вроджена краса звуків;
- 3) мелодійність – здатність голосу відхилятися за певними законами вгору – вниз, встановлюватися на середньому рівні і т.д.;
- 4) злетність – здатність зберігати свою звучність у великому приміщенні, долати голосом значну відстань;
- 5) гнучкість;
- 6) висота (звуквисотність);
- 7) об'єм;
- 8) сила – повноцінність, компактність звуків;

9) тривалість (темп) – збереження позитивних властивостей голосу, здатність довго не втомлюватися, говорити повним, чистим звуком.

Голос – це надзвичайно тонкий, поліфункціональний інструмент: він змушує чути не лише вухо, а й очі – голосом можна відтворити будь-яку картину, створити образ, передати емоції. Тому досконале володіння голосом – головна умова виразності мовлення.

Тембр – індивідуальна особливість голосу конкретного мовця. Варіанти тембру, темпу, сили і пауз завжди залишаються індивідуальними. Рухливим є таке мовлення, ритмічність, темп якого координується мовцем, невимушено переходить від повільного, розміреного до швидкого, стрімкого, але при цьому зберігається виразність і правильність вимови.

Інтонаційна виразність може підкреслити, посилити творчий задум автора або спотворити його. Чисельні відтінки людського голосу повинні використовуватися відповідно до змісту висловлювання, а не суперечити задумові. Б. Шоу підкреслював, що є 50 способів сказати «так» і 50 способів сказати «ні».

Одним із способів проникнути в творчий процес автора, стати співавтором тексту є вдалий розподіл пауз. Вважають, що **пауза** – виразник розуму. Пауза має логіко-граматичні та інтонаційно-конструюючі функції. Проте слід пам'ятати про психологічні паузи – зупинки в мовленні, які з'являються за сигналом почуттів, а не розуму.

Отже, інтонаційна виразність мовлення – надзвичайно складний механізм, який приводиться в дію фізіологічними, інтелектуальними, логічними і психологічними важелями.

10. 4 Значення візуального контакту у спілкуванні

Якщо людина, яка опанувала культуру спілкування, хоче досягти взаєморозуміння з іншими, вона дивиться їм в очі, тобто пам'ятає про значення візуального контакту. Здавна відомо, що поглядом можна позитивно або негативно вплинути на іншу людину. Можна почути таке: «очі

бігають», «очі випромінюють блискавки», «затмарені очі», «недобрі очі» і т. ін.

Етнографи навіть ділять нації на «контактні» та «неконтактні». До перших відносять, наприклад, італійців, іспанців, латиноамериканців, арабів. У їх спілкуванні погляд має велике значення. Представниками «неконтактних» культур вважаються народи Скандинавії, Японії, Індії, Пакистану, де не прийнято прямо розглядати людину. Японці, наприклад, дивляться на шию співрозмовника, очі якого перебувають у полі периферійного зору. Знаючи про це, при зустрічах з людьми різних національностей важливо не лише користуватися загальнолюдською культурою спілкування, а й мати уявлення про їхню етнопсихологію, про особливості їхнього невербального спілкування.

Іноді під час спілкування з одними людьми ми відчуваємося приємно, а з іншими – відчуваємо роздратування, навіть тривогу. Дуже часто це пов'язано з «поведінкою» очей, з тим, як на нас дивляться: прямо, зверху вниз чи вгору, короткочасним чи тривалим поглядом. Через погляд ми відчуваємо недобррозичливість, оцінювання, заздрість або ж, навпаки, інтерес, увагу, зацікавленість. Під поглядом однієї людини нам робиться тепло і приємно, а під поглядом іншої – незручно, боляче, бо її очі нас начебто відштовхують.

Вважається, що для того, щоб ділові стосунки були продуктивними, доцільно дивитися в очі одне одному 60–70% часу спілкування. Робити це, як відомо, можна по-різному. Повністю відкриті очі свідчать про чутливість, зацікавленість. Прикриті очі є ознакою байдужості, втоми, інертності, тощо. Прямими поглядом найчастіше показують інтерес, довіру, бажання вступити в контакт. Погляд збоку – це, скоріше, недовіра, скептицизм. Якщо людина дивиться знизу вгору, це часто означає, що вона агресивно збуджена або ж готова підкоритися, прислужитися. Якщо погляд спрямований згори вниз, це свідчить про бажання підкреслити свою зверхність, презирство. Іноді людина

ухиляється від погляду не тому, що хоче щось приховати, а тому що боїться, сором'язлива, не впевнена в собі.

10. 5 Дистанція між співрозмовниками, територіальні зони (проксеміка)

Щоб встановити або підтримати контакт з людиною, потрібно не лише дивитися їй в очі, а й триматись на певній відстані від неї. Відомий антрополог Є. Холл був першим ученим, який звернувся до просторових потреб людини. На початку 60-х років він увів навіть спеціальний термін для цього напрямку досліджень – **проксеміка**. Виявилося, що кожна людина прагне мати як свою територію певний повітряний простір навколо свого тіла. Розміри цієї зони залежать від ряду факторів, передусім від соціокультурних відмінностей людей. Якщо територія, на якій живе та чи інша нація, густо заселена, то й люди під час спілкування перебувають близько один від одного. Якщо вони проживають на відносно малозаселеній території, то, навпаки, розміщуються на певній відстані.

Розрізняють чотири територіальні зони при спілкуванні:

Перша зона – інтимна (15-46 см). Це саме та зона, яку людина найбільше оберігає. У ній можуть розміщуватись, окрім суб'єкта, лише найближчі йому люди, тобто ті, з ким у нього тісний емоційний контакт.

Друга зона – особиста (46-120 см). Це відстань, на якій люди, звичайно, розміщуються на прийомах, вечорах, під час дружніх зустрічей.

Третя зона – соціальна (120-360 см). Таку відстань людина намагається зберегти в міжособистісному спілкуванні з малознайомими людьми, зокрема на роботі.

Нарешті, четверта зона – громадська (понад 360 см). Це відстань, на якій бажано триматися керівникові, промовцю. У переповненому громадському транспорті люди почуваються незручно і намагаються стати так, щоб інші не порушували їхню інтимну зону. Здебільшого люди в таких умовах майже не спілкуються, не розглядають одне одного, намагаються не виявляти своїх емоцій.

Підсумовуючи, зазначимо:

- 1) несловесні засоби (інтонація, міміка, жести) повинні відзначатися помірністю у використанні; вони не повинні привертати до себе більшу увагу, ніж мова, слово;
- 2) несловесні засоби є додатковими до основних (словесних);
- 3) природність і простота несловесних засобів, їх зв'язок зі сказаним, читаним справляють гарне враження на слухача.

Запитання для самоконтролю

1. У чому сутність невербальної мови?
2. Розтлумачте поняття «невербальна комунікація».
3. Охарактеризуйте особливості невербальної комунікації залежно від типу культури.
4. Яка основна мета суперечки?
5. Охарактеризуйте класифікаційну типологію невербальних засобів.
6. Чим кінесика відрізняється від проксемики?
7. Охарактеризуйте культуру жестикуляції, міміки, пантоміміки.
8. Перерахуйте знаки щирості та захоплення.
9. Назвіть вимоги до інтонації, голосу, тембру.
10. Яке значення візуального контакту?
11. За якими ознаками розрізняють територіальні зони при спілкуванні?

Лекція 11. ЗОВНІШНЯ КУЛЬТУРА ОРАТОРА

11. 1 Образ оратора як сукупність його індивідуальних рис

Зовнішність є не останнім чинником успіху того, хто виступає. І тут важливо володіти собою, вміти «створювати імідж», певний образ. Недарма існує спеціальна професія — іміджмейкер, тобто людина, що допомагає створити імідж. Зачіска, охайність рук та нігтів, макіяж, стан взуття та одягу — все це уважно фіксується і впливає на сприйняття ваших слів.

Не кожен може похвалитися, що природа дала йому високий зріст, міцну статуру й грацію жестів. Але буває, що зовні непоказна людина, коли виступає, мов магніт, притягує увагу аудиторії. За кожним її жестом уважно стежать, підкоряючись ритмові її виступу.

Іноколи промовець спирається на атрибути своєї професії, які забезпечують бажаний імідж автоматично. Так, у церковному красномовстві кафедра чи

амвон, блискуче тло інтер'єру, пишні ризи вже забезпечують певну увагу слухачів.

Інша справа — **академічне красномовство**. Тут щоб привернути до себе увагу, оратор мусить вдаватися до певних прийомів. При цьому важливо дотримуватися міри. Не варто бути ексцентричним, не личить екстравагантно одягатися, так само, як і робити незвичайну зачіску, вдаватися до особливих жестів тощо.

Вираз обличчя, хода, якою ви проходите до місця виступу, постава — випростана чи згорблена, ваша жестикуляція — створюють певне враження ще до того, як ви сказали перше слово. Симпатія чи антипатія до оратора формується саме в ці найперші хвилини.

У кожної людини є те, що називають чарівністю (або шармом, як кажуть французи). Та не кожен уміє її використовувати. Недосвідчений оратор інколи боїться аудиторії. Йому здається, що всі його сприймають критично, що його «наскрізь бачать». Але насправді кожен може змусити аудиторію слухати свій виступ. Треба тільки бути щирим і ставитися до людей з повагою. Навпаки, всяке хитрування, намагання «себе подати», якимось підкреслено «причепуритися» можуть сприйматися як вияв комплексу неповноцінності. Водночас треба пам'ятати, що слухачі чекають від вас чогось більшого, ніж просто «розмови на рівних», — важливих, повчальних речей. Якщо ви тримаєтеся перед ними непевно, немов вибачаєтеся за те, що ви тут є і марнуєте чужий час, ваші справи кепські. Оратор повинен почувати себе володарем ситуації. Але владність полягає не в тому, щоб пригнічувати слухача своїм авторитетом. Довірливість і щирість повинні читатися на вашому обличчі з найперших моментів спілкування з людьми.

11. 2 Зовнішній вигляд оратора

Класична риторика Давньої Греції і Давнього Риму зосереджувала свою увагу насамперед на досконалості промови. Однак з часом коло зацікавлень дослідників і вчителів риторичних шкіл розширилося: у поле їхнього зору потрапив оратор.

У давньогрецькій риторичі, яка мала на меті переконувати громадян засобами живого слова, основними вимогами до оратора були привітність, доброзичливість, здатність викликати довіру у слухачів.

Враження про оратора складається уже з перших хвилин його появи перед аудиторією. Зовнішній вигляд, стиль, манери, жести і міміка промовця формують його імідж, який істотно впливає на готовність аудиторії слухати і сприймати промовця.

Зовнішність промовця повинна відповідати вимогам слухачів та умовам спілкування і має бути передусім охайною: волосся чистим і зачесаним, руки доглянутими, взуття начищеним, одяг випрасуваним і застебнутим. Готуючись до виступу, слід виявляти стриманість у використанні косметичних засобів, ювелірних прикрас, біжутерії. Їх надмірність буде розцінена як свідчення невисокого рівня загальної культури, що знизить статус промовця.

Важливим елементом зовнішності є **одяг**. При формуванні першого враження про оратора він завжди фіксується присутніми як знак привабливості чи непривабливості. З погляду психології, правильно вдягатися — означає грамотно творити власний імідж, бо одяг презентує людину, несе різнопланову інформацію про неї. Найбільш інформативними в одязі є: вартість; силует (чим більше силует одягу оратора наближений за формою до витягнутого прямокутника, тим вищий його статус в очах слухачів; такий силует має діловий одяг); колір (для професійних публічних виступів найкраще підходять нейтральні неясні кольори). Одяг, призначений для публічного виступу, не повинен бути екстравагантним, бо це викличе неоднозначну реакцію слухачів і розсіє їхню увагу. Помірність і стриманість є свідченням справжнього естетичного смаку і високої культури. Одяг і взуття мають бути також комфортними і не відволікати увагу оратора. Він повинен зробити все, щоб уникнути дисбалансу між тим, що говорить, і тим, як виглядає.

Отже, пристойний зовнішній вигляд завжди сприяє створенню позитивного образу ритор у слухачів. Однією зі складових частин приємного зовнішнього вигляду є вміння гарно поводитися, інакше кажучи, мати гарні манери.

Манери — це динамічна складова частини особистості людини. Сюди ми відносимо: поставу, ходу, манеру сидіти, рухи рук, голови, жести, міміку, рухливість і т. п.

Манери промовця не менш важливі для успішного публічного виступу, ніж зовнішність. Оратор зобов'язаний дотримуватися правил ділового етикету, тобто з повагою ставитися до слухачів, не зловживати їх увагою, вчасно починати й закінчувати виступ, вміло відповідати на запитання, ввічливо реагувати на зауваження, тактовно висловлювати незгоду з опонентом тощо. Також він повинен вміти створювати дружню, доброзичливу і водночас ділову атмосферу, тримаючись упевнено, вільно і спокійно, розправивши плечі і піднявши голову, іноді усміхаючись.

Крім зовнішніх ознак особистості, є ще **внутрішні якості**: інтелект, характер, сила волі, енергійність, мужність і т. п.

Кожен ритор має бути «сильною особистістю». Під поняттям «сильна особистість» переважна кількість людей уявляє людину, яка своїми особистісними якостями виділяється з-поміж них. Як правило, це людина, яка у професійній діяльності чогось досягла.

У чому саме таємниця правильного спілкування з людьми?

Посмішка — це надійна зброя, з допомогою якої найлегше проникнути крізь панцир інших «я». Дружня посмішка усуває настороженість або агресивність. Приязність, «дружнє ставлення» полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире.

Для ритор **проблема першого враження** дуже важлива:

1. Перше враження полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире.

2. Перше враження, як правило, у переважній більшості випадків

помилкове, суб'єктивне.

3. Перше враження дуже стійке, воно довго утримується в пам'яті.

4. Ритор оцінюється аудиторією як зі сторони його місця і ролі в суспільстві (учений, журналіст, депутат, письменник, артист, чоловік, жінка і т. п.), так і зі сторони його індивідуальних особистісних характеристик: зовнішність, комунікативна поведінка, внутрішні якості тощо.

5. Основою першого враження є зоровий образ.

Успіх будь-якої промови залежить також від **поведінки ритора в аудиторії**. Зупинимося на найголовніших правилах:

1. Ритор повинен вести себе в аудиторії як стороння людина до оголошення його виступу.

2. Завжди дати можливість аудиторії роздивитися ритора, оскільки перше враження формується протягом 1-2 хвилин.

3. Слідкувати за світлом, промовець повинен знаходитися на самому освітленому місці.

4. Ритор повинен стояти перед аудиторією.

Загальна манера поведінки під час промови має також велике значення — вона добре запам'ятовується і може підвищити рейтинг ритора або його знизити. Виділяють п'ять основних складових манери виступу, що можуть сприяти успіхові: упевненість у собі, діловитість, дружнє ставлення, скромність, піднесеність.

Чого не можна допускати?

Ритор не повинен виглядати втомленим, незадоволеним, таким, який кудись поспішає. Він не повинен демонструвати свою безпорадність, нерішучість, вибачатися за свою місію.

Яка саме тоді оптимальна манера виступу?

1. Енергійність викладу.
2. Фізична бадьорість, рухливість.
3. Упевнений зовнішній вигляд.
4. Дружній тон.

5. Зосередженість на промові.

Вихід до слухачів. До місця промови треба йти спокійно, не бігти, не поправляти на ходу одяг, чи зачісуватися й т.п. Є старовинний прийом: починати йти з півкроку, а не з широкого кроку. Пройшовши до місця, наберіть впевненої пози й починайте. Якщо вам треба прочитати текст з листка, не втуплюйтеся одразу в папірці. Огляньте людей, усміхніться. Запам'ятайте: той, хто кладе перед собою текст і читає, залякнувши в одній позі, немов хоче сховатися від слухачів, справляє враження людини-магнітофона.

11.3 Подолання «ораторського страху»

Для більшості людей виступ перед аудиторією є складним випробуванням. Це потребує від них чималих вольових зусиль, уміння чітко, аргументовано, яскраво висловлювати свої думки, утримуючи увагу слухачів.

Спілкування з приятелями, колегами є звичайним і приємним для більшості людей. Однак виступ перед аудиторією викликає стурбованість. Це відбувається тому, що змінюється роль оповідача. У повсякденному житті, беручи участь у розмові, люди рідко відчують тиск з боку свого оточення та умов, за яких відбувається розмова. Усвідомлення, що будь-якої миті, потрапивши в незручне становище, можна відмовитися від продовження розмови і зняти із себе відповідальність за її розвиток, заспокоює людину. Тим більше, що завжди знайдеться, кому її продовжити. Такі умови спілкування дають змогу сконцентруватися на головному - передаванні інформації. Важливим є те, що у звичайній розмові всі співрозмовники рівноправні, ніхто не бере на себе провідної ролі. Зовсім інакше відчувається оратор, який, виступаючи перед слухачами, усвідомлює мету, якої йому потрібно досягти, персональну відповідальність.

Людина є суспільною істотою, частиною сім'ї, співтовариства друзів, які підтримують одне одного. Опинившись на трибуні, вона починає відчувати дефіцит звичної підтримки, що породжує певний психологічний дискомфорт, оскільки їй самотужки доводиться інформувати, переконувати публіку, відповідати на запитання, докори тощо.

Під час розмови за реакцією співрозмовників відразу можна оцінити ефект від сказаного. Публічна промова супроводжується мовчанням аудиторії. Ніхто не реагує репліками на висловлювання оратора, не відповідає на риторичні запитання, не висловлює підтримки, але й не засуджує оратора, якому важко з'ясувати, зрозуміли його чи ні. Тому недосвідчений промовець може розгубитися, у нього може з'явитися відчуття, що промова приречена, оскільки немає вигуків схвалення, неможливо зрозуміти, як публіка сприймає висловлене.

Потрібно навчитися розуміти аудиторію, володіти й керувати її думками, емоціями, що є важливою умовою ораторського мистецтва. Як відомо, Юлій Цезар під час бою уважно спостерігав за своїми воїнами. Того, хто полотнів, він безжально виганяв з легіону, вважаючи боягузом. Того ж, чиє обличчя червоніло, охоче залишав у війську: почервоніння шкіри імператор сприймав як ознаку хвилювання, а воно, на думку Цезаря, засвідчувало неабияку здатність до опору та винахідливість у долатті перешкод до перемоги. Боягузтво ж могло спричинити лише пригніченість і пасивність.

Мабуть, виступ перед аудиторією чимось нагадує битву, адже доводиться обстоювати, боронити, захищати власні погляди й переконання.

І хвилювання, і страх - найпевніші ознаки стресу. Стрес - важливий адаптивний механізм, суть якого - швидка активізація організму для мобілізації всіх сил заради подолання небезпеки (немає безвихідних ситуацій) та порятунку (тікай або змагайся). Хвилювання перед виступом, на думку досвідчених ораторів, є корисним.

Алгоритм подолання стресу

1. Максимально розслабтеся в зручній для вас позі (сидячи на стільці або й стоячи).
2. Спокійно дихайте носом. Видихнувши, наскільки можливо, затримайте дихання, коли вже важко залишатися без повітря, напружте м'язи живота й протримайтеся ще 10-15 секунд.
3. Вдихайте повітря повільно, спокійно, але наполовину легень.

4. Видихайте так само спокійно й повільно: спочатку животом, а далі поступово грудьми (метод повного дихання). Затримку дихання повторіть на видиху 2-4 рази загалом.

5. Увесь цей час намагайтеся витіснити зі свідомості неприємні думки. Переконайте себе, що виступатимете перед найінтелігентнішими й наймудрішими людьми у світі, що ви ставитеся до них з любов'ю.

6. Потягніться. Рухатися починайте на вдиху (встаньте, якщо сиділи).

Хто з професійних «говорунів» такого не переживав? У кого не пересихало в роті, не утруднювалась артикуляція, не зривався на високі, а то й пронизливі ноти голос? У кого прискорене дихання не порушувало ритму мовлення, не робило його плутаним через недоречність пауз? У кого не тремтіли руки (а ще гірше - ноги), кому не хотілося чимдуж намацати стіл, стілець чи кафедру й триматися за них, як потопаючий за соломинку? У декого (сором!) виникають неконтрольовані рухи (манеризми): хтось похитується з носків на п'яти, хтось «удосконалює» зачіску чи бряжчить у кишені ключами, хтось доламує окуляри... Усе це - неконтрольовані спроби «випустити» зайву фізичну енергію, яка прагне вивільнитися при стресі...

Як побороти неприємні прояви стресового стану (я спокійний, як удав)? Як не дати опонентам насолодитися станом, який сприймається ними як ваша розгубленість, яка є певною ознакою слабкості (не дочекаєтесь!)?

Пам'ятайте:

- аудиторія просто неспроможна зрозуміти, наскільки ви схвильовані. Збоку ви виглядаєте набагато спокійнішими, ніж є насправді;

- перші слова вашого виступу мають бути доброзичливими й дружніми. Ваша захопленість, зацікавленість предметом розмови обов'язково передадуться слухачам. Цілком можливо, що й ваше хвилювання вони сприймуть як щире вболівання за успіх їхньої (або загальної) справи. Пам'ятаєте у Миколи Вороного: «Коли в огонь живої мови чуття святого надаси, ти станеш лицарем краси...»?

Запитання для самоконтролю

1. Яке значення для оратора має зовнішній вигляд?
2. Чи варто одягатися ексцентрично?
3. Як характеризує класична риторика вплив зовнішнього вигляду оратора на слухачів?
4. Що є найбільш інформативним у одязі?
5. Охарактеризуйте манери як динамічну складову особистості
6. Розкрийте проблему першого враження
7. Чи залежить успіх промови ратора від його поведінки?
8. Чого не можна допускати оратору у поведінці перед аудиторією?
9. Яка більш оптимальна манера виступу?
10. Опишіть вихід до слухачів.
11. Як подолати «ораторський страх»?
12. Назвіть алгоритм подолання стресу.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

*Оратор повинен володіти дотепністю діалектика,
думками філософа, словами ледве не поета,
пам'яттю законодавця, голосом трагіка,
грою кращих ліцедеїв*

Цицерон

Завдання: виконати всі варіанти тестів.

Варіант 1

1. Продовжте речення: «Риторика — це...»:

- А Наука про правильну вимову та наголошення слів.
- Б Емоційне ствердження чи заперечення якогось факту.
- В Теорія ораторського мистецтва.
- Г Відповідь, заперечення, зауваження одного з учасників діалогу іншому.
- Ґ Наука про словниковий склад мови.

2. Продовжте речення: «План виступу — це...»:

- А Повний письмовий виклад змісту виступу.
- Б Слова та звороти, що означають поняття та явища певної галузі знання.
- В Послідовність і взаємозв'язок тематичних частин виступу, зафіксованих у вигляді переліку ключових питань або суджень.
- Г Узагальнювальні думки, які мають лаконічну, відшліфовану мовну форму.
- Ґ Висновкові положення.

3. Основним жанром академічного красномовства є:

- А Бесіда.
- Б Лекція.
- В Доповідь.
- Г Реферат.

4. Продовжте речення: «Лаконічність мовлення відображає...»:

- А Емоційність, натхненність, піднесеність мовлення.
- Б Багатство словникового запасу оратора.
- В Нормативність мовлення оратора.
- Г Здатність говорити стисло, проте максимально зрозуміло.
- Ґ Діалогічну форму спілкування поряд з авторським текстом.

5. Продовжте речення: «Метафора — це...»:

- А Троп, побудований на зіставленні двох явищ, предметів, фактів для пояснення одного з них за допомогою іншого.
- Б Троп, художнє означення, що виділяє й образно характеризує якусь рису певного явища, предмета, дії.
- В Троп, побудований на вживанні слів у переносному значенні на основі аналогії, подібності.
- Г Троп, для якого характерне перенесення ознак, властивостей людини (чи живої істоти) на неживі предмети, явища та абстрактні поняття.
- Ґ Троп, в основі якого лежить підкреслене перебільшення розмірів, рис, характеристик, ознак предмета чи явища.

6. Визначення поняття «етос» подано в рядку:

- А Ця категорія визначає зразкову суспільну й особисту морально-етичну поведінку оратора.
- Б Ця категорія покликана воєдино представляти думку і слово.
- В Це інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця (автора), яке виявляється і в процесі мовної комунікації, і в його продукті — тексті.
- Г Це риторичне поняття, що означає загальні місця у промові.

7. До жанрів академічного красномовства належать:

- А Політична промова, політичний огляд, політичний виступ.
- Б Дебати, прокурорська промова, адвокатська промова, судова промова.

В Наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція, реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна лекція, бесіда.

Г Проповідь-повчання, проповідь-розповідь, бесіда-тлумачення.

8. Скільки років вивчали риторику в Кислово-Могилянській академії:

А Упродовж усіх років навчання.

Б Упродовж шостого року навчання.

В Перший і другий роки навчання.

Г Упродовж четвертого року навчання.

9. До якого виду ораторського мистецтва належить мітинговий виступ:

А Суспільно-політичного.

Б Судового.

В Богословсько-церковного.

Г Академічного.

10. Який метод викладу матеріалу полягає в послідовному розгортанні подій від часткового до загального:

А Аналогічний.

Б Індуктивний.

В Концентричний.

Г Дедуктивний.

11. Визначення поняття «комунікативні бар'єри» подано в рядку:

А Це поняття, що характеризує комуніканта стосовно позицій інших учасників спілкування.

Б Це негативний результат спілкування, тобто таке завершення спілкування, коли його мета не досягнута.

В Це груба помилка, допущена в спілкуванні, яка одразу ж робить подальше спілкування неефективним.

Г Це типові труднощі, що виникають у спілкуванні людей у зв'язку з дією тих чи інших об'єктивних чи суб'єктивних причин і перешкоджають успішній комунікації, розумінню людьми один одного.

12. Укажіть хибне твердження:

А Виступ без плану можна порівняти з подорожжю без карти: невідомо, куди можна прийти.

Б План виступу потрібен тільки ораторам-початківцям.

В Гарним вважається такий план, який повно і послідовно розкриває тему, допомагає слухачеві зрозуміти логіку викладу.

Г План виступу складається заздалегідь, а в процесі роботи над темою він коригується.

13. Хибне твердження подано в рядку:

А Не варто починати свій виступ із вибачень перед аудиторією.

Б Не варто починати виступ одразу від порога.

В Не варто починати свій виступ риторичним запитанням.

Г Не варто розповідати анекдот чи випадок із життя, що не стосується теми виступу.

14. Правильну думку подано в рядку:

А Висновки обов'язкові тільки для великих виступів.

Б Гумористичний висновок доречний у будь-якій аудиторії.

В Висновок-кульмінація завжди добре запам'ятовується слухачеві.

Г Вибачення перед аудиторією за недостатню підготовку до виступу покращує враження слухачів про оратора.

15. Яка з порад щодо використання наочного матеріалу є хибною:

А Чим більше наочних посібників ви використаєте, тим краще сприйметься ваша промова.

Б Важливо дібрати наочність оптимального розміру, щоб слухачі могли побачити все, що там зображено.

В Діаграми, малюнки, ілюстрації, фотографії, плакати, різні предмети показувати як підтвердження чи доповнення до пояснення основних положень виступу.

Г Щоб наочні посібники викликали інтерес, їх варто представляти лише тоді, коли про них говорите, а не розставляти перед аудиторією заздалегідь.

16. Основоположними розділами класичної риторики є:

- А Інвенція, диспозиція, елокуція, елоквенція, меморія, акція, релаксація.
- Б Логос, етос, пафос, топос.
- В Невербаліка, тропіка, диспозиція.
- Г Елеквенція, етос, тропіка, елокуція.

17. Сократ, Платон, Демосфен, Аристотель – знамениті оратори:

- А Київської Русі.
- Б Росії.
- В Давньої Греції.
- Г Давнього Риму.

18. Аристотель виділяв такі три види засобів переконання:

- А Цитування, умовивід, толерантність.
- Б Риторичне звертання, символ, порівняння.
- В Пауза, наочність, лаконізм.
- Г Логічні докази, моральні докази, емоційність.

19. Вислів «Заговори, щоб я тебе побачив» належить:

- А Цицерону.
- Б Аристотелю.
- В Сократу.
- Г Ф.Прокоповичу.

20. Вислів «Немає магії сильнішої, ніж магія слів» належить:

- А А.Франсу.
- Б Н.Трюбле.
- В Б.Паскалю.
- Г Ф.Бекону.

Варіант 2

1. Продовжте речення: «Батьківщиною красномовства вважають...»:

- А Давній Китай.
- Б Давній Єгипет.
- В Античну Грецію.
- Г Київську Русь.
- Г Італію.

2. Продовжте речення: «Основні думки виступу потрібно повторювати...»:

- А Завжди тими самими словами.
- Б Щоразу варіюючи їхнє мовне оформлення.
- В Пропонуючи слухачам їх записати.
- Г Пропонуючи слухачам повторити їх хором.
- Г Тільки один раз.

3. Який з текстів належить до академічного красномовства?

А У нинішній Україні діє більш як 100 політичних партій. Можна сумніватися, що це дійсне обличчя демократії. Скоріше подібна дифузність свідчить про невпевненість перших кроків суспільства на шляху до свого політичного самовизначення.

Б Політиків нині – як собак! І всі гризуться за владу. Скільки партій, питаєте? А біс його знає! І знати не хочу.

В Сьогодні багато хто говорить від імені народу України. Лжепророків та вовків в овечій шкурі – більш ніж достатньо. Але, люди, розкрийте очі! Тільки одна партія серед численних політичних пройдисвітів справді захищає інтереси трудящих! Саме про неї й буде мова.

4. До якої форми красномовства належить текст?

Українська Національна Рада волею тих, що її задумали, призначена на цю службу нашому народові, є носієм великої ідеї свободи і незалежності у всій її величчї й чистоті. Тому в умовах вільного світу ми твердо стояли (і будемо твердо стояти у найтяжчих умовах) на сторожі інтересів свого народу, як речники його самостійницьких прагнень, обстоюючи їх всюди і скрізь і за всяких обставин.

А в ситуації темряви, що нависла над нашою Батьківщиною, над мряковинням терору культивованої зради й витворюваної тяжкої депресії, наше призначення — бути маяком яскравим і непогасимим, маяком віри й рішеності, джерелом душевної наснаги для мільйонів.

Цьому служінню призначена Українська Національна Рада (Промова Голови Української Національної Ради достойного Івана Багряного при відкритті п'ятої сесії УНРади).

- А Соціально-політичної.
- Б Академічної.
- В Соціально-побутової.
- Г Судової.
- Ґ Церковно-богословської.

5. Продовжте речення: «Ясність мовлення оратора — це...»:

- А Насиченість виступу новими фактами, актуальними проблемами.
- Б Смыслова прозорість виступу, що забезпечує його зрозумілість, доступність у засвоєнні.
- В Уміння оратора спонукати слухачів до творчої діяльності.
- Г Мелодійність, плавність, інтонаційна виразність.
- Ґ Приховане глузування, засноване на називанні протилежних ознак.

6. Продовжте речення: «Гумор — це...»:

- А Доброзичливе висміювання чийхось вад.
- Б Різке, принизливе висміювання.
- В Особливо дошкульна викривальна насмішка.
- Г Приховане глузування, засноване на називанні супротивного.
- Ґ Застосування лексики художнього зображення.

7. Які три основоположні категорії класичної риторики визначають як три важливі наукові критерії, успадковані й іншими філологічними (і не тільки) науками:

- А Етос, топос, пафос.
- Б Логос, топос, пафос.
- В Топос, логос, етос.
- Г Логос, етос, пафос.

8. Автором творів про Сократа та софістів «Горгій», «Софіст», «Федр» є:

- А Демосфен.
- Б Платон.
- В Аристотель.
- Г Цицерон.

9. Підготовка до виступу починається з:

- А Добору і вивчення літератури.
- Б Складання плану.
- В Написання тексту виступу.
- Г Моделювання аудиторії.

10. Першими сицилійськими риториками-логографами були:

- А Сократ, Платон, Демосфен, Аристотель.
- Б Гіппій, Коракс, Лісій, Горгій.
- В Сократ, Демосфен, Есхін, Платон.
- Г Цицерон, Квінтіліан.

11. Жанр «філіппіки» започаткував:

- А Аристотель.
- Б Сократ.
- В Квінтіліан.
- Г Демосфен.

12. Правильне твердження подано в рядку:

- А Оратор повинен вибрати одну людину в аудиторії і розповідати все їй.
- Б Під час виступу краще дивитися в одну точку, щоб не збитися з думки.
- В Під час виступу потрібно намагатися охопити поглядом одночасно всіх слухачів.
- Г Ораторові під час виступу краще орієнтуватися на 2-3 осіб в аудиторії.

13. Укажіть хибне твердження:

- А Вступ потрібен для налагодження контакту з аудиторією і підготовки слухачів до сприйняття теми.
- Б У вступі варто використати найцікавіші приклади, щоб привернути увагу слухачів до проблеми.
- В У вступі можна говорити про проблему, якій присвячений виступ, сформулювати основні завдання, повідомити план, дати визначення ключових понять.

Г У вступі можна наголосити на актуальності теми, її значенні для цієї аудиторії, сформулювати мету виступу.

14. Найбільш вдалим є таке розташування оратора в аудиторії:

- А Оратор стоїть зліва (чи справа) аудиторії.
- Б Оратор ходить по аудиторії під час виступу.
- В Оратор сидить перед слухачами.
- Г Оратор стоїть перед слухачами.

15. Укажіть позицію, де зазначено неправильну реакцію оратора на запитання слухачів.

- А Відповідати потрібно на всі запитання.
- Б Оратор повинен виявити увагу й повагу до всіх, хто поставив запитання.
- В Краща відповідь на запитання-капкан — гумор або іронія.
- Г Якщо ви не знаєте відповіді на поставлене запитання, проігноруйте його.

16. Що з названого не є композиційним чи змістовим недоліком публічного виступу:

- А Немає вступу або він надто затягнутий.
- Б Не використано жодної цитати на підтвердження головної думки.
- В Виклад матеріалу в основній частині не підпорядкований темі та головній думці виступу.
- Г Немає висновків.

17. У розділі «Інвенція» розробляються:

- А Методи викладу, аргументи, тези.
- Б Риторичні фігури, тропіка.
- В Інтонування, техніка дихання і мовлення.
- Г Задуми, наміри, ідеї, гіпотеза майбутнього виступу.

18. Найкращими ораторами Давнього Риму вважають:

- А Цицерона, Квінтіліана.
- Б Сократа, Аристотеля.
- В Горгія, Демосфена.
- Г Платона, Гая Юлія Цезаря.

19. Промови повинні будуватися за такою схемою:

- А Вступ, виклад суті справи, виклад системи доказів, висновки.
- Б Виклад суті справи, риторичні звертання, висновок.
- В Логічні і психологічні докази, висновки.
- Г Вступ, докази, висновки.

20. Вислів «Красномовство є мистецтво управляти умами» належить:

- А Демосфену.
- Б Платону.
- В Цицерону.
- Г Сократу.

Варіант 3

1. Продовжте речення: «Видатні оратори Київської Русі — це...»:

- А Демосфен і Цицерон.
- Б Іларіон, Кирило Туровський, Володимир Мономах.
- В Ф.Прокопович і Г.Сковорода.
- Г М.Ломоносов і Г.Кониський.
- Г Аристотель і Платон.

2. Продовжте речення: «Найчастіше у публічних виступах на суспільну тему вдаються до...»:

- А Науково-навчального підстилю наукового стилю.
- Б Белетристичного підстилю художнього стилю.
- В Розмовно-побутового стилю.
- Г Ораторського підстилю публіцистичного стилю.
- Г Офіційно-ділового стилю.

3. До якої форми красномовства належить наведений текст?

Він був сином мужика і став володарем в царстві духа.

*Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.
Він був самоуком і вказав нові світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.
Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри. А для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.
Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі у ржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм.
Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що були із здорового джерела життя.*

Найкращий і найцінніший скорб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець се наново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко (І. Франко «Присвята»).

- А Парламентської.
- Б Академічної.
- В Соціально-побутової.
- Г Судової.
- Ґ Церковно-богословської.

4. До церковно-богословського красномовства належить такий текст:

А В економіці Урарту з найдавніших часів дуже велику роль відігравало скотарство. Прослідкуємо, як зростала ця роль протягом всього періоду існування урартійської держави.

Б Немає людини праведної на землі, що робила б добро і не грішила, тому не клади свого серця на всякі слова, що говорять, щоб не чути свого раба, коли він лихословить тебе, знає бо серце твоє, що багато разів також ти лихословив на інших.

В Нехай він задушиться моїми грішми, той лобуряка! Щоб його гаряча кров спила!

Г Виборці, що підтримують комуністів, — це насамперед люди, котрі не можуть чи не хочуть позбутися сталінсько-брежнєвської ідеології. Вони є активною частиною суспільства й на вибори прийдуть.

Ґ Не прагнучи обілити звинувачену Ч., звернемо увагу присутніх на обставини, що можуть певною мірою пом'якшити її вину. Перш за все, численні свідки твердять, що вона має вкрай невірноважений характер і схильна до демонстративних афектів.

5. Продовжте речення: «Образність мовлення оратора — це...»:

- А Уміння говорити ясно, без ускладнень, надуманих образів.
- Б Здатність розглядати конкретні факти й явища, даючи їм чіткі наукові й політичні оцінки.
- В Наявність у виступі живих картин, які дають змогу не лише осмислювати почуте, а ніби сприймати почуттями — бачити, чути тощо.
- Г Логічна переконливість сказаного.
- Ґ Насиченість виступу новими фактами, актуальними проблемами.

6. Визначення поняття «диспозиція» подано в рядку:

А Це розділ риторики, призначення якого — допомогти оратору запам'ятати зміст промови так, щоб не загубити не тільки фактичну інформацію, а й образність, цікаві деталі.

Б Це розділ, у якому розкриваються закони мовного вираження предмета спілкування.

В Це розділ, призначення якого полягало в тому, щоб підготувати оратора зовнішньо і внутрішньо до виступу.

Г Це розділ риторики, який визначає правила логічного розташування частин виступу.

7. Заслуга Квінтіліана полягає в тому, що:

- А Він уперше створив оригінальну систему навчання риторики.
- Б Він уперше написав історію красномовства.
- В Він уперше зобразив ідеального оратора.
- Г Він уперше відділив поетику від риторики.

8. За яким методом виклад матеріалу здійснюється від загального до часткового:

- А Індуктивним.
- Б Дедуктивним.
- В Ступінчастим.
- Г Аналогічним.

9. Метод евристичної бесіди першим запровадив:

- А Горгій.
- Б Сократ.
- В Квінтіліан.

Г Платон.

10. Правильна думка подана в рядку:

А Обираючи тему виступу, потрібно враховувати власну обізнаність, інтереси аудиторії та актуальність теми.

Б Обираючи тему виступу, потрібно враховувати власні інтереси, інтереси аудиторії та наявність джерел для підготовки.

В Обираючи тему виступу, потрібно враховувати актуальність і глибину дослідження проблеми в сучасній науці.

Г Обираючи тему виступу, необхідно враховувати власну обізнаність, власні інтереси та актуальність теми.

11. Хибне твердження подано в рядку:

А Головний недолік будь-якого виступу — недостатня кількість прикладів.

Б Головний недолік будь-якого виступу — порушення логічної послідовності у викладі матеріалу.

В До недоліків композиції варто віднести перевантаження тексту теоретичними роздумами, брак доказів основних положень.

Г Оратору не варто у своєму виступі висвітлювати дуже багато питань.

12. Які з названих деталей свідчать про увагу слухачів до оратора:

А Погляди слухачів спрямовані вбік.

Б Нахил слухачів в бік оратора.

В Закинута нога на ногу, тіло нахилене назад.

Г Малювання на папері сторонніх предметів.

13. Укажіть позицію, де зазначена хибна думка:

А Представляючи гостя, потрібно розповісти детально всю його біографію.

Б Представляючи гостя, необхідно зазначити, звідки він до нас приїхав.

В Представлення гостя — це похвальне слово гостю.

Г Про гостя потрібно сказати тільки те, що буде цікаво присутнім.

14. Яке з названих положень не належить до головних вимог логіки усного виступу:

А Вимога чистоти мовлення.

Б Вимога визначеності, ясності.

В Вимога послідовності.

Г Вимога несуперечливості.

15. У розділі «Екологія» розкриваються закони:

А Побудови публічного виступу.

Б Мовного вираження предмета спілкування.

В Невербальної комунікації.

Г Подолання опору аудиторії.

16. Сократ збагатив практичну риторику:

А Принципом «риторика – майстер переконання».

Б Оригінальними підходами до політичної полеміки, еристики, розробив новий вид бесіди.

В Переконанням, що «першою й основною умовою успіху оратора є жвавість».

Г Поглядом, що «риторика – джерело влади».

17. Найвидатнішими проповідниками і риторами-педагогами XVI – поч. XVII ст. були:

А С.Полоцький, С.Яворський, Д.Туптало.

Б Г.Сковорода, М.Довгалецький, П.Конюшкевич.

В І.Гізель, Л.Баранович, І.Галатовський, А.Радивилівський.

Г К.Туровський, І.Вишенський, Г.Сковорода.

18. Вислів «Істина красномовства – це вміння сказати все, що треба, і не більше, ніж треба» належить:

А М.Монтеню.

Б Ж.Лабрюйєру.

В Е.Юнгу.

Г Ф.Ларофшуко.

19. Лаконічність мовлення відбиває:

А Емоційність, натхненність, піднесеність мовлення.

- Б Багатство словникового запасу оратора.
- В Нормативність мовлення оратора.
- Г Здатність говорити стисло, залишаючись максимально зрозумілим.

20. Тема виступу – це:

- А Роз'яснення, тлумачення, інтерпретація подій та фактів.
- Б Основна галузь роздумів оратора, у межах якої він добирає явища й факти, що розглядаються у виступі.
- В Послідовний перелік основних питань, висвітлюваних у виступі.
- Г Заклик, що емоційно визначає певне суспільне завдання.

Варіант 4

1. Найпростішим визначенням риторики є таке:

- А Мистецтво переконувати.
- Б Наука створення тексту.
- В Теорія ораторського мистецтва.
- Г Щоденне мовне спілкування в соціумі.

2. Академічне красномовство – це:

- А Ораторська діяльність науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки.
- Б Виступ оратора, що виражає інтереси тієї чи іншої політичної сили або роз'яснює якусь суспільно-політичну ситуацію.
- В Ораторські виступи юристів, підсудних та цивільних осіб у процесі розгляду судової справи з позицій законодавства.
- Г Проповіді, бесіди, коментування Біблії в практиці різноманітних християнських конфесій.

3. До жанрів академічного красномовства належать:

- А Політична промова, політичний огляд, політичний виступ.
- Б Дебати, прокурорська промова, адвокатська промова, судова промова.
- В Наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція, реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна лекція, бесіда.
- Г Проповідь-повчання, проповідь-розповідь, бесіда-тлумачення.

4. Риторика як навчальний предмет складається з таких частин:

- А Історія, теорія, практика.
- Б Історія, теорія, практика, техніка.
- В Інвенція, диспозиція, елокуція, елоквенція, меморія, акція, релаксація.
- Г Етос, логос, пафос, топос.

5. До якої форми красномовства належить текст?

...Спинюся тепер на слові в сценарії. Що сценарист повинен робити із словом в ім'я життєвої правди? Чи мусить він залізати в шкуру недорікуватої людини і, зображуючи її, чревовіщати звідтіля такими словами, як «осьдечки», «отамечки» тощо, чи потрібне щось інше? Так, потрібне інше.

Якщо сценарист візьме на себе роль культурного перекладача, тоді він покаже робітника і селянина в кінематографії такими, якими вони є, а не такими, якими робить їх недорікувата мова.

Я проілюструю вам свою думку одним прикладом. Уявіть собі, що ви не знаєте болгарської мови і розмовляєте з болгариним, а перекладач у вас людина некультурна і нерозумна. Тоді у болгарина залишиться таке враження, що він розмовляв з дурнем. Навпаки, якщо перекладач культурний, з дуже багатим лексиконом, багатий думкою, то навіть деякі ваші мовні помилки він згладить і перекладе сказане вами так, що про вас залишиться гарне враження.

Отже, я вважаю, що лексикон нашого героя має бути індивідуалізований, але ні в якому разі не натуралістичний (О. Довженко. Лекція 13 грудня 1949 р.).

- А Парламентської.
- Б Академічної.
- В Соціально-побутової.
- Г Судової.
- Г Церковно-богословської.

6. Логічні помилки в мовленні оратора – це:

- А Неправильне наголошення, неправильна вимова, просторіччя.
 Б Підміна тези, недоведена основа доказу, об'єднання неспіввідносних понять, тавтологія, визначення через заперечення, поспішні висновки.
 В Канцеляризми, діалектизми, жаргонізми, вульгаризми.
 Г Каламбур, інверсія, еліпс.
- 7. Давньогрецьке слово «софіст» спочатку означало:**
 А Митець, мудрець, талановита людина.
 Б Учитель філософії.
 В Платний учитель.
 Г Шахрай, фокусник.
- 8. У Києво-Могилянській академії риторику викладали:**
 А Іоаникій Галятовський, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович.
 Б Іван Вишенський, Іоаникій Галятовський, Феофан Прокопович.
 В Стефан Яворський, Григорій Сковорода, Іоаникій Галятовський.
 Г Іоаникій Галятовський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович.
- 9. Яким розділом риторики передбачено вивчення статусу риторики, її зв'язків з іншими науками:**
 А Техніка.
 Б Історія.
 В Теорія.
 Г Практика.
- 10. Укажіть хибне твердження:**
 А Не варто намагатися підготуватися до виступу за один раз.
 Б Обдумуючи майбутній виступ, розбийте його подумки на невеликі логічно завершені частини.
 В Перед виступом потрібно добре сформулювати тему, оскільки від цього залежить правильність формулювання тези.
 Г Щоб підготувати гарний виступ, не обов'язково витратити багато часу, головне мати під рукою достатню кількість літератури.
- 11. Укажіть хибне твердження:**
 А Найважливіший вияв майстерності публічного виступу, найважливіша ознака ефективності публічного виступу — це контакт з аудиторією.
 Б Контакт, на думку психологів, — це спільність психічного стану оратора й аудиторії, це взаєморозуміння між мовцем і слухачами.
 В Тиша — ще не показник того, що є контакт між оратором і слухачами.
 Г Тиша — головний показник того, що є контакт між оратором і аудиторією.
- 12. Хибною є рекомендація:**
 А У висновках недоречно ще раз наголошувати на головних моментах виступу.
 Б Не варто закінчувати виступ жартом, що не стосується теми виступу.
 В Не потрібно вибачатися: Я, очевидно, стомив вас... Мені не все добре вдалося... і т. ін.
 Г Не треба нічого згадувати додатково після того, як ви зробили висновок.
- 13. Хибною є порада:**
 А Не приймайте мовчання за увагу: якщо співрозмовник мовчить, це не означає, що він вас слухає.
 Б Будьте фізично уважними: поверніться обличчям до співрозмовника, підтримуйте з ним зоровий контакт.
 В Якщо співрозмовник говорить з помилками, одразу ж, зупинивши, зробіть йому зауваження.
 Г Дайте співрозмовнику можливість висловитися, зосередьтеся на тому, про що він говорить.
- 14. Заздалегідь підготовлена і проведена у певний час на обрану тему публічна суперечка між попередньо визначеними опонентами — це:**
 А Дискусія.
 Б Полеміка.
 В Диспут.
 Г Дебати.
- 15. Призначення розділу «Меморія» — це:**

- А Забезпечити мовне вираження промови.
- Б Підготувати оратора до виголошення промови.
- В Допомогти оратору добре запам'ятати зміст промови.
- Г Допомогти продумати, якими повинні бути рухи і жести.

16. Основою теорії Аристотеля була:

- А Історична аналогія, етична антитеза.
- Б Освіта і моральність оратора, вишуканість у мовленні.
- В Інтелектуальна насолода, яку має надавати оратор слухачеві.
- Г Проповідь-суперечка.

17. Закон моделювання аудиторії передбачає:

- А Вираження думки в дієвій словесній формі.
- Б Системну побудову програми впливу на аудиторію.
- В Аналіз якості та ефективності мисленнєво-мовленнєвої риторичної діяльності.
- Г Вивчення соціально-демографічних, суспільно-психологічних, індивідуально-

особистісних ознак з метою забезпечення контакту з аудиторією в процесі виступу.

18. Вислів «Багато говорити і багато сказати не є те саме» належить:

- А Плутарху.
- Б Горацію.
- В Софоклу.
- Г Цицерону.

19. Основні думки виступу потрібно повторювати:

- А Завжди тими самими словами.
- Б Щоразу варіюючи їхнє мовне оформлення.
- В Пропонуючи слухачам їх записати.
- Г Пропонуючи слухачам повторити їх хором.

20. Найчастіше у публічних виступах на суспільну тему вдаються до:

- А Науково-навчального підстилю наукового стилю.
- Б Белетристичного підстилю художнього стилю.
- В Розмовно-побутового стилю.
- Г Ораторського підстилю публіцистичного стилю.

ТЕМАТИКА СТУДЕНТСЬКИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Риторична культура суспільства й особистості: проблеми і перспективи.
2. Ораторське мистецтво в професійній підготовці.
3. Особливості професійної риторики.
4. Риторика як гуманітарна наука.
5. Красномовство як мистецтво.
6. Риторика як феномен культури.
7. Історія російського красномовства.
8. Історія українського красномовства.
9. Вимоги до оратора на сучасному етапі.
10. Псевдокрасномовство.
11. Риторична етика: традиції та сучасність.
12. Риторичні методи аргументації.
13. Логічні аспекти культури риторичної комунікації.
14. Імідж оратора крізь призму риторики.
15. Риторична криза в Україні: причини і наслідки.
16. Рекламна риторика і екологія Слова.
17. Мовленнєвий етикет оратора.
18. Харизма оратора.
19. Мистецтво конструктивної полеміки.
20. Маніпулятивна риторика.
21. Формування риторичної культури особистості.
22. Мистецтво риторичної комунікації як органічна якість професіоналізму ділової людини.
22. Статус і своєрідність сучасної риторики.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ КУРСУ «РИТОРИЧНА КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ»

Автологічна лексика — слова з прямим значенням, що численно переважають у будь-якій формі національної мови. А.л. протилежна металогічній лексиці.

Азіанізм — пишний стиль, що виник в елліністичний період у грецьких землях Малої Азії, де намагалися перевершити класичних ораторів за рахунок широкого вживання експресивних прийомів.

Академічне красномовство — ораторське вміння науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки. Основні жанри А.к.: наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція (вузівська та шкільна), реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна (публічна) лекція, бесіда.

Аксіологія (від грец. – цінність + вчення) — морально-етичні цінності промовця. З часів Аристотеля вважається необхідним, щоб оратор орієнтувався на певну систему цінностей.

Акція — це розділ риторики, який розглядає виголошення оратором промови.

Алегорія (від грец. — іносказання) — троп, за допомогою якого стає можливим зображення абстрактного поняття чи явища через конкретний образ. А. однозначна (на відміну від багатомірного символу).

Алітерація (від лат. — при + буква) — повторення приголосних з метою створення художнього образу і підсилення звучності тексту.

Алогізм (грец. — міркування) — порушення послідовності, логіки в міркуванні, що веде до викривлення думки і можливості зловживання довірою аудиторії. Виникає як наслідок логічних помилок.

Алюзія (від лат.— натяк) — стилістична фігура: натяк на якийсь відомий факт. Зловживання А. може затьмарити зміст.

Амфіболія (від грец. – двозначність) - троп, побудований на багатозначності слова: оратор свідомо приховує, яке саме з кількох значень слова він використовує.

Анадиплозис, або стикування (від грец. — подвоєний) — стилістична фігура: лексико-синтаксичне повторення слова (словосполучення) в кінці рядка (речення), яке ніби «підхоплюється» на початку наступного речення.

Аналогічна аргументація — це обґрунтування тези шляхом наведення схожості того, що говорять в аргументах, з тим, що говорять у тезі.

Аналогія (від грец. – відповідність) - схожість явищ, яка у певних ситуаціях є підставою для умовиводів (наприклад, коли промовець хоче пояснити щось незнайоме за допомогою знайомого). Обов'язковою умовою при наведенні А. є порівняння за суттєвими ознаками (а не випадковими). До А. не слід вдаватися академічному оратору; не завжди на неї можна покластися в судовому красномовстві (бо А. не є, строго кажучи, доказом), але вона широко вживається в інших видах красномовства.

Анафора (від грец. анафора — винесення вгору) — стилістична фігура: лексико-синтаксичне повторення слів чи словосполучень на початку прозаїчних речень (у віршах відповідно — рядків).

Аномінація (від лат. — перейменування) — стилістична фігура: створення нового слова на основі двох інших, відомих слів. Найчастіше А. використовується для сатиричного ефекту.

Антитеза (грец. — протиставлення) — стилістична фігура, протиставлення антагоністичних (чи ситуаційно антагоністичних) явищ.

Апологія — промова на захист самого себе, яку писали для звинувачених давньогрецькі логографи-софісти.

Апосіопеза, або замовчування (від грец. — замовчування) — стилістична фігура: обрив, що містить в собі щось невимовне, підтекст. Мова переривається тому, що потрібно щось «сховати» чи імітувати таємницю.

Аргумент до авторитету — це наведення оратором на підтримку своєї тези тверджень чи дій людей, що є певним зразком для аудиторії. Різновид аргументів до етосу.

Аргумент до вигоди — це твердження, що стимулюють усвідомлення аудиторією своїх особистих інтересів у тій проблемі, яка обговорюється. Різновид аргументів до пафосу.

Аргумент до жалю — це твердження, які викликають співчуття до того, що виголошує оратор. Різновид аргументів до пафосу.

Аргумент до особи — це твердження, що підкреслюють особистісні якості іншої людини. Різновид аргументів до етосу.

Аргумент до пихи — це твердження, що підкреслюють певні якості співрозмовників, розхвалюють їх. Різновид аргументів до пафосу.

Аргумент до публіки — це звернення до почуттів аудиторії з метою відвертання слухачів від об'єктивного розгляду певної проблеми та схиляння їх до рішення у потрібному оратору напрямі. Різновид аргументів до пафосу.

Аргумент до сили — це твердження, які вказують на неприємні для аудиторії наслідки в разі відмови від положень оратора. Різновид аргументів до пафосу.

Аргумент — це твердження, за допомогою якого оратор обґрунтовує тезу.

Аргументація — це обґрунтування прийнятності, слушності певних тверджень або намірів дії.

Аргументи до етосу й аргументи до пафосу — це твердження, які апелюють не до суті справи, а до учасників спілкування (як самого оратора, так і аудиторії). Їх основу складає ціла група аргументів, що отримали назву *argumentum ad hominem* («до людини»).

Аргументи до логосу — це твердження, які стосуються предмета промови, тези, яка захищається оратором. Вони отримали назву *argumentum ad rem* («до суті справи»).

Аристотель Стагірит (384-322 до Христа) — один з найвидатніших мислителів Греції, учень Платона, вчений-енциклопедист, наставник Александра Македонського, засновник Лікейської філософської школи. А. переорієнтував філософію на вивчення земних речей; серед них — питання практичного життя, зокрема, право кожної людини оборонити себе на суді посідає особливе місце. Автор книги «Риторика», у якій підсумовано досвід судового та іншого грецького красномовства ранньої стадії. Відрізнив риторику від поезики. А. встановив загальні принципи риторики, вказав на значення особистості оратора та його моральної позиції, на потребу врахування специфіки аудиторії; не залишилися поза його увагою техніка промовця, пафос промови, гумор оратора тощо. Спадщина А. була широко використана християнською схоластикою та арабською науковою думкою.

Артикуляція (від лат. — розчленування) — система положень органів, що вимовляють звуки. Чіткість А., необхідна для оратора, визначається правильним положенням цих органів.

Архаїзми (від гр. — стародавній) — застарілі слова (словосполучення), які передають реалії минулих епох. Оратору не рекомендується зловживати А.

Асиндетон (грец.) – синтаксична фігура, безсполучниковість.

Асонанс (від лат. — співзвучати) — повторення голосних з метою створення художнього образу і підсилення звучності тексту.

Аттицизм — наслідування зразків аттичної стилістики V-IV ст. до Христа, яке спостерігається в античній літературі та риториці в елліністичну епоху.

Афанасій Александрійський (295-373) – один з Отців Церкви, що зазнав гоніння за палку і красномовну оборону церковної ортодоксії. Мав класичну освіту. Його богословські твори та листи стали фундаментом християнського вчення про Трійцю.

Афтоній (2 пол. IV ст.) — антиохійський ритор, автор комплексу письмових завдань на певну тему, які надовго стали фундаментом риторичної освіти.

Баранович Лазар (1593 (1620)-1694(1693)) - видатний український церковний діяч та проповідник, освітянин, що, прагнучи союзу з Москвою, одночасно намагався зберегти незалежність української культури. Полеміст, що видав польською мовою антикатолицький трактат. Автор популярних збірок проповідей: «Меч духовний» та «Труби словес проповідних», у яких відбився високий рівень тодішньої української гомілетики.

Безпідставний аргумент— це помилка, яка виникає внаслідок порушення правила відповідності аргументів тезі, коли оратор на підтримку свого положення наводить довільні, неочевидні твердження.

Бернард Клервоський (1090-1153) - французький богослов та проповідник, противник раціоналізму П'єра Абеляра, аббат монастиря в Клерво, який прославився палким і пишним стилем проповідництва; був одним з натхненників Хрестових походів.

Біблеїзм — слово або вираз, запозичені з Біблії, що створюють відповідну стильову атмосферу, інколи - церковнослов'янїзм.

Бібліографія (грец. – книга + пишу) - допоміжна наукова дисципліна, яка допомагає оратору зорієнтуватися в друкованих виданнях (рукописах) і базується на правилах бібліографічного опису.

Варваризми (грец. – чужоземець) - слова іншомовного походження. Засмічення мови оратора. В. робить її незрозумілою. Суміш рідної мови з великою кількістю В. утворює макаронічний стиль.

Василь Великий (бл. 330-379) – один з Отців Церкви, син видатного ритора, що отримав риторичну освіту в Афінах та Константинополі, єпископ Кесарії (з 370 р.), прославився численними проповідями та богословськими працями з догматичних питань. Виступав як коментатор Біблії («Шестоднев»). За Юліана Відступника обороняв право християн вивчати античну культуру.

Вербалізм (від лат. — словесний) — зловживання словом, марнослів'я, пусте пишномовство, під яким не криється ніякої думки.

Вербальні засоби оратора— це ті фактори, які пов'язані безпосередньо з промовою (аргументація, критика, структурування тексту, словесне вираження матеріалу тощо).

Види красномовства — сфери застосування ораторського слова в суспільній ситуації (школа, церква, суд, політика, побут). Залежно від цього найчастіше розрізняють 5 В.к.: академічне, церковне, судове (юридичне), політичне, суспільно-побутове.

Виразне читання — читання з дотриманням певної системи правил (орфоєпії, артикуляції, дикції тощо). Часто термін В.ч. вживається також як синонім поняття «художнє читання» або ж «декламація», що не зовсім точно.

Вишенський Іван (1545(50)-1620(30)) — український православний чернець, плідний письменник-полеміст, що значну частину життя провів у Греції (Афон), звідки, наслідуючи традиції апостольських послань, писав листи в Україну, палко обстоюючи в них православ'я та живо змальовуючи обставини життя свого часу. Твори В. є яскравою сторінкою давньої української риторики.

Вступ — це перша частина ораторської промови. Виділяють три прийоми вступу: привертання уваги аудиторії— оратор підкреслює своє право говорити на певну тему або важливість теми для аудиторії, або значимість самого предмета промови; початок здалеку— оратор намагається налаштувати конфліктну аудиторію на позитивне сприйняття промови; неочікуваний вступ — оратор безпосередньо переходить до основної проблеми.

Втрата тези — це помилка, яка виникає внаслідок порушення правила незмінності тези протягом аргументації/критики, коли оратор сам не усвідомлює, що обґрунтовує не те положення, яке заявив у своїй промові, а лише подібне до нього.

Вульгаризми (від лат.— простий, низький) — слова (словосполучення) лайливого характеру. Використовуються, як правило, малокультурними

промовцями. Їхня сфера — переважно суспільно-побутове красномовство, почасти — політичне.

Галятовський Іоаникій (?—1688) — український письменник XVII ст., видатний діяч української церкви, викладач та ректор Києво-Могилянської академії. Автор першого вітчизняного курсу гомілетики — «Наука албо способ зложеня казаня», збірок проповідей — «Ключ розумения» та ін. творів. У спадщині Галятовського велике місце посідає апологетика православ'я; він прагне спростувати вчення католицизму, протестантства, ісламу, юдаїзму, вдаючись до багатющого арсеналу риторичних прийомів письменника-полеміста.

Гаутама Будда (бл. 563-483 до Христа) — син одного з індійських царів, який з 29-ти років став мандрівним шукачем істини, що відкрилася йому в м.Бенарес, де він виголосив свою першу проповідь. Це було початком величезного духовного зрушення світового значення: вчення Б. зосереджується на екзистенціальних питаннях буття людини. Основне в проповіді Б. — причина страждання і шлях уникнення страждання. Слово Б. лягло в основу світової релігії буддизму, яка породила величезну й змістовну духовну літературу: дидактику, поезію, риторику.

Гермоген Тарсійський (бл. 160-225) — античний ритор, автор праці про стильові якості ораторського твору (визначив сім стилів: ясний, величний, прекрасний, кропіткий, повчальний, палкий, правдивий, могутній).

Герод Аттік (101-177) — видатний представник «другої софістики», що впровадив аттицизм.

Гіпербола (від грец.— перебільшування) — троп, який базується на художньому перебільшенні, укрупненні.

Головна частина — це частина ораторської промови, у якій подається обґрунтування певних положень. Виділяють два шляхи викладу матеріалу: природний — характеризується лінійністю й мінімальним втручанням оратора у виклад; штучний — характеризується ієрархічністю й реалізується трьома способами (**дедуктивний** — від формулювання тез до формулювання

аргументів; **індуктивний** — від формулювання аргумента у вигляді окремих положень до формулювання тези; **компаративістський** — зіставлення предметів і перенесення властивостей з одного на інший).

Голос — звуки, що їх виробляє голосовий апарат людини. Індивідуальні особливості визначають висоту, силу та тембр Г. Володіння голосом — необхідна умова підготовки оратора. Оратор мусить обов'язково берегти Г. (руйнівні чинники — переохолодження, вживання тютюну та алкоголю, перевтома).

Гомілет — християнський проповідник, майстер гомілетики.

Гомілетика (від грец.— бесіда) — християнська риторика, що має на меті витлумачення Біблії через проповідь чи повчальну бесіду.

Гомілія — див.: Церковне красномовство.

Горгієві фігури — вперше введені Горгієм різноманітні прийоми, які зближували ораторську промову з поезією (симетрично-ритмічна побудова речень, використання рим та тропів) і частково спиралися на практику фольклорних заклинань.

Горгій (485-380 до Христа) — один з засновників софістики. Викладав на о.Сицилія та в Афінах, де користувався величезною популярністю як оратор. Як софіст не гребував жодним засобом досягати перемоги: істина була для нього байдужа; для впливу на слухачів він уживав т. зв. Горгієві фігури. Школа красномовства, заснована Г. в Афінах, стала фундаментом політичного та академічного ораторства.

Гра — самовияв особистості, може набувати характеру рольової Г. Для оратора важливо вміти перевтілюватися «в роль», тому підготовка оратора включає моменти, які вивчаються в акторських школах.

Градація (від лат.— поступовість) — стилістична фігура, що дає змогу показати явища в розвитку. Види градації: клімакс — розташування слів за семантикою зростання, накопичення; антиклімакс — розташування слів за семантикою послаблення.

Грамотність (від грец. — писемність) — знання правил мови і вміння ними користуватися. Г. надзвичайно важлива для оратора. Ораторська Г. — обізнаність у сфері науки про красномовство.

Гротеск — художній образ, що базується на сполученні страхітливого з комічним.

Гумор (від лат. — волога; за античними уявленнями, стан організму, що визначає настрій) — змалювання явищ у м'якій, жартівливій інтонації (на відміну від сатири). Англійські дослідники виділяють також грубий гумор, властивий народному красномовству; у нас він невід'ємний і від красномовства політичного.

Дедукція (від лат. — виведення) — метод умовиводу за типом: від загального до конкретного. Звичайно протиставляється індукції.

Демагогія (гр. — «водіння народу») — голослівні аргументи, що мають вигляд глибокої аргументації на користь загалу, а насправді прикривають корисливі розрахунки, низькість душі та некомпетентність, прагнення маніпулювати людьми.

Демосфен (384–322 до Христа) — давньогрецький оратор і політик. Замолоду відстоював у суді свої права на майно від посягань нахабних родичів, що змусило його розвинути ораторські здібності (за переказом, маючи від природи погану дикцію і слабкий голос, вправлявся в ораторстві на безлюдному березі, набивши рота камінцями — для розвитку артикуляційного апарату та сили голосу). Був адвокатом; згодом став політичним оратором, уславивши себе т.зв. філіппіками — промовами проти Філіппа (царя Македонії), який прагнув захопити Афіни. Д. мав величезний успіх як оратор; після македонського завоювання Афін покінчив самогубством. Ім'я Д. стало синонімом красномовного оратора.

Дикція (від лат. — вимова) — манера вимовляння звуків та слів. Правильна Д. — чітка та ясна.

Дискусія (лат.— розгляд) — публічне (і часто — конфліктне) обговорення якоїсь проблеми. Оратор повинен вміти організувати і припинити Д. в потрібний йому момент.

Диспозиція — це розділ риторики, який вивчає структуру ораторської промови.

Диспут (лат. — міркую, сперечаюсь) — організована форма дискусії, інколи — із заздалегідь визначеними ролями. У рамках Д. особливого значення набуває здатність оратора переконувати.

Дисфемізм — це троп, суть якого полягає у використанні такого виразу для позначення певного предмета, який завідомо містить негативну оцінку. До тропів тотожності належать ще: антономазія — троп, суть якого полягає у використанні широко відомих власних імен у ролі загальних або загальних назв у ролі імен; перифраза — троп, суть якого полягає у використанні опису предмета замість його назви, та ін.

Дихання — найважливіша фізіологічна функція організму, чинник формування голосу. Правильно поставлене дихання дає ораторові змогу звучно, виразно й тривалий час говорити перед аудиторією. Існує система вправ, спрямованих на розробку правильного Д.

Діалектизми (від гр.— говірка, місцева мова) — слова та вирази, якими користуються жителі окремих місцевостей і які не збігаються з літературною нормою. Дозоване вживання їх оратором припустиме під час спілкування з носіями Д.

Діалог (від грец. — розмова двох) - спосіб побудови промови, який: 1. Включає елементи буквальної співбесіди з аудиторією; 2. Імітує реальний Д. в монолозі оратора (прямо чи приховано).

Діапазон голосу — звуковий обсяг ораторського голосу, що визначається інтервалом між найнижчим і найвищим звуками. Оратору важливо знати свій Д.г. (пор.: бас, баритон, тенор тощо у співі).

Діафора (від грец. — розрізнявати) — стилістична фігура, різновид повтору: повторюються слово чи вираз, які щойно прозвучали, з тим, щоб надати їм більш експресивного звучання.

Діонісій Галікарнаський (2 пол. I ст. до Христа) — письменник-історик, автор риторичних праць; прихильник аттицизму. Використав риторичний стиль у фундаментальному дослідженні римської історії («Римські старожитності» у 20 т.).

Доведення — процес доказу оратором справедливості (чи навпаки) якогось твердження. У Д. використовуються методи індукції та дедукції (інколи аналогії). Оратор може доводити свою думку, спираючись на власний досвід, чужі думки (у т.ч. цитати), очевидні факти тощо.

Евфемізм (грец. — добре + слово) - троп, заміна табуйованих (священних, стилістично неприйнятних для якоїсь групи або ж просто непристойних) слів описовими синонімічними словами (зворотами); або троп, суть якого полягає у використанні «пом'якшеного», більш прийнятного виразу для позначення певного предмета.

Евфонія (грец. — благозвучність) — певна якість мовних звуків, що визначає емоційне забарвлення мови оратора. Прийоми гри алітерацією та асонансом, ритмічні моделі тексту сприяють Е.

Евфуїзм (грец. — витончений, стрункий) - стиль, що відрізняється штучною пишномовністю, манірністю.

Екзегетика — метод символіко-алегоричного трактування тексту Біблії (засновник — Філон Александрійський); згодом цей метод був перенесений і на тлумачення художніх текстів. Е. здавна використовується ораторами, у першу чергу церковними.

Експансивність (від лат. — поширення) — свідоме чи неконтрольоване свідомістю нав'язування власного «я», власної картини світу та цінностей аудиторії, яке ґрунтується на болісній переоцінці оратором своєї особистості. Експансивний оратор запалює, звичайно, почуття невибагливої, малорозвиненої аудиторії. Часто Е. сполучається з демагогічними прийомами.

Експліцитний — такий, що виражений відкрито; протилежність імпліцитному.

Експромт — див.: Імпровізація.

Еліпс (від грец. — вада, дефект) — стилістична фігура: пропуск слова, яке легко відтворити, воно ніби «підказується» контекстом.

Елокуція — це розділ риторики, який вивчає виразність ораторської промови.

Емпатія (від грец. — у присутності + почуття) — здатність відчувати стан іншої людини або аудиторії, важлива для юриста, медика, священика, оратора.

Емпірична аргументація — це обґрунтування тези шляхом безпосереднього звертання до дійсності. Аргументами в ній виступають експерименти, спостереження, досліді тощо.

Епідейктичне красномовство — те ж, що й урочисте красномовство.

Епістрофа (від грец. — обертання, повернення назад) — стилістична фігура, що складається з повторення одного і того ж слова чи звороту.

Епітет (від грец. — додаток) — троп, який образно визначає річ, людину чи дію, підкреслюючи найбільш характерну чи вражаючу якість.

Епіфора (від грец. — після + той, що несе) — стилістична фігура: зворотний анафорі прийом, повторення тих самих слів (словосполучень) у кінці речень (у віршах — наприкінці віршових рядків або строф).

Ерудиція (від лат. — ученість) — наявність глибоких знань у тій чи іншій сфері (сферах). Е. виникає як результат копіткої праці індивідуума над собою. Е. бажана для оратора.

Естетика (від грец. — здатний відчувати) — важливий момент композиції (розташування) змістовних частин тексту, а також організація мовної форми за законами краси, використання прийомів поетики (тропів і т.ін.).

Етапи підготовки промови — 1. Вибір теми. 2. Складання плану. 3. Процес збирання матеріалу. 4. Запис промови. 5. Розмітка тексту знаками партитури. 6. Тренування оратора.

Етика (від грец. — той, що стосується моралі) — визначений традиційною мораллю та суб'єктивною аксіологією оратора «момент істини»: мається на увазі, що оратор не може виголошувати аморальні речі. Цей момент склався в нашій риторичній культурі в річищі тисячолітнього церковного впливу, хоча сьогодні ширше мовиться про «загальнолюдську» етику.

Етикетні формули — мовні кліше, що виникли в тій чи іншій національній мові в процесі культурного розвою краю (привітання, формули ввічливості і т.п.).

Ефект рамки, або «закон межі» — це такий ефект, суть якого полягає в тому, що найкраще запам'ятовується початок і кінець промови.

Єреміада (ієреміада) — тужлива, плачлива промова.

Єремія (бл. 650-586 до Христа) — великий пророк Старого Завіту, син священика. Людина чутливої вдачі, він болісно переживав моральний занепад свого суспільства. Є. виступив у ролі політичного оратора, пропагуючи союз з Вавилоном, за що був ув'язнений. За переданням, прийняв смерть у Єгипті, де його побили камінням земляки-вигнанці. Є. відомий як патріот, що оплакав руйнацію Єрусалиму вавилонянами (звідси єреміади).

Жанри — диференціація ораторських творів як підвидів тієї чи іншої галузі красномовства. Див.: Академічне красномовство; Політичне красномовство; Судове (юридичне) красномовство; Суспільно-побутове красномовство; Церковне красномовство.

Жаргонізми (від франц. — жаргон) — слова (словосполучення), що належать до лексикону вузької (найчастіше — професійної) групи (студенти, торговці, злодії тощо). Професійний жаргон, сленг. Оратор вдається до жаргону в крайніх, визначених ситуацією, випадках.

Жест — система міміки, рухів рук та тіла, яка відіграє допоміжну, але важливу роль в ораторському виступі. Неповторна система жестикуляції в культурі того чи іншого народу складається історично, що оратор мусить враховувати. Культура Ж. оратора спирається й на вивчення акторської техніки. Ж. поділяються на механічні (автоматичні), ілюстративні та емоційні;

ораторові рекомендується користуватися лише третім видом Ж., оскільки лише вони по-справжньому підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають виділити основні думки.

Завершення — це остання частина ораторської промови. Виділяють три прийоми завершення: формулювання висновків, що розгортається на предмет промови або на структуру повідомлення; розгляд перспективи розвитку даної теми, що здійснюється через часову або просторову екстраполяцію; апелювання як емоційне завершення і вплив на почуття аудиторії.

Зевгма (від грец. — зв'язок) — синтаксична фігура, підпорядкування слів, словосполучень одному узагальнюючому слову.

Зовнішня культура оратора — система засобів, які сприяють створенню іміджу промовця; базується на контролі над наступними чинниками: зовнішній вигляд (зачіска, одяг тощо), постава, погляд, жест, голос.

Іван Золотовустий (бл. 350-407) — один з Отців Церкви, архієпископ Константинопольський, блискучий оратор, про що свідчить вже те, що його прозвали Хризостомом (Золотовустим). Вчився у знаменитого ритора Лібанія. Виступив як гострий політичний оратор, критикував імператрицю та знать, через що був репресований. Його проповіді, які він диктував скорописцям, принагідно широко й ерудовано коментуючи Біблію, є зразком християнської риторики, а його бурхливий захоплюючий стиль змальовує духовне життя Візантії з великою виразністю.

Ідея (від грец. — образ, начало): 1. Категорія візантійської риторики, що базується на християнському неоплатонізмі; виражається в таких якостях стилю, як ясність, чистота, висота, величавість тощо. 2. Категорія літературознавства: ставлення автора до своєї теми. 3. Загальнофілософська категорія, що означає поєднання в акті пізнання об'єктивних даних про дійсність та суб'єктивного поривання до її перетворення; у цьому аспекті І. широко впливає на ораторську діяльність.

Імпліцитний — прихований, підтекстовий (те, що виражено «між рядків», у підтексті). Вмілий оратор поруч зі словами і виразами експліцитного характеру й використовує І. моделі.

Імпровізація (експромт) (від лат.— несподіваний, раптовий) — промова, що виголошується без попередньої підготовки. І. ґрунтується на природному дарі слова й, частково, ерудиції та культурі промовця. Здатність до І. свідчить про обдарованість та найвищий рівень розвитку ораторських здібностей. Ораторам-початківцям не варто зловживати І.

Інвенція — це розділ риторики, який вивчає розробку предметної царини ораторської промови.

Інверсія (від лат. — перестановка) — стилістична фігура: незвичний, нехарактерний порядок розташування слів.

Індукція (від лат. — введення) — спосіб мислення від конкретного до загального. І. завжди протиставляється дедукції.

Інсайт (англ. — збагнення) — момент натхненного інтуїтивного проникнення в суть проблеми без попереднього логічного аналізу. Наявність І. (або імітація його) в промові здатна справити винятково сильне враження на слухачів.

Інтелігентність (від лат. — обізнаний, мислячий) - здатність оратора генерувати думки та емоції, інтегрувати їх в річищі інтелектуальної проблеми та рафінувати крізь призму культури. І. невід'ємна від емпатії, ерудиції, етики, естетики та ін. У сьогоdnішньому суспільстві І. вважається невід'ємним атрибутом оратора (хоча ХХІ ст. дає приклади неочікуваного впливу малоінтелігентних ораторів на, здавалося б, висококультурні середовища, що пояснюється апеляцією до нижчих інстинктів людини).

Інтонація (від лат. — голосно вимовляю) — ритмо-мелодійний малюнок мовлення, що базується в основному на підвищенні або пониженні тону. І. є показником оцінки речей, про які говорить оратор і допомагає донести цю оцінку до аудиторії.

Інформація (від лат. — пояснення) — загальнонаукове поняття, яке набуло особливої вагомості та універсальності в ХХІ ст. завдяки успіхам таких наук, як кібернетика, інформатика тощо. Стосовно філологічних дисциплін часто використовується поняття «семантична І.» — така, яка доступна розумінню і підлягає інтерпретації в ході спілкування. Промови, у яких І. щезає під масою звучних слів, слід кваліфікувати як вербалізм.

Іронія (від грец. — прихована насмішка) — стилістична фігура, за допомогою якої оратор дає зрозуміти аудиторії своє критичне ставлення до об'єкта промови, хоча прямо його не висловлює. Це головний троп за протилежністю, суть якого полягає у наданні слову такого смислу, що протилежний буквальному значенню. До тропів протилежності належать ще: антифразис — троп, суть якого полягає у використанні слова в значенні, контрастному відносно буквального значення; оксюморон — троп, суть якого полягає у поєднанні суперечливих слів, та ін.

Ісайя (бл. 765 р. до Христа) — великий біблійний пророк, що мав значний вплив на духовне і політичне життя свого часу. Автор книги, у якій викладено концепцію Месії. Це дає підстави іменувати І. «Євангелістом Старого Завіту» (дехто вважає, що ця книга належить двом авторам). У часи І. над Юдеєю нависла загроза асирійського завоювання, й І., єднаючи релігійну проповідь з політичним прогнозом, виступав проти союзу з Єгиптом. За переданням, був живцем розпиляний надвоє царем Манасією.

Ісократ (436-338 до Христа) — викладач риторики та оратор в Афінах в епоху політичної кризи суспільства. Отримав освіту у софістів, був логографом, доки не відкрив свою школу риторики (бл. 390 до Христа), слухачами якої були переважно молоді аристократи. Школа І. стала одним із центрів політичної думки, причому антидемократичної; І. бачив порятунок Еллади в її підкоренні Філіппу Македонському. Красномовство він розглядав як ключ до знання взагалі, як основу освіти молоді. Стилеві І. притаманні складні періоди, ритмізованість мови, евфонія, чітка композиція. І. був одним із найвизначніших античних авторитетів у сфері риторики.

Історія риторики — галузь знання, що вивчає виникнення, становлення, розвій та сучасний стан красномовства. І.р. спрямована на виявлення закономірностей цих процесів, описує конкретно-історичні (синхронічні) зрізи стану красномовства в тому чи іншому середовищі та діахронічний процес розвою, впливу та занепаду явища. Оскільки красномовство є супутником людства протягом практично всієї його історії, обрії І.р. справді неосяжні і потребують широкого подальшого вивчення.

Ісус Христос (бл. 4 р. до н.е.(1 р.) — 27(33) — велична історична постать, проповідник у Юдеї, засновник християнської релігії, яка від самого початку набула характеру світової релігії і прихильники якої одразу ж визнали І.Х. за втілення Самого Бога. Виступив як наставник народу в числі багатьох наслідувачів пророків Старого Завіту (серед яких найвизначнішим є Іван Хреститель). Проповідь І.Х. принципово ґрунтувалася на положеннях старозавітної релігії («виконання Закону»), але тут максими Мойсейового Закону набули незвичної людяності й теплоти. Вчення І.Х. про любов було величезним за результативністю етапом в розвитку гуманності. Проповідь І.Х. свідчить про літературну обдарованість та ерудицію; вона пов'язана з традиціями пірке та юдейського фольклору, свідчить про обізнаність у сфері елліністичної культури, і, у свою чергу, є імпульсом до проповіді апостолів і всіх, хто поширював Новий Завіт.

Казуальний момент (від лат. — випадок, ситуація) — орієнтація оратора на той чи інший склад аудиторії (молодь, солдати, діти тощо). Визначений (не без впливу античного досвіду) Григорієм Двоєсловом. Слід відрізняти К.м. від казуїстики — софістичної підтасовки доказів.

Каламбур (від франц. — гра слів) — стилістична фігура, заснована на грі омонімією слова.

Канцеляризми — штампи ділової мови, яких ораторові варто уникати. Можуть бути засобом пародіювання чиновницького жаргону.

Квінтіліан Марк Фабій (35-96) — видатний оратор, теоретик риторики та педагог Давнього Риму, який підсумував багатющий досвід

античності у сфері елоквенції. Перший оратор, який став називатися професором, тобто знавцем своєї справи. Труд його життя — «Про виховання оратора» (у 12 книгах) було знайдено лише в епоху гуманізму (XVI ст.), після чого ім'я К. набуло величезного авторитету. К. вважав риторику могутнім засобом розвитку природних здібностей дитини і, відкидаючи звичні для його часу тілесні покарання, закликав до копіткої індивідуальної праці, до розвитку свідомості та мови дитини: справжній римлянин мусив уміти гарно говорити.

Класична освіта — освіта, започаткована в епоху Відродження, базувалася на вивченні античності, у тому числі й її риторичного досвіду. Проте в XVIII-XIX ст.ст. центр уваги змістився на вивчення художньої літератури, а увага до риторики занепала.

Кліше (від франц. — штамп) — шаблонні, затерті вирази, яких ораторові слід уникати.

Когезія — один із способів інтеграції тексту, коли всі його частини постійно взаємодіють завдяки тому, що оратор чи то повертається до вже сказаного, чи то натякає на те, що буде сказано.

Конспект (від лат. — огляд) — коротке занотування змісту певного тексту (план, тези, приклади тощо). У К. занотовуються найбільш суттєві положення. У процесі конспектування розвивається логічне мислення, уміння виділяти головне, зростає культура мови. К. необхідний для оратора-початківця.

Коракс, або Корак (V ст. до Христа) — вірогідний автор першого підручника з риторики, створеного у співавторстві з Тисієм на Сицилії.

Критика — це обґрунтування неприйнятності певної аргументації.

Критика аргументів — це вид критики, який спрямований на обґрунтування оратором безпідставності тих аргументів, які використовувала інша людина на підтримку своєї тези.

Критика тези — це вид критики, який спрямований на обґрунтування оратором безпідставності тези, що захищалась іншою людиною. Може здійснюватись двома способами: а) зведення до абсурду — з тези

співрозмовника виводять наслідки, що суперечать загальновизнаним фактам або положенням; б) обґрунтування антитези — оратор пропонує аргументацію на користь свого положення, що є антитезою до положення співрозмовника.

Критика форми — це вид критики, який спрямований на обґрунтування оратором відсутності зв'язку між аргументами та тезою іншої людини.

Культура мови оратора — відповідність мови оратора нормам слововживання, орфоепії т.п.; уміння будувати свій індивідуальний стиль з урахуванням найвищих духовно-літературних досягнень свого суспільства. Висока К.м. є обов'язковою для оратора.

Лаконізм — стислість, сконденсованість виразу, відсутність пишномовних прикрас.

Лібаній (314-393) — видатний учитель красномовства, наставник Василя Великого та Івана Золотовустого. Л. отримав блискучу освіту в Антіохії, згодом в Афінах, де у 25 років став одним із керівників риторичної освіти. Пізніше мав власні школи в Константинополі та Нікомедії; в останній йому вдалося справити великий, хоча й опосередкований вплив на Юліана Відступника. Наприкінці життя користувався великим авторитетом як ритор. Л. — типовий представник т. зв. другої софістики, яка прагнула відновити блиск античної культури. Проте, незважаючи на належність Л. до тогочасної політичної та ідеологічної еліти, твори Л. (64 промови, а також близько 500 записів та близько 150 шкільних вправ, багато й різноманітно побудованих) вражають перш за все суто формальною технікою.

Лісій (бл. 445-380 до Христа) — найвидатніший афінський оратор класичного періоду, що вийшов з низьких верств і навчався у найвідоміших софістів. Виступив як політичний оратор у важкий момент Пелопонеської війни, яка закінчилася поразкою Афін, і одразу ж став на бік демократів, тавруючи тиранів. Але згодом обмежився сферою судової риторики, хоча віддавав данину й епідейктичному красномовству. Л. — фундатор жанру

судової промови, майстер змалювання людського характеру. Стиль його, простий і виразний, є зразком аттичної чистоти.

Літота (від грец. — простота) — троп, що базується на художньому зменшуванні.

Логічна побудова промови — базування тексту на дотриманні законів логіки (закон тотожності, закон протиріччя, закон виключеного третього, закон достатньої підстави), що забезпечують чітку послідовність думки та врівноваженість частин тексту.

Логографи — знавці юриспруденції в Давній Греції, які писали промови для звинувачених судом. Л. базували свій текст на софістиці, дбаючи не стільки про істину, скільки про вигідний для клієнта виклад справи.

Магічне число, або число Міллера (7 ± 2) характеризує обсяг оперативної пам'яті людини.

Машал — жанр давньоєврейської літератури (притча, афоризм, приказка), що може бути патетичним і високим за настроєм, а може стати іронічним і навіть дражливим. М. через посередництво Біблії став активно впливати на риторику Середньовіччя.

Меморія — це розділ риторики, який вивчає особливості запам'ятовування ораторської промови.

Мета промови — це той результат, до якого прагне оратор.

Метафора (від грец. — перенесення) — троп, що будується на перенесенні одного значення (ознаки) слова за принципом подібності на інше. М. за своєю суттю можна назвати скороченим порівнянням, тільки тут не названо предмет порівняння. До тропів схожості належать ще: алегорія — троп, що виражає загальну, абстрактну думку конкретним чином; катахреза — троп, який є незвичною метафорою, що сприймається як нагромадження слів; прозопопея, або персоніфікація — троп, суть якого полягає у перенесенні людських ознак (ширше — ознак істот) на неістот, одухотворення та ін.

Метонімія (від грец. — перейменування) — троп, побудований на переносі назви з одного предмета на інший за суміжністю значень. До тропів

суміжності належать ще: синекдоха — троп, суть якого полягає у заміні назви цілого назвою якоїсь його частини або навпаки, та ін.

Міміка (від грец. — такий, що наслідує) — рухи м'язів обличчя, у яких виражаються емоції та почуття людини. Оратор мусить вміти контролювати міміку та мобілізувати мімічні засоби для виразу своїх емоцій та впливу на аудиторію.

Міркування (хрія) — система логічних умовиводів, яка в класичній риториці розміщується за оповіддю.

Міф — система мислення, властива людині поряд з релігійним та науковим осмисленням світу; на архаїчних стадіях становлення суспільства є універсальною системою, з якої лише згодом виокремлюються релігія, наука, мистецтво, філософія тощо. У силу тої обставини, що в основі М лежить образно-символічне узагальнення, він зберігає владу над свідомістю навіть після розкладу архаїчного світогляду. Історія риторики дає велику кількість свідчень того, що апеляція до М., яким живиться свідомість тої чи іншої громади, забезпечує успіх ораторського виступу.

Мова — основний засіб спілкування і взаєморозуміння людей, основа ораторської діяльності. Оратор, розвиваючи індивідуальний стиль мовлення, є водночас носієм і виразником можливостей національної М.

Мохаммед (бл.570-632) — засновник релігії ісламу, полум'яний проповідник, який силою своєї проповіді багато в чому змінив обличчя світу. Будучи неписьменним, М. свідчив, що отримав через видіння-об'явлення знання тексту Корану, що знаходиться на небесах. Коран, записаний як проповідь М., став основою арабо-мусульманської культури, фундаментом арабської мови та літератури, ісламської юриспруденції (шаріат) і, звичайно, мусульманської риторики.

Наголос логічний — підрядковий знак партитури, який виділяє семантичний центр фрази (слово або групу слів).

Надмірне обґрунтування — це помилка, яка виникає внаслідок порушення правила достатності аргумента, коли оратор, намагаючись

навести якомога більше аргументів на користь своєї тези, непомітно для себе починає використовувати необґрунтовані, суперечливі, хибні аргументи.

Наочність — додаткова система доказів (таблиці, діаграми, ілюстрації тощо), яка збільшує можливості впливу на аудиторію. Не слід плутати Н. та систему технічних засобів навчання (магнітофони, діaproектори, епідіаскопи тощо). Досвідчений оратор не зловживає Н., але й не применшує її можливостей.

Настрій — емоційний стан оратора, який накладає відбиток на його поведінку і мовлення та передається слухачам. Промовцеві важливо вміти контролювати свій Н.

Натхнення — піднесення душевних сил оратора, яке розкріпачує його творчі можливості й забезпечує підвищену увагу аудиторії. Досвідчений оратор може досягти Н. за допомогою певної методики.

Невербальні засоби оратора — це ті фактори, які присутні в спілкуванні, але безпосередньо не пов'язані з промовою. Оратор повинен враховувати знаки таких мов: жестів і поз, міміки, простору, одягу і кольорів, парамовленнєві характеристики тощо.

Необґрунтований аргумент — це помилка, яка виникає внаслідок порушення правила обґрунтованості аргументів. Різновиди: «хибний аргумент» — коли як аргумент використовується хибне твердження; «випередження основи» — коли як аргумент використовується твердження, достовірність якого тільки припускається, однак не встановлюється з необхідністю; «коло в обґрунтуванні» — коли для обґрунтування тези використовується аргумент, який, у свою чергу, впливає з цієї тези.

Неологізми (від грец. — новий + слово, нові слова) — слова (словосполучення), що створюються самим автором. У силу своєї гіперекспресивності вони використовуються найчастіше поетами; оратору рекомендується уникати Н. як незрозумілих для слухачів.

Неориторика — концепція риторики, що виникла в другій половині ХХ ст. на ґрунті нових наукових дисциплін (теорія комунікації, психолінгвістика

тощо) і має на меті, у першу чергу, комунікативний акт, спілкування оратора з аудиторією, рольову ситуацію, методи переконання.

Непряма аргументація — це вид аргументації, у ході якої теза обґрунтовується шляхом встановлення помилковості антитези (апагогічна аргументація) або шляхом встановлення неприйнятності конкуруючих з тезою положень (розділова аргументація).

Непряма форма мовленнєвого впливу — це таке використання оратором мовних виразів, коли він має на увазі не тільки те, що він говорить, а й щось більше.

Обрив — стилістична фігура, яка передає перервану мову: йдеться про щось одне, а потім переводиться на інше.

Оксюморон — троп (один із видів епітета), який дозволяє поєднати у вислові несумісні речі.

Опис — змалювання словом (нерідко з застосуванням поетичних засобів) обставин, що є об'єктом уваги. О. найчастіше статичний (на відміну від оповіді).

Оповідь — змалювання словом якихось подій, руху сюжету промови; у класичній риториці йде вслід за описом і передуює міркуванню.

Опонент (від лат. — той, що заперечує) — уявний чи реальний співбесідник оратора, який уособлює антагоністичну позицію. Ораторові важливо дотримуватися норм коректності у ставленні до О.

Оратор, ритор (лат. — промовляю) — особа, яка виголошує промову.

Орфоепія — правильна вимова, система норм вимови в даній мові.

Осанка — положення тіла оратора, яке виробляється в результаті роботи над своїми фізичними даними. Негарна О. помітно псує враження від промови.

Павло, апостол (І ст.) — один із найбільш полум'яних проповідників християнства, чий 14 послань є серцевиною апостольських послань Нового Завіту. Походив зі славної юдейської родини, мав блискучу освіту (причому не тільки ортодоксально юдейську, але й елліністичну); був ворогом християнства,

яке щойно народилося; проте навернувся, за його власним свідченням, у видінні самим Ісусом Христом. Відтоді все життя П. було віддане проповіді християнства, яку він здійснив у вражаючих масштабах (майже все культурне Середземномор'я). Був страчений за віру. У «Посланнях» П. започатковано християнське богослів'я, юриспруденцію й політику щодо держави. Неповторний стиль П., у якому сполучаються екстатичність та раціоналізм, справив величезний вплив на християнську риторику.

Пам'ять — психофізичний процес закріплення, збереження та відтворення інформації. Для оратора важливо тренувати П.; допускається використання конспектів із метою підтримки П.

Панегірик — жанр пишномовної похвали в старовинній риториці.

Парадокс (від грец. — дивний, неочікуваний) — стилістична фігура: неочікувана думка, висновок, що різко розходяться з загальноприйнятою думкою чи з логікою попереднього тексту.

Паралепсис (від грец. — пропуск) — стилістична фігура, яка утворюється, коли оратор повідомляє саме про те, що начебто намагався приховати. П. використовується для комічного ефекту.

Патристика (від гр. — отець) — сукупність творів Отців Церкви, що сприймається ортодоксальними церквами як Святе Передання, одне з найважливіших джерел істин віри, що йде одразу ж після Біблії. Це — тлумачення Біблії, догмати християнства, полеміка з іновірцями та єретиками, літургічні тексти, власне проповіді тощо. П. стала основним джерелом ідей церковної риторики.

Пауза — тимчасовий інтервал в мовленні, визначений кількома чинниками: 1) дихальним ритмом людини; 2) логічною структурацією тексту; 3) психологічним розчленуванням тексту. Відповідно виділяють дихальні, логічні та психологічні П. Оратор повинен слідкувати за тим, щоб дихальні П. підпорядковувалися логічним.

Перикл (бл. 495-429 до Христа) — видатний афінський політик, прибічник демократії, що користувався в народі величезним авторитетом. Ораторський дар П. вже в античні часи став легендарним.

Перифраз (від грец. — біля, навколо + кажу) — троп, описовий зворот мовлення, що вживається для того, аби надати реченню більшої виразності, уникнути повторення.

Персоніфікація (від лат. — особа + робити) — троп, що базується на наданні абстрактному явищу рис живої особи.

Підміна тези — це помилка, яка виникає внаслідок порушення правила незмінності тези протягом аргументації/критики, коли оратор навмисно замінює положення, яке обґрунтовується в промові.

Підтекст (англ.) — прихований зміст тексту, те, що розуміють «між словами». П. виражається інтонацією, мімікою, жестами тощо (пор. дискурс).

Платон (427-347 до Христа) — великий грецький філософ, засновник вчення про світ ідей, теоретик державності, блискучий літератор. П. розвивав свої ідеї у формі філософського діалогу, наслідуючи усну традицію Сократа. Услід за Сократом П. розвінчав софістику як «мистецтво обдурювання». За П. оратор має два роди здібностей: здатність звести все до єдиної думки та здатність розкласти явище на складові частини (сучасною мовою — синтез та аналіз).

Повтор (реприза) — дублювання оратором частин слова (слів, фраз), які нагадують про основну проблему і служать засобом ідейно-формальної ритмізації виступу.

Поетика — 1. Вчення про художню літературу як таку. 2. Вчення про прийоми «прикрашення» прозаїчної та поетичної мови («піїтика»). 3. Дисципліна, близька до стилістики, яка вивчає поетичну функцію тропів та фігур.

Полісендитон (від грец.) — синтаксична фігура, багатосполучниковість.

Політичне красномовство — виступ оратора, що виражає інтереси тої чи іншої партії (політичної сили) або роз'яснює якусь суспільно-політичну

ситуацію. Основні жанри П. к.: політичні промови (парламентська, мітингова та воєнна), доповідь, виступ, інформація, огляд, бесіда.

Помилки логічні — порушення законів логіки промовцем. Основні П.л: підміна тези, недоведена основа доказу, «коло» в доказі, повторення доказу (тавтологія) і т.п.

Помилки мовні — порушення літературної норми (неправильний наголос, неправильна вимова окремих звуків, неправильне вживання слів за семантикою, значенням, невміння враховувати стилістичне забарвлення слова (фрази), невміння включати слово (фразу) в контекст, невміння розрізняти окремі морфеми в слові, тавтологія, плеоназм, слова-паразити, какологія тощо).

Порівняння — троп, що будується на порівнянні одного предмета з іншим за спільною ознакою.

Предмет промови — це той фрагмент дійсності, з яким співвідноситься промова.

Приклад — це висловлювання про одиничний факт, що виступає як аргумент для підтвердження тези загального характеру.

Причинна аргументація — це обґрунтування тези шляхом наведення причинно-наслідкового зв'язку між аргументами і тезою.

Прокопович Феофан (Єлеазар: також Самуїл Церейський) (1681-1736) — видатний церковний діяч, учений, проповідник та теоретик риторики. Отримав ґрунтовну для того часу освіту в Києві та Римі, був професором риторики та піїтики, а згодом ректором Київської Академії; популяризував ідеї Просвітництва, торуючи шлях безпосередньо секуляризації. Автор ряду творів, у яких викладено теорію та практику тодішньої риторики.

Проповідь — основний жанр церковної риторики (гомілетики), що сформувався на юдейсько-античних традиціях тлумачення сакральних текстів. У візантійському вжитку встановлюється три типи П. (за правилами Василя Великого): 1. П. як екзегетика, тобто витлумачення прихованого, містичного змісту Біблії, розрахованого на інтелектуалів. 2. Настановча П.,

призначена для простого люду. 3. Богословська П., що трактує питання віри й оберігає від ересей. У сучасній церковній П. виділяють: П.-розповідь, П.-слово, П.-повчання, П.-бесіда, тлумачення Святого Письма.

Проспекція — один із способів інтеграції тексту: натяк на те, про що буде говоритися в наступних частинах виступу (майбутніх виступах).

Просторіччя — слова (словосполучення), які переважно вживаються для передачі мови простолюду (яка не в усьому відповідає граматичним нормам). Оратор може вживати П. для налагодження контакту з відповідною аудиторією або ж для гумористичного ефекту.

Протагор з Абдери (бл. 480-410 до Христа) — найвидатніший софіст, який зробив свої лекції, які він читав по всій Греції, джерелом збагачення. Виступив як теоретик державності, учитель моралі, ритор та граматик. П. приділяв велику увагу питанню про те, «як видавати чорне за біле», учив слухачів влучно використовувати слова.

Пряма аргументація — це вид аргументації, у ході якої наводять аргументи, що безпосередньо обґрунтовують тезу.

Пряма форма мовленнєвого впливу — це таке використання оратором мовних виразів, коли він має на увазі лише їх буквальне значення, лише те, що він говорить.

Ремінісценція (від лат. — відгомін) — стилістична фігура: відбиток якоїсь відомої теми чи події в ораторській промові. Культурні Р. завжди збагачують імідж оратора.

Репліка (від лат. — розкриваю) — коротка фраза, викликана необхідністю термінового заперечення, уточнення, підтримки тощо; найуживаніша в судовому красномовстві.

Ретроспекція — один із способів інтеграції тексту: відсилання слухачів до попередньої інформації. Тут оратор може посилатися не тільки на власні попередні виступи, але й на чужі праці та думки або загальновідому інформацію.

Ритор (від грец.) — те ж, що й оратор, промовець. В античному суспільстві також — викладач риторики; так само і в українських братських школах.

Риторика, реторика (від грец. — наука про ораторське мистецтво, красномовство) — наука про способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей. Як наука склалася в Стародавній Греції. В Україні поширюється з кінця XVI ст.; довго викладалася в симбіозі з поетикою.

Риторичне запитання — це висловлювання у вигляді запитання, яке не потребує відповіді на відміну від звичайного.

Риторичне звертання — стилістична фігура, що виражає емоційне ставлення оратора до об'єкта його промови. Оратори звертаються часто не тільки до людей, але й до неживих предметів або абстрактних понять. До Р.з. можна віднести й етикетні формули.

Риторичний вигук — стилістична фігура, яка являє собою гасло у чистому вигляді.

Риторичні фігури — це прийоми виразності, які реалізуються на рівні речення чи одиниці, більшій за речення.

Риторські школи (від грец. — ораторська школа) — школи, що готували ораторів (переважно політиків) у Стародавній Греції (з V ст. до Христа), а потім у Римі. Освіта будувалася як продовження граматичної школи: поряд з літературою, філософією, математикою тощо тут широко вивчалася — на основі практичних занять — риторика. Ця традиція перейде в середньовічну освіту і протримається до середини XVIII-початку XIX ст.

Сатира (від лат. — суміш) — змалювання явищ в гостро критичному вигляді. С. відрізняється від гумору саме цією гостротою. С. не слід ототожнювати з іронією, прийомом більш тонким (імпліцитним).

Семантика — те ж, що й значення (слова).

Силогізм (від грец. — міркування) — логічна модель, у якій два судження призводять до висновку як третього судження.

Символ (від грец.— умовний знак) — троп, покликаний змалювати невичерпну складність явища, багатозначна метафора. Головною відмінністю С. від алегорії є те, що в принципі кожен може розшифрувати С. по-своєму, він — багатозначний.

Симплока (від грец. — сплетіння) — синтаксична фігура, збігання в паралельних структурах початку, кінця або середини.

Симптоматична аргументація — це обґрунтування тези шляхом наведення в аргументах певних ознак того, що постулюють у тезі.

Синекдоха (від грец. — співвідношення) - троп (різновид метонімії), побудований на перенесенні значення з одного слова на інше на основі кількісних відношень: частина замість цілого, ціле замість частини, одиниця замість множини, множина замість однини.

Синтаксичне перетворення — це такий прийом, суть якого полягає у виборі потрібного оратору порядку слів у реченнях. Реалізується в промовах через: фігури скорочення, фігури додавання, фігури розташування.

Синтаксичний паралелізм — синтаксична фігура, повторення однакової структури речень (1234/1234).

Синтез (від грец. - з'єднання) — розумова операція, спрямована на поєднання розпорошених моментів в одне ціле, що дає змогу ораторові узагальнювати та систематизувати окремі явища.

Сікофантство — шантаж з боку античних риторів, що збирали на тих чи інших осіб компрометуючі матеріали.

«Сім вільних мистецтв» (лат.) - програма середньовічної освіти (школи та підготовчі відділення університетів), що складалася з семи дисциплін (тривіум + квадривіум), серед яких була і риторика в системі т.зв. тривіуму.

Смотрицький Мелетій (1577(79)-1633) - блискучий український письменник та граматик, у духовних шуканнях якого відбився шлях української релігійно-культурної думки епохи Ренесансу. Отримав прекрасну західну освіту й одночасно органічно пов'язаний з традиціями Острозької

школи, С. з величезним талантом красномовця обстоював спершу православ'я («Тренос» та ін.), а потім — унію.

Сократ (470-399 до Христа) — великий грецький філософ, учитель Платона, який гостро критикував софістику. С. ототожнював поняття добра, щастя і добродетності з правдою. Згідно з С., знання починається з самопізнання, точніше, з усвідомлення власного незнання. С. примушував шукати істину шляхом евристичної бесіди. Життя С. небагате на зовнішні події: за винятком недовгої й неславної участі в Пелопонеській війні; все життя він був шевцем в Афінах. Погляди С. зафіксовано в діалогах Платона. Страчений за звинуваченням у духовному розтлінні молоді.

Солецизми (грец. — від назви м.Сол, грецької колонії в Малій Азії, де грецька мова була засмічена) — свідоме вживання граматично неправильних форм з метою створення певного образу.

Соломон (X ст. до Христа) — цар Ізраїлю, за якого було створено підвалини давньоєврейської культури. При Храмі, збудованому С., існував інститут мудреців-хакамів, які створили біблійні Книги Писань, занотувавши тут від імені С. його власні афоризми й притчі; виділяється Книга Екклесіяста (Проповідника), у якій з величезною філософською глибиною осмислено екзистенціальні проблеми людини, показано цінність не тільки віри, але й сумнівів, стверджено сенс осмисленого, просякненого вірою життя. До неї примикає Книга Приповідок Соломона, збірка афоризмів, що конденсують у собі багату життєву мудрість.

Софіст (від грец. — мудрець, митець, винахідник) — з V ст. до Христа С. стали називати вчителів філософії, які навчали клієнтів суду мистецтву сперечатися і перемагати за будь-яку ціну (навіть із застосуванням свідомої облуди), а також виховували вміння відстоювати точку зору на різні проблеми політики, науки тощо. Красномовство було для них самоцінним об'єктом уваги; вони першими звернулися до проблем граматичного та стилістичного оформлення тексту.

Софістика (від грец. — уміння хитромудро сперечатися) — філософська течія у Греції (V ст. до Христа), що спекулювала на плинності, нетривкості явищ та непевності людської думки, підносячи релятивність як критерій мислення взагалі. Основною моделлю тут виступає софізм — силогізм, який виглядає правдоподібно, але є навмисно неправильним. С. стане певною мірою підвалиною майбутньої середньовічної схоластики, яка, у свою чергу, буде річищем формування європейської діалектичної філософії Нового часу.

Стиль (від лат. — стрижень для письма) — спосіб викладу, організація мовлення. Старовинна риторика розглядала С. як об'єктивну систему мовних правил, яку мусив опанувати оратор. На цьому базуються традиційні поняття високого, середнього та низького С. У сьогоdnішній риторичі простежується тенденція до переносу центру тяжіння у сферу ораторського самовираження, індивідуального С. Оратор вільно комбінує чужі С., і його власний С. формується начебто в діалозі з ними. Розрізняють також усно-розмовний та книжно-писемний С. промови. С. визначається можливостями національної мови; домішування до неї варваризмів утворює т. зв. макаронічний С.

Стратегія оратора — це сукупність тих факторів, визначення яких має розпочинати ораторську діяльність. До них належать: мета, попередній аналіз аудиторії та формулювання головних положень.

Структура ораторського твору - модель побудови виступу з певних складових частин, найпростішими з яких є вступ, виклад, висновки. Виникнувши ще в античні часи, С.о. т. постійно ускладнювалася (наприклад: виклад-зацікавлення; основна частина — опис, оповідь, міркування; висновки-заклик і т.п.).

Судове (юридичне) красномовство — ораторські виступи юристів, підсудного та цивільних осіб у процесі розгляду судової справи з позицій законодавства. Основні жанри С. к.: прокурорська (обвинувальна) та адвокатська (захисна) промови.

Суспільно-побутове красномовство — дотепне або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої

ситуації. Основні жанри С.-п. к.: ювілейна промова, привітальне слово, застільне слово (тости), надгробне (поминальне) слово.

Схоластика (від грец. — школа, навчання) — середньовічна система мислення та освіти, яка продовжила на ґрунті християнської догматики певні традиції античної софістики. Риторика тут відігравала, звичайно, дуже значну роль. Сьогодні слово С. найчастіше вживається для позначення далекого від життя розумування.

Теза — це твердження, у якому оратор намагається переконати аудиторію.

Тези — вид конспекту; стислий запис основних положень плану промови в дещо розгорнутому вигляді. Т. інколи можуть набувати характеру цитатного плану.

Тема — проблема, яку покладено в основу ораторського виступу. Не слід плутати Т. з об'єктом промови: на відміну від останнього Т. завжди конкретна, стосується одного питання. Сукупність тем у рамках одного тексту утворює тематику, що відбиває у своїй сукупності багатогранний і складний об'єкт уваги. Проте в тематиці завжди домінує основна Т., якій підпорядковано підтеми та мікротеми. Тема може бути розкритою чи нерозкритою (останнє означає провал оратора).

Тембр (від франц.) — забарвлення звука, що дає змогу розрізнити звуки однієї висоти у звучанні різних голосів.

Темп мовлення (від лат. — час) — швидкість, з якою проголошується промова; вимірюється кількістю звуків (або складів), що вимовляються за секунду. Занадто швидкий Т., так само, як і занадто повільний, ускладнює сприйняття промови.

Теоретична аргументація — це обґрунтування тези, в основу якого покладені міркування. Аргументами в ній виступають інші відомі положення, до яких апелює оратор.

Типи промов за знаковим оформленням та закріпленням — 1. Промови, які виголошують за конспектом. 2. Промови, які готують

заздалегідь, але не вчать напам'ять. 3. Промови, які пишуть заздалегідь і вчать напам'ять. 4. Імпровізовані промови (експромти).

Толерантність (від лат. — терплячий) — повага до чужих позицій та концепцій. Наявність Т. у оратора — свідчення його духовної зрілості та сили.

Троп (від грецького — зворот) — вживання слова чи виразу в переносному, образному значенні. До тропів звичайно відносять: алегорію, амфіболію, гіперболу, евфемізм, епітет, літоту, метафору, метонімію, оксюморон, перифраз, персоніфікацію, порівняння, символ, синекдоху, уособлення.

Уособлення — троп, що дає змогу надавати неживим речам або нелюдському життю людських рис.

Ускладнення мовних конструкцій — це такий прийом, суть якого полягає в тому, що для фіксації певних ситуацій, подій, предмета застосовуються складні для сприйняття та розуміння мовні вирази. Різновиди цього прийому: безглуздий аргумент — прийом, коли оратор у своїй промові пропонує певний набір фраз, які не мають смислу; помноження аргументів — прийом, коли оратор один і той самий аргумент повторює декілька разів у різних формулюваннях, та ін.

Установка — орієнтація промовця на доведення певних тез, формування певного ефекту сприйняття промови різнотипною аудиторією, використання того чи іншого кола прийомів.

Фанатизм (від лат. — одержимий) — ірраціональна самовіддача оратора якійсь ідеї. Ф. несумісний з толерантністю, оскільки формує різко негативне ставлення до всього чужого. Нетерпимий Ф. може знайти численних прибічників серед малорозвинених слухачів, але неприпустимий у культурній риториці.

Фігури додавання — це риторичні фігури, суть яких полягає у повторі якихось елементів промови. До них належать: анафора — фігура додавання, що полягає у повторі початкових частин суміжних речень; епіфора — фігура додавання, що полягає у повторі кінцевих частин суміжних речень;

гомеотелевтон — фігура додавання, що полягає у початковому римуванні, звуковому повторі окремих частин слів у реченні; киклос — фігура додавання, що полягає у повторі початку й кінцівки речення; хіазм — фігура додавання, що полягає у «хрестоподібному» поєднанні елементів речення, та ін.

Фігури збільшення — це риторичні фігури додавання, суть яких полягає в наданні предмету тих елементів, яких він не містить. До них належить насамперед гіпербола — навмисне перебільшення якості, значущості певного предмета.

Фігури зменшення — це риторичні фігури скорочення, суть яких полягає у відсіканні від предмета якихось частин. До них належить насамперед літота — навмисне зменшення якості, значущості певного предмета.

Фігури риторичні (від лат. — позиція в танку) — незвична побудова фрази або її частини задля експресивності виразу. Ф.р. поділяються на синтаксичні та стилістичні. До синтаксичних звичайно відносять: асиндетон, зевгму, полісендитон, симплоку, синтаксичний паралелізм, хіазм; до стилістичних — алюзію, анадиплозис, анафору, аномінацію, антитезу, апосіопезу, градацію, діафору, еліпс, епістрофу, епіфору, інверсію, іронію, каламбур, обрив, парадокс, паралепсис, ремінісценцію, риторичний вигук, риторичне звертання, риторичне питання.

Фігури розташування — це риторичні фігури, суть яких полягає у незвичайному розташуванні елементів промови. До них належать: інверсія — фігура розташування, що означає використання незвичайного порядку слів у реченні; паратеза — фігура розташування, що означає вставку в завершену синтаксичну структуру певних елементів для закріплення саме того значення, яке оратор бажає донести до аудиторії; парцеляція — фігура розташування, що означає розчленування речення з винесенням за його межі тих елементів, які посилюють основну думку.

Фігури скорочення — це риторичні фігури, суть яких полягає у пропущенні якихось елементів промови. До них належать: апосіопеза —

фігура «замовчування», коли оратор свідомо не до кінця висловлює думку, розраховуючи на те, що слухачі самі здогадаються, про що він хотів повідомити; асиндетон — фігура скорочення, що означає пропуск сполучників; еліпсис — фігура скорочення, що означає пропуск якогось члена речення, який можна відновити з контексту, та ін.

Фоніка — галузь поетики, яка вивчає прийоми створення художнього образу звуками. Знання законів Ф. важливе й для оратора, оскільки сприяє евфонії промови.

Форма (схема) аргументації — це спосіб зв'язку аргументів і тези.

Харизма (від грец.— Божий дар) — сприйняття тієї чи іншої особистості як такої, що має особливе обдарування та гарантує незмінний успіх своїм прихильникам. Харизматичні оратори найчастіше виступають у сфері релігійної проповіді, інколи в політиці.

Хіазм (від грец.— зворотний) — синтаксична фігура, у якій спостерігається порядок слів відносно до попереднього речення на зразок літери Х.

Хрія — див.: Міркування.

Церковне красномовство — проповіді, бесіди, напучення, коментування Біблії в практиці різноманітних християнських конфесій. Основний жанр Ц. к. — проповідь; деякі церковні автори розрізняють гомілію (чистий коментар до Біблії) та проповідь (з включенням соціально-побутових, політичних, юридичних та інших моментів).

Цитування — один із сильних засобів впливу на аудиторію, особливо ж коли цитується авторитетне джерело, бо це виглядає звичайно як доказ оратором своєї правоти. Ц. найбільш поширене в академічному красномовстві. Однак зловживання цитатами вкрай небажане.

Цицерон Марк Туллій (106-43 до Христа) — великий римський оратор та політик, ворог тиранії, який заплатив життям за оборону республіканських принципів. Учився в Римі, де отримав блискучу юридичну, філософську та риторичну освіту; був судовим оратором, згодом сенатором. Його промови,

значна частина яких дійшла до нашого часу, є зразком класичного латинського стилю. Найбільше значення для риторичної теорії мають три книги Ц.: «Про оратора» (змалювання авторського ідеалу промовця), «Брут» (нарис історії римського красномовства) та «Оратор» (питання стилістики промови).